

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય.

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ] .

अनुक्रमांक १५५०३ वर्गांक

पुस्तकचुं नाम २०।२५६२१

विषय ७३५० : ३.

13413

॥ ॐ ॥

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा

वर्ष ३ जुं

पुस्तक ७ मुं

रमासुंदरी

प्रयोगक:-

महाशंकर ध० अ दवे

प्रकाशक:-

दादाशंकर लक्ष्मण जोशी

व्यवस्थापक:-

“स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा”

भाडीआ, देसायनी पोण,

अमदावाद.

सेवन १९८०]

[ध. स. १९२४

छूटक मूल्य २-८-०

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ.

મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક, બી. એ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ

ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ

આવૃત્તિ ૧લી]

૧૧૪૦૩

[પ્રત ૧૬૦૦

ગુજરાતના સોલ એજન્ટ
ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર
રીચીરોડ અમદાવાદ.

મુંબઈના સોલ એજન્ટ
વર્તમાન એન્ડ સન્સ
પાયધૂની ટ્રામ જંકશન
મુંબઈ નં. ૩.

(આ પુસ્તકના કૌપીરાઈઓ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે)

અર્પણ પત્રિકા

રાજ્યમાન રાજેશ્રી,

શેઠ માધવજી ધરમશી મોરારજી.

સુદામા બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

આપનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો અપાર સ્નેહ, અને કિદાર સ્વભાવ વગેરે શુભ ગુણોથી આકર્ષાઈ એક સ્મરણ તરીકે આપનું નામ આ નવલકથા સાથે જોડી આનંદિત થાઉં છું.

તે સાથે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી આ પુસ્તક આપના કરમાં સમર્પિત કરું છું. જન્મનિયંત્રા પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે આપને હિર્ષાયુ કરે, તેમજ આપની મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ કરે.

અરવું.

૨૫૦ અંબક રૂબારક

અંથમાળા

અક્ષયવૃત્તિયા

અ મ દા વા દ.

શુભાકાંક્ષી,

લાલરાંકર જીવરાજ મેશી.

નિવેદન

જગદાધારની કરુણાથી અમારી માળાનું ત્રીજા વર્ષનું પહેલું પુસ્તક વાચકવર્ગના કરમાં સમર્પિત કરવામાં આવે છે. તે સાથે અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે અમારી માળાનાં દરેક પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તક પણ સુમત્કાર પામશે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક એક રસમય સાંસારિક નવલકથા છે. તેમાં ચાલુ જમાનાનો થોડો ધણો ચિતાર આલેખવા પુગ્નો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સાંસારિક નવલકથા તરીકે અમારી માળાનું આ પ્રથમ પુસ્તક બહાર પડે છે. એટલે ક્ષમા કેટલીક રહેલી ખામીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય તો તે માટે ક્ષમા ચાહ એ છીએ. યોગ્ય સૂચના થશે તો તેનો લાભ ખીણ વખત લાભ શકાશે. તે સાથે વાચકવર્ગને પ્રિય થઈ પડશે તો દરેક વર્ષે આવાં એકાદ પુસ્તકની ચૂંટણી કરવા યત્ન કરીશું.

આ પછી અમારી ત્રીજા માળાના ગ્રાહકોને ત્રીજા વર્ષનું ખીણું પુસ્તક ‘સિપાહીઓનો બળવો’ બા. ૨ જે જે હાલ છપાય છે તે જેમ અને તેમ જલ્દી આપવામાં આવશે.

ચાલુ વર્ષમાં છાપખાનાનો ખંદોબસ્ત થઈ ગયેલો હોવાથી નિયમિત પુસ્તકો બહાર પાડવા કોશિષ કરીશું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ વર્ષની ચૂંટણી પરથી વાચકો પોતાનાં નામ ગ્રાહક તરીકે નોંધાવશે. એ જ વિનંતી.

અક્ષર તૃતીયા.
બુધવાર

}

વિનીત,
લાલશંકર જીવરાજ જોશી.

પ્રસ્તાવના

હિંદુ સંસારમાં શાંતિદેવીનાં પધરામણાં દુર્લભ છે. જુદી જુદી અંતઃક પરિસ્થિતિઓમાં હિંદુઓએ પોતાના સમાજનું અંધારણ ધણું છે, પણ એ અંધારણના નિયમેને દેવી ઠરાવવા જતાં એક કાળે સુંદર ગણાતા રિવાજો અત્યારે અંધનરૂપ નીવડ્યા છે. તે એટલે સુધી કે-શ્દિ-અંધનો તોડનાર-અહિંદુ ગણાય છે. અંધનમાં સુખ નથી, શાંતિ નથી છતાં પણ સ્થિતિ રક્ષણશીલ હિંદુસમાજ એ બાબતમાં ડગલું પણ આગળ કે પાછળ હટવા માગતો નથી. પરિણામ પોતે ખડકેલી ચિનામાં પોતેજ બલિદાન આપી જગત આગળ આદર્શવાદી સમાજ તરીકે ગણાવાનો લોભ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો જણાય છે.

સ્ત્રીજાતિ પુરુષજાતિ કરતાં વધારે સંકુચિત દષ્ટિવાળી હોય છે. અજ્ઞાન સંકુચિત દષ્ટિને વધારનાર છે. જ્ઞાન એ દષ્ટિને ઘટાડનાર છે. પણ હિંદુ સમાજમાં સામાજિક હિતની નજરે કામ કરનારા પુરુષો પણ જવલ્લેજ નજરે પડે તો પછી સ્ત્રી તો ક્યાંથી જ હોય. તેમાં પણ હિંદુ સમાજના અંધારણનો મૂળ ઉદ્દેશજ સામાજિક હિત છે. આ મૂળ ઉદ્દેશને વિસરી જઈ મુક્તિ મેળવવા જનારની દશા મૃગજાત પીવા દોડદોડ કરતાં મૃગો જેવી થાય તેમા કંઈ નવાઈ નથી.

અજ્ઞાનનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હોવાથી હિંદુસમાજ હૃદયની શાંતિ ગુમાવી બેઠો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ દશાનું કંઈક ઝાંખું ચિત્ર આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. રમાસુંદરી આજકાલની સંકુચિત દષ્ટિવાળી નારીનો નમુનો છે, હરિપ્રસાદ ગૃહરાજ્યમાં પત્નીને

સર્વ સત્તા સોંપી દઈ સ્ત્રીપુરુષના શ્રમવિભાગના જુના સિદ્ધાંતને અનુ-
સરનારો છે; બાકીનું દુઃખ તેને દમે છે, પણ સાંસારિક પ્રશ્નોમાં છેવ-
ટનો ન્યાય ચુકવનાર રમાસુંદરી હોવાથી દર વખતે તેનાં કર્મોત્તેજો
આશંકિત પ્રગ્ભની પેઠે માન આપે છે. આવી દશા અત્યારે હિંદુ-
સમાજનાં ઘણાંખરાં ગૃહરાજ્યોની છે. ગૃહમાં ગૃહિણીનાં જ રાજ્ય,
પુરુષ કેવળ બહારથી જ મોટો ગણાય; છતાં ગૃહરાજ્ય ચલાવવામાં
જોઈએ તેટલી આવડત ગૃહિણીમાં ન હોવાથી, તેમાં પણ અવિભક્ત
કુટુંબમાં તેા ત્રિભક્ત કુટુંબને મુકાબલે વધારે કુનેહની જરૂર હોવાથી
સેંકડો જગાએ આ સ્ત્રી-સ્વાધીનતાનો દક્ષ વગોવાય છે; પગિણાએ
પુરુષને પોતાના કર્તવ્યપ્રદેશ ઉપરાંત ગૃહરાજ્યમાં પણ માથું મારવું
પડે છે, પણ એકી સાથે બે ઘોડે ચડનારની જેવી દશા થાય તેવી
દશા તેની પણ થાય છે અને પરદેશી જનો આગળ જુલમી તરીકે
વગોવાય છે. જો હિંદુસમાજની સ્ત્રીઓમાંથી સંકુચિત દષ્ટિ ટળે તો
થઈ બુદ્ધિમાન પુરુષને ગૃહવ્યવહારમાં માયું મારવાની દુરસદ જ ક્યાં છે ?
ગૃહરાજ્યમાં પુરુષ તો મેમાન છે. તેનો કર્તવ્ય પ્રદેશ છે ગૃહરાજ્યની બહાર.
જો મેમાનને ગૃહરાજ્યમાં મથતા ટંટાફિસાદથી અણુવાકેફ રાખવામાં
આવે છે, તેમ પુરુષને પણ એવી બાબતમાં તકલીફ ન આપવામાં
આવે તો ગૃહિણીના ગૃહિણીપણાપર કોણ તરાપ મારે તેમ છે ?

ગૃહરાજ્યમાં પુરુષ નહિ પણ ગૃહિણીજ સુવ્યવસ્થા રાખી શકે,
ગૃહિણી ઉદારદષ્ટિવાળી હોય તો સંસાર સુધરે ને ન હોય તો સંસાર
ખગડે. હરિપ્રસાદ અને રામપ્રસાદના સંસાર વચ્ચે કેવળ આ દષ્ટિબેદજ છે.

એ સિવાય જે વિધવાની અપર્વ સૃષ્ટિ રચી હિંદુસમાજે હુનિ-
યામાં નામ કાઢ્યું છે, તેનાં દુઃખોનું મૂળ પણ ગૃહરાજ્ય જ છે. જો

ગૃહિણી કિદાર હોય તો વિધવાનાં દુઃખોનો ધણોખરો ભગ આપો-
આપ નષ્ટ થઇ જાય જ. પુરુષોને વિધવાનાં દુઃખો તરફ નજર નાંખવા
જોટલી કુરસદ નથી, ગૃહદેવીઓને પોતાની દષ્ટિ વિશાળ કરવાની
જરૂર જણાતી નથી પરિણામે વિધવાનો પ્રશ્ન દહાડે દહાડે વિકટ
બનતો જાય છે. વિધવાનો પ્રશ્ન સ્ત્રીજાતિજ ઉકેલી શકશે, પુરુષ-
જાતિ તો હૂરગીજ નહિ જ.

આવા આવા કંઈક પ્રશ્નો ચર્ચાવાનો આ નવલકથામાં પ્રયત્ન
કર્યો છે. એક બંગાળી નવલકથાનું શોધિત વર્ધિત રૂપાંતર કરવામાં
પ્રયોજન કેટલે દરજ્જે સફળ થયેલ છે તેની પરીક્ષા વાચકો વધારે
સારી રીતે કરી શકશે.

રામમેનાની પોળ, ખુશાલ વૈકુંઠની ખડકી	}	મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે.
અમદાવાદ.		
પૈશાખ સુદ ૧ સં. ૧૯૮૦		

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ:
૧ હું.	ખાળકનાં અનુ... ..	૧
૨ હું.	ઓળખાણ	૯
૩ હું.	રમાચુંદરી	૧૭
૪ થું.	બલામાં છુંડું	૩૧
૫ મું.	રામપ્રમાદનું દુઃખ	૫૬
૬ હું.	દૈવને આશરે	૭૦
૭ મું.	નિરાધારને આધાર	૮૧
૮ મું.	અશાંતિના વાદળ	૯૭
૯ મું.	સાવચ્છ ડસી	૧૧૫
૧૦ મું.	નવો આશરો	૧૨૭
૧૧ મું.	પાપને પથે	૧૪૩
૧૨ મું.	વિનિષ્ણત	૧૫૪
૧૩ મું.	સ્વદેશમાં	૧૬૧
૧૪ મું.	હરરાજી	૧૭૬
૧૫ મું.	સરયૂનો વિવાદ... ..	૧૮૮
૧૬ મું.	વિધાતાનું દાન	૨૦૯
૧૭ મું.	દશા ફરી	૨૨૫
૧૮ મું.	વિધાતાના માર... ..	૨૩૫
૧૯ મું.	નવી નિષ્પત્તિ	૨૫૩
૨૦ મું.	લવસની શ્રીલા	૨૬૧
૨૧ મું.	ઉત્સંહાર	૨૭૬

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाला

वर्ष ३ जुं,

पुस्तक ७ मुं.

रमासुंदरी

રમાસુંદરી

પ્રકરણ ૧ હું

બાળકનાં અશ્રુ

“ભાભી, ખાવાનું થયું છે?”

એક તેર વર્ષના બાળક ફળિઆમાં ઉભો ઉભો ઘરમાં કામ કરતી પોતાની ભાભીને ધીમે સાદે પૂછવા લાગ્યો, પણ જવાબ ન મળ્યો. બાળકે ખીજ વાર જરા મોટે અવાજે પૂછ્યું, “ભાભી, હજી તો રાંધવાની તૈયારી પણ કરી લાગતી નથી, મારે તો નિશાળે જવાનો વખત થયો!”

આ વખતે ભાભીએ તેના સામી તિરસ્કારપૂર્ણ નજર ફેંકી મૂર્ચના કરી. “આવી રીતે મધિડાની પેટે ભૂકે છે શું? શું છોકરાનો

જવ લેવા આવ્યો છે ? આખી રાત તાવે તરફડી તરફડી મારો દીકરો અત્યારે માંડ સૂતો છે. ”

બાળકે લાંબો નિસાસો મૂક્યો. તેનું મોં સુકાઈ ગયું, બંને આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં, તેને વિચાર થયો કે ખરેખર મેં ધૂંટા પાડ્યા છે ? મારા કઠોર અવાજથી શું મારા માંદા ભત્રીજાની ઉંઘ ઉઠી ગઈ છે ? મેં ધૂંટા તો પાડ્યા નથી. આવા વિચાર આવતાં તે પોતાનો ગુનેહગાર માની દિડ-મૂઠ થઈ ઉભો.

દશ વાગવાનો વખત થયો હતો. નિશાળે જવાનો સમય થયો હતો, વધુ વાર થોભાય તેમ ન હોવાથી બાળકે પોતાની ભાભી તરફ જોઈ ફરીથી ધીમે અવાજે કહ્યું. “ ભાભી, ” દસ વાગવા આવ્યા છે, હું શું ખાઈ નિશાળે જઈ ?

ભાભીશ્રી અત્યાર સુધી માંદા પુત્ર પાસે સુતાં હતાં, તે આ શ્રમ સાંભળી કચરાએડી સાપણની મારફત ગર્જના કરી બેઠાં થયાં. વિખરાએલા વાળ બે હાથવતી સંકેડતાં સંકેડતા મ્હોં લાલચોળ કરી જવાબ આપવા લાગ્યાં, “ રાખ, ચુલામાંની રાખ ખા ! ચુલામાં રાખનો તોટો નથી, તે ખાઈને મર. મારો રોયો રાક્ષસ, આખો દિવસ ખાઈ, ખાઈ કરી રહ્યો છે ! તારૂં પેટ ન ભરાતું હોય તો મને ખા, હો આ બેઠી ! ખાપને તો જ-મનાંવેંત ખાધો, માને પણ ખાખી, ભાઈને પણ ખાધો હવે મને ખાઈ તારી ભૂખ મટાડ. ”

ભાભીના આ કઠોર શબ્દો, હાથમોંના અભિનય અને લાલ આંખના કુટિલ કટાક્ષો જોઈ બાળકે તો બિચારો ઉઘાઈ ગયો. નિશાળનો વખત થવા આવ્યો છે, કેવળ ખાવાનું થયું છે કે નહિ જોઈતું ખૂંટવામાં જોઈએ બધો શો ગુનો ગણાયો હશે કે તે માટે આ

અધું સાંભળવું પડે છે ! બાળકને આ અન્યાયી શબ્દો સાંભળી બહુ ગુસ્સો ચડ્યો. તેને સામાં બે આર વચ્ચેના સંભળાવવાનું મન થયું પણ પોતાના ભાઈના મારની બીકથી સંયમ પાળવો પડ્યો. ગુસ્સાથી તેના હોડો ફફડવા લાગ્યા, પણ મ્હેં બહાર એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ.

. બાળકનું હોડો ધ્રુજતા જોઈ બાબીએ વિચાર્યું કે છોકરો મને મનમાં ગાળો આપે છે. બાબીનો મિનજ હાથથી ગયો. તેણે મેઘ-ગર્જના જેવા બુલંદ અવાજથી બોલવું શરૂ કર્યું : “હજુ ગાળો આપે છે ! ઉભો રહે, આજ તો તારો મિનજ ઉતાર્યા વિના રહેવાની નથી—આવવા દે તેને ઘેર, મારા રડ્યા !”

બાળકથી આ જુદો આરોપ સહન ન થયો. તે બોલી ઉઠ્યો,—
“તમને ક્યારે ગાળો આપી ! વાહ ! તમે તો મારે જુદાં લાગો છો !”

બાલકનાં વચ્ચે બાબીના ક્રોધરૂપી અગ્નિમાં ધૂતાહુતી કરી. તે ઘર બહાર શળિઆમાં આવી મોટા ઘાટે બબડવા લાગી, “ઓ મા ! ક્યાં જાકેં રે ! માર્યા રડ્યાનું જોર તો જો ! મને જુદી કહે છે ! હાથ, હાથ, આ રડ્યો તો દિવસને રાત કરી નાખે એવો છે, મારા રડ્યા, તેં મને ગાળો નથી આપી ?

બાળક—ક્યારે આપી ?

બાબી—અરે રડ્યા, જુદું બોલે છે. હમણાંજ ગાળો આપે છે ને. તારા હોડા ધ્રુજતા હતા ત્યારે શું તું મારાં સ્તોત્ર ગાતો હતો ?

બાળક—હોડા હાલે એટલે શું ગાળો દેવાતી હશે ? હું ખરેખરું કંઈ હું કે મેં તમને એક પણ ગાળ આપી નથી.

ભાભી—ધૂળ થડી તારાં ખસંમાં ! આટલી ઉંમરે તારામાં આટલી પહોંચ છે, તો પછી મોટી ઉંમરે તો કેણુ જાણે શુએ થશે ! તારા ભાઈને ઘેર આવવા દે ! જોઈ છું પછી કે તારા દહાડા છે કે માર દહાડા.

ધીમે ધીમે બાળકનો સંયમ તૂટતો જતો હતો. તે ગુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો. “ વાર, વાર ! તમારાથી થાય તે કરી લેજો ! ”

ભાભીનું વદનમંડળ ઉમ્ર બની ગયું. કંઠે સાક્ષાતો છેડો ખોસી બાળક સામાં ધર્યાં. “ ઉભો રહે મારા રાયા, આજે તને પાંસરો ન કરું તો માઈ નામ રમા નહિ. જેતું ખાય છે તેનું ખોદે છે. આજે તને લોહીની ઉલટી ન કરાવું તો કહેજો. ”

હજી પશુ વધુ વયનો સાંભળવાં પડત પશુ એ સમયે ઘરમાંથી બાળકનો આર્તનાદ સંભળાયો. ભાભીને લડાઈનું મેદાન તજી માંદા પુત્ર પાસે જવું પડ્યું. તે પોતાના પુત્રનાં શરીર પર હાથ ફેરવતી ફેરવતી કહેવા લાગી, “ આ બધા રાક્ષસોએ મારા દીકરાને ચૂસી લીધો છે. ”

આ તરફ બાળક વિના કારણ કંકાસ મચવાથી બહુ મુંઝાયો. થોડી વાર ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. પછી એક ઉંડો નિસાસો નાખી પોતાની ઓરડીમાં ગયો. એકાંતમાં તેનો શોકસાગર ઉજળ્યો. આંખમાંથી દડદડ કરતો અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ઓરડીમાં એક ખુણે ફાટીતૂટી સાદી અને મેલથી ગંધાઈ ઉઠતું ઓસીકું પડ્યું હતું તે પર સુતો સુતો તે રૂદન કરવા લાગ્યો. આવી રીતે રૂદન કરવાનું તેના બાબમાં હંમેશાને માટે લખ્યું હતું. આજે ત્રણ વર્ષ થયાં તેની મા કોઈ અબજ્યા પ્રદેશને વિષે—જમાંથી મનુષ્ય પાછું ફરી શકતું નથી, તેવા પ્રદેશને વિષે આવી

મઠ હતી, ત્યારથી તે આજ સુધીમાં એવો એક પણ દિવસ નહિ મયો હોય કે તેની આંખમાંથી એકાદ પણ અશ્રુબિંદુ ટપક્યું ન હોય. રડતાં રડતાં સાદરી ભીંજાઇ, એસિકું ભીંજાયું. હાય, અસહાય બાળક!

બાળપણમાં પિતા સ્વર્ગવાસી થયા બાદ તેની માતાએ તેનું લાલન પાલન કર્યું હતું. દરેક વર્ષની ઉંમરે એ માતા પણ ચાલી ગઇ, માતાનું લાલનપાલન યાદ લાવી બાલક દુઃસહ્ય બરવા લાગ્યો. સંભારી સંભારીને રડવા લાગ્યો. હાય! તે પણ એક દિવસ હતો કે જ્યારે પોતાના પુત્રનું મ્હોં દીલું થતાંજ સ્નેહમયી જનની તેને છાતી સાથે ચાંપતી, નાના પ્રકારનાં વચનોથી સમજાવતી. આજે આંસુથી નહાઇ રહ્યા છતાં એક મીઠું વચન કહેનાર પણ જગતમાં કોઇ નથી. બાળક મોટે અવાજે બડબડ્યો, “ઓ મા, તું ક્યાં છે? આજે આ દુઃખ સહન નથી થતું, માઠી!”

ઘણી વાર રૂન કર્યા બાદ તેનું હૃદય હલકું પડ્યું, એ સમયે પાસેના ઓરડાની ધડિઆળમાં ટન ટન કરતા દસ વાગ્યા. બાળક એકદમ ઉઠ્યો. એક ખુણામાં પાણીનું ખાલી માટલું પડ્યું હતું, તે તરફ તેણે ઉદ્ધાસીન નજર ફેંકી. છેવટે આંખમાંનાં આંસુ લૂછી, બહાર આવી, એક ટુવાલ ખભે નાખી નદીએ નહાવા ચાલ્યો.

ગામને પાધર નદી હતી. નદીમાં ધૂંટણ બર પાણી હતું. એક દુબકી મારી, બહાર આવી, શરીર લૂછી બર તરફ ચાલ્યો. ઘેર આવી, ઘોતીડે સૂકવી એક મેલું ઘોતીડે પહેરી લીધું. ત્યાર બાદ નિશાળે લઇ જવાની ચોપડીએ ગોઠવી ઓરડી બહાર પડશાળમાં આમતેમ ટહેલવા લાગ્યો. તેના મનમાં હતું કે મને આમ ફેરા મારતો જેઠા બાબીને કંઈ દયા આવશે, અને ઘરમાં કંઈ ખાવાનું હશે તો આપશે. પરંતુ

જાણી તો કંઈ ન બોલ્યાં. નિશ્ચયે જવાનો વખત થયો. ભૂખ્યો તરસ્યો. બહુજી પેતાની ઝોરડીમાં જઈ ચોપડીઓ લઈ બહાર નીકળ્યો. ખસડો બહાર પગ મૂકતાં તેની આંખો ભરાઈ આવી. તેણે આંસુ અટકાવવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં એકાદ બે ઉનાં ઉનાં અમુ બહાર ટપક્યાં. તે કંઈ ન દેખે તેમ આંસુ લૂછતો લૂછતો ઉતાવળે ડાબે નિશાળ તરફ દોડ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

આળખાણ

મોહનપુરનું દેસાઇ કુટુંબ એક આબરુદાર કુટુંબ ગણાતું. આળુ-આળુનાં ગામોમાં તે કુટુંબ પ્રખ્યાત ગણાતું. નાના પ્રકારના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરી, આળુઆળુના સંભવિત ગૃહસ્થાને નોતરી એ કુટુંબ પોતાની પ્રખ્યાતિ જાળવી રાખતું.

દેસાઇ નવલકિશોર એક સખી ગૃહસ્થ તરીકે પ્રખ્યાત હતા. તેમના ધરમાં સ્ત્રી, ત્રણ પુત્રો, એક મામાની દીકરી બહેન, એક વિધવા કેન્દ્યા અને એકાદ બે દૂરની સગી અસહાય સ્ત્રીઓ હતી. મોહનપુરના ઠાકોરનું કારભાર કરતા હોવાથી નવલકિશોર પૈસેટકે સુખી હતા. વળી બાપદાદાએ પેદા કરેલી જમીન પણ વરસે વરસે કામદુધા ગામની પેઠે રજા આપ્યા કરતી હતી, વડિલાપાર્જિત પૈસાનો પણ તોટો નહોતો, એ પૈસા વ્યાજે ફરતા હોવાથી તેની પેદાશ પણ ઠીક હતી. આ રીતે નવલકિશોરનું કુટુંબ ધનધાન્યથી ભરપૂર ગણાતું.

અમે પ્રથમ કહ્યું છે તેમ નવલકિશોરને ત્રણ પુત્રો હતા. મોટા પુત્રનું નામ હરિપ્રસાદ વચલાનું નામ ભગવતીપ્રસાદ અને નાનાનું નામ રામપ્રસાદ હતું. નવલકિશોર ધાર્મિક પુરુષ હતા, પુત્રોપત્તિને ધેવેનો પ્રસાદ સમજતા હોવાથી પોતાના ત્રણ પુત્રોનાં નામ આવાં રાખ્યાં હતાં. મોટા ને વચલા પુત્ર વચ્ચે ચાર વર્ષનું અંતર હતું. ત્યારબાદ એ પુત્રીઓએ જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. પરંતુ એ બે કન્યા માતાપિતાનું લાલન ભોગવતા છતાં અકાળ મૃત્યુગ્રસ્ત થઈ હતી. ત્યારબાદ નવલકિશોરનાં પત્નીને લાંબા કાળ સુધી ગર્ભ ન રહ્યો. બધાંએ ધાર્યું કે હવે વધુ બાળક થશે નહિ. દેસાઈનાં પત્નીને એક કન્યાનું લાલનપાલન કરવાની બહુ મરજી હતી. પરંતુ હિંદુસંસારમાં કન્યા જન્મે તો સાઈ એ વિચાર જાહેર કરવો એ પણ પાપ ગણાતું હોવાથી દેસાઈનાં પત્નીને કન્યા માટે બહુજ આકાંક્ષા હોવા છતાં બધાંને બહારથી જણાવતી કે “મારા હરિ ને ભગવતી જીવતા રહે એટલે બસ મને હવે છોકરાંની આકાંક્ષા નથી.”

પરંતુ વિધાતાને મનુષ્યના મનોરથો વિફલ કરવાની ટેવ પડી છે તે કેમ જાય. ધણી રોજ બાદ દેસાઈનાં પત્નીને ફરીથી ગર્ભ રહ્યો. થોડા સમયે એક પુત્ર જન્મ્યો. ઘરમાં ધણી વર્ષો થયાં નાનાં બાળકનું રૂઢન સંભળાયું નહોતું. હરિપ્રસાદ ને ભગતીપ્રસાદનો વિવાહ થયા છતાં તેમને હજીસુધી કશી સંતતિ થઈ નહોતી. આથી નાનાં સંતાનનો જન્મ થતાંજ ઘરમાં હર્ષ ફેલાઈ રહ્યો. ગૃહિણીનું કન્યાના શોકથી જર્જરિત થઈ ગયેલું હૃદય આનંદથી ભરપૂર થઈ રહ્યું.

ઉપરાઉપર એ કન્યાનો જન્મ થયા બાદ રામપ્રસાદનો જન્મ થવાથી હો કે છેવટનું સંતાન હોવાથી હો, પણ નવલકિશોરનો

ત્રેમ રામપ્રસાદ પર વધુ પ્રમાણમાં હતો. ગૃહિણી પણ રામપ્રસાદને જોતાં ગાંડી થઈ જતી હતી. રામપ્રસાદ વિના તેમને જરા પણ ચેન પડતું નહિ. મા-બાપ, ભાઈ ભોળા અને ખીજી કુટુંબિનીઓ તરફથી અતિશય લાડ પામતો હોવાથી રામપ્રસાદ બાળપણમાં બહુ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો.

દેસાઈનું કુટુંબ અત્યારે પૂર્ણ સુખમાં હતું. દેસાઈ વૃદ્ધ થવા આબ્યા હતા છતાં તેમની તંદુરસ્તી કાયમ હતી. બે પુત્રો કમાતા કમાતા થયા હતા. મોટા છોકરાને પોતાના હાથ નીચે કેળવી તૈયાર કર્યો હતો. વચોટ ભગવતીપ્રસાદ અમદાવાદમાં એક વીમા કંપનીના એજન્ટ તરીકે કામ કરતો હતો. નાનો રામપ્રસાદ ત્રણ વર્ષનો હતો. તેના કાલાકાલા બોલ કાનમાં અમૃત રેડતા હતા. દેસાઈ ધાર્મિક કૃત્યો કર્યે જતા હતા. કેઈ વખતે વૈદિક યજ્ઞો કરી આજીવનના આમડાને મોહનપુરમાં આકર્ષતા હતા.

પરંતુ સંસારમાં સુખ ક્યાં છે? કાયમ સુખ કેનું ટકી રહ્યું છે? સુખ પછી દુઃખ એ જગતનો અબાધિત નિયમ છે. તો પછી મોહનપુરનું દેસાઈ કુટુંબ એ નિયમને કેવી રીતે ફેરવી શકે?

નવલકિશોરને કામ સળખ મુંબાઈ જવું પડતું. આ વખતે મુંબાઈમાં એકાદ માસની રોકાણ થઈ. મુંબાઈ એટલે ચોરાશી બંદરનો વાવટો, સુખસમૃદ્ધિનો ખજાનો, દુનિયાની સ્વર્ગપુરી આ વ્યાખ્યા અર્ધી છે, મુંબાઈ સ્વર્ગપુરી છે તેમ નર્કપુરી પણ છે, મુંબાઈ સુખસમૃદ્ધિનો ખજાનો છે તેમ સર્વશોભની તેજુરી પણ છે. મુંબાઈમાં કાયમ વસવાટ કરનારનાં શરીર પર સુરખી ઉડી જાય છે. આધુનિક જમાનાનાં મોટાં સહેરોનો આ એક મહાન દોષ છે કે ઈંદ્રવાયણનાં ૧૧ સમાન દેશદ્રોહ ત્યાં દેશભક્તિના નામથી ઝોળખાય છે. દેસાઈ વારંવાર

મુંબાઈ આવતા પણ તેમનું શરીર લકૃ હોવાથી સર્વરોગી મુંબાઈ તેમનાપર વ્યસર કરી શકતું નહિ. પણ આ વખતે લાંબો કાળ રહેવાનું થતાં મુંબાઈના બયાનકે તાવે દેસાઈનાં બળવાન સરીએ કાથુમાં લીધું. દેસાઈ તરતજ મુંબાઈ તજી મોહનપુર આવ્યા. હજી તો વધ ડોક્ટરોની સલાહ પૂછાતી હતી તે દરમિયાન કુટુંબીજનોને રોવરાવી દેસાઈ નવલકિશોર પોનાનો નશ્વર દેહ તજી આપ્યા ગયા.

મેટો દીકરો હરિપ્રસાદ આપનાં મરણ વખતે હાજર હતો. પણ વચ્ચે ભગવતીપ્રસાદને માંદગી બચાકર ને હોવાથી સમાચાર આપવામાં આવ્યા નહોતા. દેસાઈનાં મરણ બાદ હરિપ્રસાદ એટલો તો દીલગીર થઈ ગયો હતો કે કામધંધો છોડી બેઠો બેઠો રડયાજ કરતો. એથી ભગવતીપ્રસાદને પત્ર લખવાનું ભૂલી જવાયું હતું. કોઈ એ વાત સંભારી આપતું તો હરિપ્રસાદ બોલી ઉડતો, “આજ તો રહેા કાલે હું જાતે પત્ર લખીશ.”

આ પ્રમાણે દેસાઈનાં મરણ બાદ ત્રણ ચાર દહાડા જતા રહ્યા. અનુભવી વૃદ્ધો હરિપ્રસાદના શોકને સદેહની નજરે જોવા લાગ્યા. તેઓ સમજી ગયા કે હરિપ્રસાદ નક્કી કંઈ બાજી રમે છે. તેનો શોક ઉંડો નથી, ઉપરનો દેખાવ કરવાનો છે. તે જ્યાં સુધી પિતાનું નામ નાણું હજમ ન કરી શકે ત્યાં સુધી ભગવતીપ્રસાદને ખબર આપવાનો નથી. તેમનું અનુમાન બોલું પણ નહોતું. હરિપ્રસાદે પિતાની લેણુરી-માનું બધું રોકડ તથા દાગીના સહીસલામત રથે રાખી ભગવતીપ્રસાદને પિતાના મરણના સમાચાર આપ્યા.

હરિપ્રસાદની માનું નામ લક્ષ્મી હતું. તે પતિના શોકથી ગમગીન હતી. વળી તે જૂના જમાનાની સ્ત્રી હતી. પૈસો કમાવો જાતે

સંભરવે એ કાર્ય પુરૂષોત્તમ છે, એમાં સ્ત્રીએ હાથ નાખવો ન જોઈએ, એવો વિચાર તેના મગજમાં દઢ રીતે બસાઈ બેઠો હોવાથી તે તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. આથી હરિપ્રસાદને તક મળી. તેની મા તેનું કારસ્થાન જરા પણ જાણી શકી નહિ. લક્ષ્મી ધણે ખરે વખત રામ-પ્રસાદ સાથે પોતાના ખાસ ઓરડામાં ગાળતી હતી, પૂર્વનાં સંસ્મરણો દીકરાને સંભળાવી શુભચુપપણે આંસુ વહેવરાવતી હતી. મોટા પુત્રો, પુત્રવધૂઓ અને ભરપૂર કુટુંબ હોવાથી મોટેથી રૂદન કરતાં વળી નિંદા થાય, એવી બીકથી તે આ રીતે શુભ રૂદન કરતી હતી. જ્યારે શોક સમુદ્રમાં પ્રચંડ ભરતીનાં મોજાં ઉછળતાં ત્યારે પોતાની મરી ગયેલી પુત્રીઓને સંભારી, તેનાં નામ લઈ, બહુજ ધીમેથી મોં વાળતી.

ઘરમાં મામાની દીકરી નણુંદ અને તેની કન્યા હતી, તેઓ તેની આત્માસનપૂર્વક સેવા કરતાં, બહુજ તાણુ કરીને થોડું ખવરાવતાં. મોટી વહુ રમાસુંદરી હંમેશાં પોતાના ઓરડામાંજ રહેતી, કોઈ વખતે સાસુ પાસે આવી બેસતી. વચલા દીકરાની વહુ પ્રભાવતી નાની હોવાથી પિયર રહેતી. હજી તેને આણું વાળ્યું નહોતું.

પત્ર મળતાંજ ભગવતીપ્રસાદ ઘેર આવ્યો. તેને જોતાં બધાને શોક સમુદ્ર ઉછળ્યો. પિતાની સાથે છેલ્લો મેળાપ થયો ન હોવાથી ભગવતીપ્રસાદ ધણું બળાયો, ધણું રડ્યો, પાડોશીએ તેને શાંત પાડ્યો.

મોહનપુરમાં રામચંદર શાસ્ત્રી એક અનુભવી તરીકે પંકાતા. તેઓ સાંજે નવલકિથોરને ઘેર આવ્યા. પ્રાસંગિક વાતચીત થઈ રહ્યા બાદ શાસ્ત્રીજીએ દેસાઈજીની મરણક્રિયાની વાત ઉપાડી. તેમણે ગંભીર અંશે કહ્યું, “હવે વધુ દહાડા રહ્યા નથી. એ દરમિયાન આપણે બધી વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ. રામપ્રસાદ તો બાળક છે તમે બંને યોગ્ય

હમરનાં છો-તે પણ બે પૈસા રાખી ગયા છે, માટે તેની પાછળ ક્રિયા-
પ્રાણી સારી રીતે કરાવવાં જોઈએ. શું શું કરવાનું છે તે નક્કી કરી
તૈયારી કરો, કુટુંબીઓને બોલાવો, નાની વહુને તેડાવવા માણસ મોકલો.”

હરિપ્રસાદે કહ્યું, “કાકા, એ બધા ભાર આપના પર ! અમે તો
હજી બાળક છીએ, તેમાં વળી પિતાજીનાં મરણથી અમારી બુદ્ધિ ગુમ
થઈ ગઈ છે. અમારે શું કરવું જોઈએ તે આપજ કહો.”

શાસ્ત્રી મહારાજ સંતોષ પામી બોલ્યા, “નવલકિશોર ભાઈની
આખર કંઈ જેવી તેવી નહોતી. તેમની પાછળ આપ્તા ગામની ચોખ્ખાંસી
કરવી જોઈએ.

ભગવતીપ્રસાદે કહ્યું, -મારી પણ એવીજ ઇચ્છા છે.

હરિપ્રસાદે કહ્યું, “મને પણ તેમાં કશી અડચણ નથી. પરંતુ
તેટલું ખર્ચ કરવાને પૈસા જોઈએ. તેટલા પૈસા ઘરમાં નથી.”

ભગવતીપ્રસાદે મોટાભાઈના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. રામશંકર
શાસ્ત્રી આંખો ધાડી હરિપ્રસાદ સાથે જોઈ રહ્યા. થોડી વાર બાદ શાસ્ત્રી-
જીએ કહ્યું, “હે, હે, હરિપ્રસાદ, તું શું કહે છે ! શું કશું નથી !
ઝોઝામાં ઝોઝા બે હજાર રૂપિયા તો તેમની તેજુરીમાં રોકડા
હોવા જોઈએ.

હરિપ્રસાદે કહ્યું, “બે હજાર રૂપિયા તો દૂર રહ્યા, પણ એકસો
પણ પૂરા નથી. બધા મળીને પચાસ રૂપિયા સાત આના છે. જે કંઈ
નગદ હતું તે તો બ્યાજે ફરે છે.

ભગવતીપ્રસાદ અને રામશંકર એકી સાથે બોલી ઉઠ્યા,
“ભાઈ નવાઈ !” બીજા જે કોઈ બેસવા આવ્યા હતા, તેઓ
એકબીજાનો હાથ દાખવા લાગ્યા. કોઈ કોઈના હોઠ પર

મૃદુ હાસ્ય ફરકવા લાગ્યું. રામશંકર શાસ્ત્રી જમાનાના ખાસેલ હતા, તેઓ બધી વાત સમજી ગયા. ચતુર શાસ્ત્રી સમજી ગયા કે નગદ તો ઠેકાણે કરી દીધું, પણ દાગીનાને જમીન ઠેકાણે પાડવા જેટલું સાહુસ હરિપ્રસાદમાં ન હોવાથી હજુ સુધી એ સલામત છે. ભગવતીપ્રસાદ પણ સમજી ગયો, પણ અત્યારે એ સંબંધી કંઈ પણ વાદવિવાદ કરવો એ નકામું હતું. છેવટે અનાજ વેચી દહાડો કરવાનું નક્કી થયું.

ક્રિયા પૂરી થઈ. ભગવતીપ્રસાદની સ્ત્રી પ્રભાવતી પણ સાસરે આવી હતી. ભગવતીપ્રસાદ પાછો અમદાવાદ ઉપડ્યો. બાલિકા સ્ત્રીની અનિલ સુંદર નવધર દેહકાન્તિને વિલોકતો, હૃદયમાં ઉત્તાં હજારો તોફાનોને શમાવતો ભગવતી અમદાવાદ તરફ ઉપડ્યો. જતી વખતે સંસારનો બધો ભાર મોટા ભાઈ પર નાખતો ગયો.

ઉપલી ઘટનાને સાત વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ દરમિયાન જગતપર કેટલાય ફેરફારો થયા છે. આ પરિવર્તનશીલ જગતમાં અપરિવર્તનશીલ ચીજ કંઈ છે ? દેસાઈના કુટુંબમાં પણ કાળે પોતાનું કામ બરાબર બજાવ્યું હતું. રમાસુંદરી અત્યારે ખરી ગૃહિણી બની બેઠી હતી. લક્ષ્મી પૂજાપાઠમાં પોતાનો સમય વિતાડતી હતી. ધર તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું રમાસુંદરીના બ્યવહારથી અને હરિપ્રસાદની ઉદાસીનતાથી જે જે આશ્રિતો નવલકિશોરના ધરમાં આસરો મેળવી રહ્યાં હતાં, તેઓ ધીમે ધીમે સરી પડવા લાગ્યાં. ભગવતીપ્રસાદ આ સમાચારથી દુઃખી થતો હતો, પરંતુ તે કંઈ કરી શકે તેમ નહોતું. તે બીચારો પોતાની થોડી ધણી આવકમાંથી એ આશ્રિતોને મદદ કરે જતો હતો. આ દરમિયાન હરિપ્રસાદને એક પુત્ર થયો

હતો. તેનું નામ પાડ્યું હતું વિજયલાલ. તેને પાંચ વર્ષ થયાં હતાં. ભગવતીપ્રસાદને પણ એક કન્યા થઇ હતી. તેનું નામ પાડ્યું હતું સરયુ. તે બે વરસની હતી.

આ વખતે દેસાઇના ઘરમાં વળી ફેરફાર થવાની શરૂઆત થઇ. ભગવતીપ્રસાદ અમદાવાદથી કોલેરાનો રોગ લઇ ઘેર આવ્યો. ઘેર આવી ચાર દિવસ રહ્યા, પાંચમે દિવસે તો માતાને વનિતાને કામઝને માટે રડાવી પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. ગરીબ બિયારી પ્રભાવતી અઢાર વર્ષની જીવાન વયે વિધવા થઇ. લક્ષ્મી પુત્રના શોકથી વારંવાર મૂર્છાવશ થવા લાગી. આડોશી પાડોશીઓ તેની ચાકરી કરવા લાગ્યાં.

લક્ષ્મી આ ધા સહન કરી શકી નહિ. દિવસે દિવસે તેનું શરીર દુર્બળ થતું ગયું. છેવટે તે પથારીવશ થઇ. મોટી વહુ તેની પાસે આવતી નહિ. અમાગણી પ્રભાવતી પતિના શોકથી પિડાતી હોવા છતાં સાસુની ચાકરી કરવા લાગી. તે સાસુ પાસે રહી તેને આશ્વાસન આપવા લાગી. પરંતુ તેના બધા પ્રયત્નો અશળ ગયા. છ માસ જતાં ન જતાં પુત્રના શોકથી લક્ષ્મી સર્વ સંતાપ હારી મૃત્યુના બોળે સૂતી.

વરસી વાળ્યા બાદ, પ્રભાવતીના પિતા તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. વિધવા થયા બાદ તે પહેલીજ વખત પિયર જતી હતી. સરયુને છાતી સરસી ચાંપી પ્રભાવતી ગાડાંપર ચઢી. આજે તેના શોક સામરમાં પૂર્ણિમાનો મોટો જીવાળ આવ્યો હતો.

પિયરમાં માઆપના બોધથી પ્રભાવતી જરા શાંત થઇ, પણ હૃદયમાં જે દાવાનળ સળગતો હતો તે કેવી રીતે શાંત થાય ?

પ્રકરણ ૩ નું

રમાસુંદરી

પ્રભાવતી પોતાના બાપને ઘેર લગભગ એક વરસ રહી. મોહન-
પુર જવાની તેને બહુ ઇચ્છા થતી નહોતી. હવે ક્યા સુખે મોહનપુર
જવું ? તોપણ એક વખત પોતાના સ્વામીની જન્મભૂમિ જોવાની
તેને મરજી થઈ હતી. સ્વામીનું શયનગૃહ તેના હૃદયને આકર્ષતું,
સ્વામીનાં સંભારણું જોવાં એ જ હિંદુ વિધવાનું અખ ગણાતું હોવાથી પ્ર-
ભાવતીના મનમાં આવી ઇચ્છા થઈ આવે એ સ્વામીવિદ્ય હતું. પરંતુ
જવું શી રીતે ? મોહનપુરથી તો ખોટે બહાને તેડાવવાનો કાગળ પણ
આવતો નહોતો. એક જણ જતાં શું મોહનપુર સાથેના મારે બધો
સંબંધ તૂટ્યો ? સંસારનાં બધાં સુખ સાથે તો સાસરામાં પ્રવેશ કર-
વાનો અધિકાર પણ ગયો ? સાસુ નથી, સસરા નથી, પણ જેટ તો છે,
તેની આ તો છે, તે મારી સંભાળ કેમ લેતાં નથી ? દત્તાત્રિ
વિચારે કરતાં કરતાં ગરીબડી પ્રભાવતી રડી પડતી.

અ. રમા. અ. ૨

પ્રભાવતી બહુ વિચારતી. તેની મા તેના વિચારે સમજી બહુ સમજાવતી. એક દિવસે તેની માએ કહ્યું, “ બેટા, શું વિચારે છે ? જ્યાં સુધી અમે છીએ ત્યાં સુધી તારે શાની ચિન્તા ! આ સરયૂના મેં સાચું જોઈ શાન્ત થા. હમણાં તે મોટી થશે, પુત્રસ્થાનીય જમાઈ તને કશી ચિન્તા નહિ કરવા દે. તારા બાપ બધી વ્યવસ્થા કરી દેશે. બેટા રડ નહિ ! ”

આ વચ્ચેના કહેતાં કહેતાં પ્રભાવતીથી જાનાં એકાદ બે આંસુનાં ટીપાં માના ગાલપર પડ્યાં. મા દીકરીને છાતી સરખી ચાંપી પૂછવા લાગી, “ બેટા, તને ત્યાં જવાની ઇચ્છા થાય છે ? ”

પ્રભાવતીએ કશો જવાબ ન આપ્યો. મા તેનો વિચાર સમજી બોલી, “ તું ત્યાં કેવી રીતે જઈ શકે, આ એક વરસમાં તેડવાનું તો સ્થું પણ તારી ખબર પૂછાવવા જોઈથી પણ કુરસદ એ લોકોને મળી નથી. આવી સ્થિતિમાં હું તને ત્યાં કેવી રીતે મોકલું ? અમે કંઈ સાહુકાર નથી, પણ તું અમને ભારે પડે તેમ નથી. મને તો જોઈશુંજ થાય છે કે તું જો ત્યાં આવતી જતી થાય તો તારા ચિત્તને શાંતી પળે.

એ વખતે સરયૂએ આવી પ્રભાવતીના ખોળામાં પડતું નાખ્યું. માને ગળે હાથ નાખી શ્રિયાદ કરવા લાગી. તેનો સાર એ હતો કે “ રસુએ મારી છોડીનો હાથ ભાગી નાખ્યો, તે બહુ ખરાબ છે, તેની સાથે હવે હું રંમીશ નહિ. ”

રસુ અર્થાત્ પ્રભાવતીના ભાઈ હરિશંદ્રનો દીકરો હતો. તે સરયૂ કરતાં દૈનિક માસ મોટો હતો. પ્રભાવતીએ ક્યારેય સુખ્ય કરી કહ્યું, “ રસુને ઘેર આવવા દે, તેનું કાન વચ્ચે માથું કરી મૂકીશ. ”

સરયૂ તાલીઓ પાડતી પાડતી દોડી અને આ ભયંકર સજા આરોપીને સંભળાવવા તલપાપડ થઇ રહી. એ વખતે પ્રભાવતીના પિતા હાથમાં એક પત્ર લઇ ઘરમાં આવ્યા.

પ્રભાવતીની મા જરા આધુ ઓઢી જરા દૂર બેઠી. તેણે પૂછ્યું, “કેનો પત્ર છે?”

“મોહનપુરનો છે.”

પ્રભાવતીનું અંતઃકરણ કંપવા લાગ્યું. તે હિત્સુક નેત્રે પિતા સામું જોઇ રહી.

ગૃહિણીએ પૂછ્યું, “સમાચાર તો સારા છે ને?”

“હા, સમાચાર સારા છે. હરિપ્રસાદે પ્રભાને મોકલવાનું જણાવ્યું છે.”

ગૃહિણીએ કહ્યું, “લખેજ તો! જેઠ કંઈ મરી જવાનો છે?”

“જરજ પડી છે માટે તેડું આવ્યું છે. આ પહેલાં તો પ્રભાનો ભાવ પણ પુછાતો નહોતો.”

“ઘરની વહુનો તે વળી ભાવ શો પુછવો?”

“તેની સ્ત્રીને સુવાવડ આવવાની છે, તેથી માણસની જરૂર છે, આવે પ્રસંગે પ્રભા સિવાય બીજું કોણ મજૂરી કરવા આવે? કામગીમાં લખ્યું છે કે પરમદહાડે માડું લઈ માણસ તેડવા આવશે.”

ચોડીવાર સુધી ત્રણે છાનાં રહ્યાં. છેવટે પ્રભાવતીની માએ કહ્યું, “જવા દોને, માસ દોઢ માસ હવા બદલો કરી આવે. તેઓની સાથે બગાડવાથી શો શાયદો. સરયૂને પરણાવવી તો પડશેજ ને.”

પ્રભાવતીના પિતા કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં ચાલ્યા ગયા. પ્રભાવતી સૂનમૂન થઈ બેઠી. તેની આંખોમાંથી મોતીના ઢાણા જેવાં

અશ્રુગ્નિ-દુઝો ઝરવા લાગ્યાં. પરમહાડે પતિને ઘેર જવાનું છે, ત્યાં જતી વેળા હૃદયમાં પ્રેમના ઉભરા આવે, પાંચે ઇંદ્રિયો પતિમિલન માટે તલપાપડ થઈ જાય, પરંતુ હાય ! ગરીબહી પ્રભાવતીને તો પતિ વિનાના સાસરે જવાનું હતું, પતિનાં સંભારણાં સંભારી રડવાનું હતું. પ્રભાવતીની છાતીએ હૂમો જમ્યો.

છંવટે પ્રભાવતી સાસરે આવી. બાબીજીએ આદરમાનથી સામાન ઉતારવામાં મદદ કરી. રમાસુંદરી ગર્ભવતી હતી, તેથી પ્રભાવતીને ઘર-માંનું બધું કામ કરવું પડતું. કેવળ બહારનાં કામકાજ માટે એક દાસી રાખવામાં આવી હતી.

પ્રભાવતીના આગમનથી રામપ્રસાદ બહુ સુખી થયો. તેના મલિન મોંપર હાસ્યરેખા ચિહ્નસી રહી. જે બાળક માખાપ છવતાં પાછાં પાછાં ગણાતો વઢકણાતો સરદાર ગણાતો, તે અત્યારે શાંત થઈ ગયો છે, સંયમી થઈ ગયો છે. તે અત્યારે સમજી ગયો છે કે આ દુનિયામાં મારે મા નથી, બાપ નથી, ખહેન નથી, મારી બાલહક પૂર્ણ કરનાર કોઈ નથી. મા મરી ગયા બાદ-પૂર્વના સંસ્કારને લીધે હો કે બાળ-સ્વભાવને લીધે હો-એક બે દિવસ બાબી પાસે બાળહક કરી હતી, પણ કોઈએ તેની હક પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. રામપ્રસાદે ગુસ્સે થઈ ખાવાનું નહતું, તો કોઈએ ખાવા માટે તાણ પણ ન કરી, એટલુંજ નહિ પણ ભાઈસાહેબ ક્યાં છે. તેણે ખાધું કે નહિ, તેની તપાસ પણ કોઈએ ન કરી. રામપ્રસાદ સમજી ગયો કે હવે મારા સુખના દહાડા ગયા. તેમાં વળી તે દિવસે સામાન્ય ગુના સળખ મોટી બાબીએ તિરસ્કાર કર્યો, બાબીના ઉશ્કેરવાથી મોટાભાઈ મારવા લાગ્યો, સ્વારથી રામપ્રસાદ સમજી ગયો કે આ સંસારમાં મારે માટે સ્થાન

રહ્યું નથી. ગરીબ બિચારો રામપ્રસાદ ધરને ખુણે જઈ રહ્યો. રહતાં રહતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવેથી મારે બંધાં ઉક્કાન છોડી દેવાં. ભણવામાં મન લગાડવું અને ભાઈભોજનમાં ગમે તેટલું કહે તે બધું સહન કરવું.

પરંતુ તે એવો હીણભાગી હતો કે તેનાં દરેક કાર્ય ભાભીને દોષયુક્ત જણાવા લાગ્યાં. તે જે કંઈ બોલે તેમાં મોટી ભાભી પોતાની નિંદા સાંભળવા લાગી. આટલેથી જ વાન અટકતી હોય તો ખેર પણ મોટીભાભીએ તો ગળપ જ માંડ્યો. ધરમાં કંઈ પણ ખાવાની ચીજ આવતી તો રમાસુંદરી પોતાના પુત્ર વિજયલાલને પરાણે ખવરાવતી. રામપ્રસાદને તો તેમાંથી કશી પણ મળતી નહિ. પ્રથમ તો આ બનાવ બનતો જોઈ રામપ્રસાદને બહુ ખેડું લાગતું, ગુસ્સો પણ ચડતો પરંતુ ધીમે ધીમે તે સમજ્યો કે વિજયને મા છે, મારે કંઈ મા છે! મા હોય તો દીકરાને ખવરાવે, નમાયાને માટે ધરમાંની કોઈ પણ સારી ચીજ નથી. હવે તે વિજયને પૈડા બરફી મળતી જોઈ કચવાતો નહિ, ગુસ્સે થતો નહિ. પરંતુ એ બિચારાનું નસીબજ પાઘડું નહિ એમાં વાંક કોનો? ઘણીખરી માતાઓ એમ સમજે છે કે છોકરાના પેટમાં કેટલીક સારી ચીજો ગમે તે પ્રકારે નાખવાથી છોકરો જલદી મોટો થઈ જશે, પુષ્ટ થશે, બળવાન થશે, પરંતુ છોકરાની હોજરી કેટલું જીવી શકે તેમ છે, તે તરફ એ પુત્રહિતેચ્છુ માતા જરા પણ નજર કરતી નથી. વિજયલાલની મા પણ એ વર્ગની સ્ત્રી હતી. તે ધરમાં જોઈલી ચીજો આવતી તે બધી વિજયલાલને ફેસલાવી પટાવી અગર ફેસલવતાં છતાં ન માને તો ધમકાવીને પણ ખવરાવતી. પરિણામ એ આવતું કે બદ્ધજનીથી વિજયલાલને હંમેશાં પેટમાં દુખ્યા કરતું, કોઈ વખતે હોજરી અતિ જીલમ સહન ન થઈ શકવાથી ખોસેલું અન્ન

પાછું બહાર ફેંકી દેતી. આ વખતે બધા દોષ પડતો બિચારા રામ-પ્રસાદ પર “તેની નજર લાગવાથી દીકરાના પેટમાં કોષપણ ચીજ જીવવાતી નથી. ભોડોનાં છોકરાં તો! કેટલું બધું ખાય છે, પણ મારો છોકરો તો એકાદ શેર દૂધ, છ સાત પુરીઓ અને દસખાર નાના પૈડા પણ હજમ કરી શકતો નથી. આ શું નાનીસુની વાત છે! આ રાક્ષસની નજર મારો દીકરો કંઈ ખાતો હોય તો તે ખાવાના પદાર્થ પરજ હોય છે, તે નિસાસા નાખે છે, તેથી મારા વિનયલાલને કંઈ પણ પચતું નથી. આ છોકરો જ મારા દીકરાની પીડાનું કારણ છે.” આવા આવા વિચારો રમાસુંદરીના મગજમાં ફિલબિલ કરવા લાગ્યા.

જ્યારથી આ વિચાર રમાસુંદરીના મગજમાં દટ થયો ત્યારથી રામપ્રસાદ મોટી ભાભીની સાથે મોટાભાઈની નજરમાં પેડો. વાતમાં અપમાન, જરા પણ ભૂલ થતાં લાતો એ મરીબડા રામપ્રસાદ માટે નિત્યની ઘટના થઈ પડી. શરુઆતમાં તો તેને બહુ લાગી આવતું, પણ ધીમે ધીમે એ બધું પણ વેદી લેવાની ટેવ પડી ગઈ. હરિપ્રસાદ રામપ્રસાદને દરરોજ સંભળાવતો કે “માએ લાટ લડાવી છોકરાને ટકાનો કરી નાખ્યો છે.”

આ સ્થિતિમાં પ્રભાવતી આવવાથી રામપ્રસાદને સુખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેનાં મીઠાં વચ્ચેથી, શિષ્ટ વ્યવહારથી બાળકે કલ્લા-ગરો થઈ રહ્યો.

રમાસુંદરીને યોગ્ય વખતે એક દીકરી આવી. પ્રભાવતી આવ્યા બાદ ઘરનો બધો કારભાર તેના પર નાખવામાં આવ્યો હતો. પણ નાહી ઉઠ્યા પછી રમાએ એ બધા ભાર પોતાના પર લેવા તૈયાર થઈ રહી. ઘરનું કામ કરવું, પીરસવું વગેરે કાર્ય કે જેમાં મહેનત પડે તેમ

હતું તે તો પ્રભાવતીને માથે જ રહ્યું. કેવળ એ બધાં કાર્યમાં હવેથી તેને પરવશ થવું પડ્યું. રમાને પૂછ્યા સિવાય તેનાથી કશું પણ ભરી ન શકાય તેવો બદોબસ્ત થયો.

ધીમે ધીમે દીકરી મોટી થઈ, અનપ્રાશન સંસ્કાર પણ વીતી ગયો. છોકરીનું નામ પાડ્યું હતું સુધા. સુધા જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ રમાસુંદરીએ પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. હવે પ્રભાવતીની જરૂર નહોતી. માટે તે વિવિધ ઉપાયે તેને ઘરમાંથી હાંકી કાઢવાના રસ્તા ખોળવા લાગી. અત્યાર સુધી તો તે ભારે કામની ગણ્યાતી પણ હવેથી તેના કામનાં છીડાં ખોળાવા લાગ્યાં. છેવટે રમાસુંદરીએ વિચાર જાહેર કર્યો કે, “હવે પ્રભાવતી વેઠ કરતી નય છે, તેનાં કામમાં કશો શુકરવાર નથી. સૌથી વધુ બગાડ તો એ છે કે તેનાં લાડથી રામપ્રસાદ કોડીને થઈ ગયો છે.”

બહારનું કામ કરવા માટે એક દાસી હતી, રમાસુંદરીએ તેને રજા આપી. માટે હવેથી તેનું બધું કામ-વાળવું ઝૂંડવું, વાસણ મંજવાં, અનાજ દળવું, કોઠ સાફ કરવી વગેરે-પ્રભાવતીને માથે આવી પડ્યું. એક તો પોતાનું કામ સખત હતું, તેમાં વળી આ બધાં કામને ઉમેરો થવાથી પ્રભાવતી સવારથી સાંજ સુધી પગ વાળી બેસતી નહિ. રમાસુંદરી તો શેઠાણીની પેઠે હુકમ પર હુકમ કર્યો જતી.

ઉનાળાનો સમય હતો. વૈશાખ માસ ચાલતો હતો. પ્રાણી માત્ર ઉકળાટથી ઉકળતાં હતાં. તરસથી છાતી ધટી જતી હતી. રમાસુંદરી હાથમાં પંખો લઈ, શરીર ઉધાડું રાખી વારંવાર પવન ફેળ્યા કરતી હતી, કલાકે કલાકે પ્રાણી પીતી હતી, છતાં પરસેવાથી તેનું શરીર રેબરેબ થઈ રહ્યું હતું, આ વખતે પ્રભાવતી રસોડામાં અગ્નિ પાસે

બેઠી બેઠી રોટલી વણતી હતી. આજે એકાદશી હતી. તેને અપવાસ હતો. ઉકળાટથી તેનાં સુંદર મોં પર પરસેવાનાં ટીપાં જામ્યાં હતાં. હાથની કોણીથી કપાળ પરનો પરસેવો લૂછતી લૂછતી પોતાનું કામ કર્યે જતી હતી. રમાસુંદરી કરતાં પ્રભાવતી ઘણી નાની હતી, કોમળ હતી, રૂપવાન હતી, પણ કોમળતાને આદરમાન આપતાં કોણ શીખ્યું છે ?

એક પાટોશણે આવી આ નાટક જોયું. તેણે 'રમાને કહ્યું', "અરેરે મોટી વહુ, તું એકાદશીને દિવસે પણ રાંધી શકતી નથી ! નાની વહુ તો હજુ બાળક છે, બિચારી કિનાળાની કુદરતી ગરમી અને ચુલાના અગ્નિ સાથે લડાઇ કરતાં કરતાં મરી પરવારશે."

રમાસુંદરીનું મોં અમાસના જેવું કાળું થઇ ગયું. પાટોશણ ધરડી હતી, માટે તેના સામું બોલાય તેમ તો નહોતું. તે ગઇ એટલે મોટી વહુ તેની સાનમી પેઢીને સંભળાવતી સંભળાવતી બધો ગુસ્સો પ્રભાવતી પર કિનારવા લાગી. તેને સંબોધી બોલવા લાગી. "એકાદશીને રોજ રાંધનાં તારાં રૂપાળાં સરીરને ઠાથ લાગી જતો હોય તો મને કહેવું હતું ને. નકામી પાટોશીઓ પાસે જઇ શું કાળું ધોળું કરી આવે છે તે ! તને ન પોસાતું હોય તો આ બારણાં ખુલ્લાં છે, ચાલી જાને, કોણે રોખી છે તે !"

પ્રભાવતી તો દિઝ્મૂઢ બની ગઇ. તે રડતી રડતી રમાસુંદરી પાસે પાસે આવી તેના પગમાં પડી બોલી, 'સાચું કહું છું બાબીજી, મેં કોઇને કશી વાત કહી નથી.

રમાસુંદરી: નથી કહી શું ? ધરની વાત આટોશીપાટોશી પાસે બકવાની તને ટેવ છે, એ શું હું નથી જાણતી. એ તો હુંજ તને ધરમાં રાખું, બીજી હોય તો ક્યારની કાઢી મૂકે.

પ્રભાવતી: હું શું ધર બહાર જાઉં છું તે મારા પર આવો સંદેહ લાવો છો ?

રમાસુંદરી: તું બહાર નથી જતી તે શું હું જાઉં છું. હું તને ઓળખું છું તો. આવું તારા મનમાં હોય તો ચાલી જ.

પ્રભાવતી: ક્યાં જાઉં ?

રમાસુંદરી: જ્યાં હતી ત્યાં-કાલે ગાડું કરી પિયેર ચાલી જ.

પ્રભાવતી: મારા પિતાજીને નોકરી નથી, ભાઈ થોડો ધણો પગાર લાવે છે. તેમાંથી મને કેવી રીતે પાળાપોષી શકશે ?

રમાસુંદરી: તેઓ ન પાળાપોષી શકે તો પછી અમે ક્યાંથી પાળાએ ! એક પેટ નથી પણ બે પેટ.

પ્રભાવતી વધુ બોલી નહિ. તેની શક્તિ ગુમ થઈ ગઈ. તેને કંઈ રૂંધાઈ જતો હતો. તે ધીરે ધીરે રસોડામાં ચાલી ગઈ. ત્યાં બેઠી બેઠી આંસુ વહેવરાવવા લાગી.

પરંતુ એ અભાગણીને રડવાની સ્વતંત્રતા પણ ક્યાંથી હોય ! રમાસુંદરી તેને રડતી જોઈ તીવ્ર સૂરે બોલી ઉઠી, “ તારી અકલ તો જો અકલ ! એકાદશીને રોજ આંસુ પાડી અમારું ભુંડું ધરે છે કે શું ?

નાની વહુ બીકની મારી આંસુ ખાળવા લાગી. તેનાં સરલ મન પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી લીધો. તે વિધવા હતી, અભાગણી હતી. તેનાં એક આંસુથી ધરનાં હિતનું નખખોદ વળી જવાનું હોય એમ માની તે ચુપ રહી.

આ વખતે શિવરામ પંડ્યાની દીકરી નિર્મળા દેસાઈનાં ઘર પાસેથી જતી હતી, ઘરમાં ગરબડ થતી સાંભળી તે ઘરમાં પેઠી. નિર્મળા રમાસુંદરીની વહાલી સખી હતી. તે તાલ જોઈ ધા કરવામાં હોશિયાર

હોવાથી રમાસુંદરીને ગમી ગઇ હતી. રમાસુંદરીને બબડતી જોઇ તેણે પૂછ્યું, “ પૂછી પૂછીને લોકોનું ગળું સુકાઇ જાય છે—આટલી બધી બબડે છે શું ? ”

રમાસુંદરીએ તેને પાસે બોલાવી કહ્યું, “ મને શું બબડવું સાહેલાગતું હશે બેન ! નાની વહુનું કપાળ ભાગ્યું, હવે તે માંહે કપાળ ભાગવાની વ્યવસ્થા કરે છે. એકાદશીને દિવસે ખરે' ખપોરે રડવા બેઠી છે ! ”

નિર્મળા જીભ કરડી ગાલે હાથ દબાવે બોલી, “ આ શું નાની વહુ, આમ તે રડાય ! પોતાનું કપાળ ભાગે એટલે કંઈ બીજાનું બુદ્ધિભાય ? ”

આ વચ્ચેના રમાસુંદરીને બહુ ગમ્યાં. બંને બીજા ઓરડામાં જઈ પ્રભાવતીના સંબંધમાં હજારો ગપાટા મારવા લાગ્યાં.

સંધ્યાકાલ વખતે પ્રભાવતી પોતાની ઓરડામાં સુતી હતી. સરયૂ તેની પાસે લાંબા પગ કરી બેઠી બેઠી રડતી હતી. રામપ્રસાદ તેને રડતી જોઇ છાની રાખવા બોળામાં લઈ બેઠો. એટલામાં રમાસુંદરીએ તેને બોલાવી કહ્યું, “ સુધાને ફરવા લઇ જા.”

રામપ્રસાદ ભારે સંકટમાં આવી પડ્યો. સરયૂ બોળામાંથી ઉતરવા ઇચ્છતી નહોતી, છતાં સુધાને ન તેડતાં, વાત વધી પડવાને! પૂરેપૂરો સંભવ હતો. છેવટે તેણે સરયૂને હેઠી બેસારી સુધાને બોળામાં લીધી. સરયૂને ખોટું લાગ્યું, તે ધાંટા પાડી રડવા લાગી. રમાસુંદરી ચુસ્ત થઇ બોલી, “ આ લપ ઘેરથી ટળે તો સાહે ! રાક્ષસની માફક ખાય અને સાંઠની માફક ખરાડે એ તે કેમ સહન થાય. ”

પ્રભાવતીએ ઉઠી સરયૂને સ્નાંત કરી. સરયૂએ કહ્યું, “ મા મને ઉધે આવતી નથી. ”

પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ થોડું દૂધ પી સુ. ”

સરયૂએ હા પાડવાથી પ્રભાવતી રમાસુંદરી પાસે આવી કહેવા લાગી, “ બાબીજી ! સરયૂને થોડું દૂધ આપો તો તે પી ઉધી જાય, નહિ તો તે જવાને હેરાન કરશે. ”

રમાસુંદરીએ કહ્યું, “ આજે દૂધ વધુ નથી. થોડું છે તે સુધાને માંડમાંડ પૂરું થાય તેમ છે. ”

પ્રભાવતી થોડી વાર છાની રહી બોલી, “ કેમ, દૂધ તો ધણું છે. ”

રમાસુંદરી પોતાની વાતનો જવાબ સાંભળી શકતી નહિ. તે ચુસ્સે થઈ બોલી, “ છે. કેમ તેનું શું છે ? વિજયે સવારનું કશું ખાઈ નથી. તારા જેઠને એકાદશી છે, માટે રાત્રે દૂધની જરૂર છે. સુધા નાની છે, તેને પણ દૂધની જરૂર છે. પોતાને જોઈએ તેટલું રાખી વધે તેટલું ખીજનું. ”

ઝરીબડે મોંએ પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ સરયૂ શું પારકું માણસ છે બાબીજી ! તે શું તમારા કુટુંબનું માણસ નથી ? મારે પોતાને દૂધ જોઈતું હોત તો કશું બોલત નહિ, પણ સરયૂ તો નાની છે, અણુ-સમજુ છે, તેને થોડું દૂધ નહિ મળે તો તે કેવી રીતે બચશે. ”

રમાસુંદરીનો મિઠ્ઠાઈ ગયો. તે હાથ હલાવતી બોલી, “ આટલું બધું જોર કેના પર ! તમારૂં વૈતરૂં કરી કરીને એક માણસનું બોહીતું ખાણી થઈ જાય છે ત્યાં વળી દૂધ ખીવાનું મન થાય છે. આટલી બધી શાહુકારી રાખવી હોય તો જાઓ આપને ત્યાં ! માણસ તો જુઓ, દીકરીની માટીને વળી દૂધ, દૂધ વિના દીકરીને ન ચાલે ! ! શું ખીજનાં છોકરાં દૂધ વગર નહિ મોટાં થતાં હોય !

પ્રભાવતી બહુજ શાન્ત સ્વભાવની હતી, પરંતુ ધૈર્યને પણ હદ હોય છે. તેને વિચાર થયો કે “ શું આ ઘરમાં મારો કશો અધિકાર નથી કે મારે આનાં મહેણાં સાંભળવાં પડે છે ? પતિ જતાં શું ઘરમાં બધો અધિકાર લુપ્ત થાય છે ? હું આખો દહાડો સુપ્ત મળુરી કરું છું, છતાં મારી છોડીને ટીપું દૂધ પણ ન મળે, એ શું જોછા જીલ્મની વાત છે ? ” આવા વિચારથી તેનું ધૈર્યબંધન, તૂટી ગયું. તે બોલી ઉઠી, “ જોએને ખાવા મળતું નથી તેઓ પણ પોતાનાં છોકરાંને ખવરાવી પીવરાવી મોટાં કરે છે. હું શું આ ઘરમાં કશી ગણતરીમાં ગણાતી નથી ? મારા સસરાજી શું કશું મૂકી ગયા નથી કે આમ મહેણાં મારો છો ? સસરાજીની વાર્ષિક આવકમાંથી મારી પુત્રીને ટીપું દૂધ પણ મળી શકે તેમ નથી ? ”

આ વખતે હરિપ્રસાદ ઘેર આવ્યો. પ્રભાવતીનાં છેલ્લાં વાક્યો તેણે સાંભળ્યાં. રમાસુંદરી પતિને જોઈ બકતી બકતી ઘરમાં ચાલી ગઈ. હરિપ્રસાદે ઘરમાં આવી પૂછ્યું, “ વહુ દૂધ સંબંધમાં શું કહેતાં હતાં ? ”

રમાસુંદરીએ કશો જવાબ ન આપ્યો. તે આખો ચોળતી ચોળતી પરાણે આંસુ પાડવા લાગી.

વારંવાર પૂછ્યા બાદ રમાસુંદરી બોલી, “ હોય શું ! કાલ મને મારા બાપને ઘેર મોકલી દો એટલે પત્યું ! આ ઘરમાં હવે મારાથી એક ક્ષણ પણ રહી શકાય તેમ નથી. ”

હરિપ્રસાદ નવાઈ પામી બોલ્યો, “ કેમ, શું બન્યું તે તો કહે ? ”

રમા : અહીં રહીશ તો સુધા એક દહાડો પણ જીવશે નહિ, છોકરો પણ ભૂખ્યો મરી જશે.

હરિ: છોડી જવશે નહિ. છોકરો મરી જશે-શું છે તે તો કહે?"

રમા: ઘરમાં જેટલું દૂધ હોય તેમાંથી પેલી ડાકળ સાત સાત વખત પીએ છે, તો પછી મારાં છોકરાં માટે શું રહે. જુઓને દૂધ ન મળવાથી મારી સુધા અરધી થઈ ગઈ છે.

હરિ: ઘરમાં છ શેર દૂધ આવે છે, તેમાંથી સરયૂ તે કેટલુંક પીતી હશે ?

રમા: પીતી નથી તો પછી બધું દૂધ ક્યાં જાય છે? તમે તમારે સરયૂ સાથે અહીં રહો, અમને પીયેર વળાવો એટલે થયું.

હરિ: વડુ શું કહેતાં હતાં ?

રમા: રાત્રે દૂધ થોડું પડ્યું હશે જેથી મારી સાથે કળઓ કરતાં હતાં. હું સારી છું કે આવાં સાથે ઘર કરી રહી છું. માફ ખાય ને માફ જોઈએ, આવાં માણસો તો દુનિયામાં થોડાં જ હશે.

હરિ: સસરાની આવક વિષે શું કહેતાં હતાં ?

રમા: સસરાની બધી પેદાશ તમે લૂટી ખાઓ છો, એમને પૈસો થયું આપનાં નથી, તેથી તે પાડોશીમાં કહેતાં રહે છે.

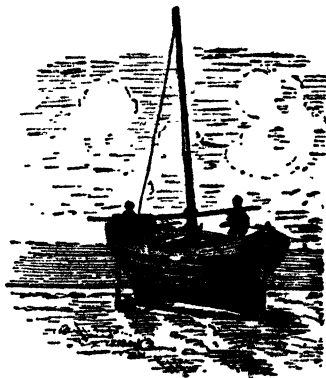
હરિ: શું કહે છે! હું તો ધારતો હતો કે વડુ બધાં ભલાં માણસ છે!

રમા: એવાં ભલાં માણસ ન જોયાં હોય તો! નરી અદેખી છે અદેખી!!

હરિ: વાર, એમને અહીં ન ચોસાય તો તેમના પિતાને ઘેર આપ્યાં જાય. મારા ઘરમાં આવી રીતે કળઓ કંકાસ નહિ ચાલે.

રમા: રાત દહાડો કહ્યો, કહ્યો ને કહ્યો! કહ્યો સિવાય તેને ગમતું જ નથી. લડે છે ને પોછી રડે છે, દોઢો એ બાપડીની વારે ચઢે છે, આવી અવસ્થામાં શું ઘરમાં દોલત ટકે ખરી! આ લથને જેમ બને તેમ જલદી વિદાય કરે તો સાફ.

છેવટે એ જ નકી થયું. પતિપત્ની આ સંબંધી મેઢી રાત સુધી વાત કરતાં રહ્યાં.

પ્રકરણ ૪ થું.

બલામાં ભુંડું.

હનિયા બધી દોરંબી તે ઇન્સાફ થું આપે અરે,
દંડે દુઃખીને ઉમ્મટી બદગોષ વણુ સમજે કરે.

‘ બાલુ ’

તે રાત્રે સરયૂને દૂધ ન મળ્યું. ગરીબ બિચારી પ્રભાવતીએ સરયૂને સમજાવી પઠાવી સુવાડી દીધી. બાલિકા ભૂખી છતાં બણી વેળાએ નિદ્રાદેવીને શરણુ થઇ.

પ્રભાવતીએ પણ આખી રાત જાગરણ કરી કાઢી. ખરા ઉનાળાના દિવસે નિર્જલા એકદાશી કરવી એ કેટલું બધું કઠણ છે, તે અનુભવ વગર સમજી શકાય તેમ નથી. પ્રભાવતી વિધવા હતી, જુદા કિસમે જાહેરાતિ મંદ ક્યે ઉપવ્રત વસત્રો ન લાગે પણ પ્રભાવતી સ્વચ્છ હતી, તેને ખાટે નિર્જળા એકદાશી કેટલી કષ્ટદાયક નીવડી

હશે, એ અનુભવ વિના સમજાય તેમ નથી. એક તો અનશન તેમાં વળી આખા દિવસની સખ્ત મજુરી, આટલાથી પણ પ્રભાવતી સંતોષ માને તેવી હતી, પણ આટલા કાર્ય પર પાણી ફેરવનારાં રમાસુંદરીનાં વચનો તેને વીંછીની માફક ડખતાં. પ્રભાવતી પથારીમાં પડી પડી તરફડવા લાગી. જેઠાણીનાં વર્તનથી તેને સ્પષ્ટ સમજાઇ ગયું કે હવે આ ઘરમાં મારાથી રહી શકાય તેમ નથી. પાપુ જવું ક્યાં ? બાપને ઘેર. પ્રથમ તો એ જવાબ તેને ઠીક લાગ્યો. પરંતુ પાછો વિચાર થયો કે એમ કરવું શું વાજબી છે ? તેઓ અમારું બરણુ પોષણ કેવી રીતે કરશે ? પિતાજીને નોકરી નથી, ભાઇ તો બહુ થોડું રજો છે. તેમાં વળી હું એકલી નથી. આવી અવસ્થામાં તેમના પર ભાર નાખવો એ વાજબી નથી. જેઠાણીનો છોકરો મોટો થયો છે, તેથી હવે મારી જરૂર ન હોવાથી આ બધાં તૂટ ઉભાં કરે છે. પરંતુ હું તો તેમના સામું જરાયે બોલતી નથી, ધરતું બધું કામ કરું છું, છતાં તેઓ મને શા માટે કાઢવા તૈયાર થયાં છે ? મને મૂઠી ધાન અને સરયને દીધું દૂધ આપવામાં તેઓ શા માટે આનાકાની કરતાં હશે ? ઘરમાં નોકર હોત તો તેમને ખાવાનું તો આપવું પડત. શું હું તેનાથી પણ અધમ છું ! ફક્ત એક જાણની ગેરહાજરીમાં શું મારી આટલી બધી અધોગતિ ! જો આજે તેઓ જીવતા હોત તો એક મૂડી અનાજ માટે મારે આટલું બધું વેડવું પડત ખરું ! તેમની વહાલી દીકરીને દીપાં દૂધ વગર આ રીતે અનાહારે સૂઈ રહેવું પડત ખરું ? મારા નસીબમાં જે હોય તે ખરું, પણ મારી વહાલી સરયૂનું કુઃખ હું જોઇ સહીશ નહિ. પરંતુ ઉપાય શું ?

બહુ વિચાર કર્યા બાદ ચિંતામાં ને ચિંતા પ્રભાવતીની આંખ આંધાઈ. આખા દિવસની ભૂખી હોવાથી, તેમાં વળી પાંછલી રાતે ઉંઘ

આવવાથી ખોદીઓમાં ઉઠી શકાયું નહિ. જરા તડકો ચઢ્યો આંખ ઉઘડી, તરત જ પથારીમાંથી ઉઠી બહાર આવી. રમાસુંદરી હજુ સુધી ઓરડા બહાર આવી નહોતી. પ્રભાવતીનું આખું શરીર દુઃખનું હતું, માથું ફરતું છતાં તે સાવરણી લઈ વાળવા લાગી. હરિપ્રસાદ દાતણ કરવા ડેલી બહાર ગયો હતો, તે આ વેળા ધરમાં આવ્યો. આવતાં જ તેની નજર ઝૂળીઆ પર પડી. ઝૂળીઆમાં કોઈએ વાસીદું વાળ્યું નહોતું, પાણીઆરામાંથી વાસી પાણી કાઢ્યું નહોતું. આ બનાવ જોઈ તેણે રામપ્રસાદને હાંક મારી: “ રામ, આમ આવ જોઈ, વહુને પૂછ કે હજુ સુધી આમ કેમ છે? અત્યાર સુધી ધરમાંથી ક્યારે પુંજે કેમ નીકળ્યો નથી. આમ થશે તો ધરમાં લક્ષ્મી ટકશે કેમ ! ”

રામપ્રસાદે વચ્ચેથી જવાબ આપ્યો, કાલે એકાદશી હતી, તે માટે ભાભીને ઉઠતાં વાર લાગી જણાય છે.”

“ તારે વકીલાત કરવાની નથી. ” કહેતાં કહેતાં મોટી વહુ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યાં. બહાર આવી ઓસરીમાં બેઠાં. સુધા ખેળામાં હોવાથી તેનાથી કશું કામ થાય તેમ નહોતું. તેણે ભમર ચઢાવી કહ્યું, “ આમને આમ આ છોકરાને ટકાનો કરી નાખ્યો. બાપરે ! આટલો દહાડો ચઢ્યો છતાં ધરમાંથી ક્યારે-પુંજે વળાયો નથી ! ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ ભાભી, તમે વળી ક્યે દહાડે વહેણાં ઉઠ્યાં છો ?

“ ચુપ રહે હરામજદા ” કહી હારપ્રસાદે પાસે પડેલાં જોડો રામપ્રસાદ પર ફેંક્યો. રામપ્રસાદે જોડો અટકાવવા માટે હાથ ધર્યો, પરંતુ જોરથી આવેલો ધા ઉછળી તેના હોઠપર વાગ્યો. હોઠમાંથી દડદડ કરતી ધાર વહેવા લાગી.

મોટી વહુએ કહ્યું, “ આટલેથી નહિ માને, હજી થોડો મેથી પાક જમાડો. છોકરાનો મિળન વધી ગયો છે. ”

રામપ્રસાદને બીક લાગી કે રખેને ભાઇ ભાભીના કહેવા પ્રમાણે કરે તો તે દોડતો દોડતો પ્રભાવતીને વળગી પડ્યો. તેના હોઠમાંથી લોહી પડતું હતું. પ્રભાવતીએ લોહી ઘોષ નાખ્યું. સમજાવીને પોતાની ઓરડીમાં લઇ ગઇ. હરિપ્રસાદ પોતાની સ્ત્રીને બીજા કુકુમ ન માનતાં ઉતરેલે મોંએ લુગડાં પહેરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

આ દરમિયાન હોંકારા સાંભળી આજીઆજીની સ્ત્રીઓ ચિકિત્સા જેવા માટે દેસાઇની ડેલી તરફ આવવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓ ધરમાં પેહી. સ્ત્રીઓને જોઈ મોટી વહુને શરૂ છૂટ્યું, તેના મોંમાંથી વાણીનો કુવારો છૂટ્યો. તેની જીભ જેમ આવે તેમ લવવા લાગી. એ બધાંનો ભાવાર્થ એટલો જ હતો કે “ અત્યાર સુધી ધરમાં વાસીદું વળાણું નથી. નાની વહુ મારા પર અદેખાઇ કરી મોડી ઉઠે છે. દરરોજ તો હું વહેલી ઉઠી બધું કરી નાખું છું. પણ આજે છોકરી ૨૩ પર ચલી હોવાથી વહેલી ઉઠી શકી નહિ. આવી અદેખી બાયડી તો મેં કોઇ જોઈ નહિ ” વગેરે વગેરે.

કોઇ બયથી, કોઇ ખુશામત કરવા ખાતર રમાસુંદરીનાં વચનો ખરાં માનવા તૈયાર થયાં, કોઇ કોઇ પ્રભાવતીની નિંદા કરવા લાગ્યાં. પરંતુ આ ટોળામાં એક સત્યવાદિની વૃદ્ધા હતી. તે આ બધું સાંભળી શકી નહિ. તેણે કહ્યું, “ નાની વહુનું ભાગ્ય ફર્યું. તેમાં તું શું કરે એટા ! પરંતુ આજે તો તારે વહેલાં ઉઠી એ બધું કામ કરવાની જરૂર હતી. મારી આટલી ઉમ્મર થઇ છે, એકાદશીઓ કરતાં કરવાં મારા હાલકાં સખ્ત થઇ ગયાં છે તોપણ બર ઉનાળામાં એકાદશીની રાત્રિ

ગુજરાતમાં મારી આંખો ઓડે આવે છે, તો પ્રભાવતી તો હજી નાની છે. તેણે કેવી રીતે આ રાત કાઢી હશે, તે તેના વિના અગર પ્રભુ વિના કોઈ જાણે તેમ નથી. ”

એ દરમિયાન પ્રભાવતી રામપ્રસાદનો હાથ ઝાલી બહાર આવી અને સાવરણી લઈ વાસીડું વાળવા લાગી. તે જોઈ પેટી વૃદ્ધાએ કહ્યું, “ અરે રે ! બિચારીનું મોં કેવું સુકાઈ ગયું છે. સાવરણી મૂકા દે ખેટા ! નદીએ જઈ નાહી આવી થોડું ખાઈ લે. ”

ખીજ સ્ત્રીઓ પણ આ વાતને ટેકો આપવા લાગી. પ્રભાવતી હજી વાસીડું વાળ્યા કરતી હોવાથી એ વૃદ્ધાએ તેના હાથમાંથી સાવરણી ઝૂંટવી લીધી. પ્રભાવતી કરુણા ભરી નજરે તેના સામં જોઈ રહી. વૃદ્ધાની આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં.

રમાસુંદરી આટલી બધી સ્ત્રીઓ વચ્ચે વધુ કંઈ બોલી શકી નહિ. તે પોતાના મનમાં બબડતી બબડતી સુધાને ઘડ દખને જમીનપર પછાડી સાવરણી લઈ વાળવા લાગી. સુધા જમીન પર પડી પડી રડવા લાગી.

એક જણીએ રામપ્રસાદને સુધાને તેડવાનું જણાવ્યું. તે હોહનાં દુઃખથી હજી રડતો હતો તેથી એ વાત સાંભળી ન સાંભળી કરી ઉભો રહ્યો. તે જોઈ એક ખીજ સ્ત્રીએ કહ્યું, “ જા, નહિ તો તારા ભાઈ મારશે ”. મારતી બીકથી તે સુધાને તેડવા ગયો. હજી તો સુધાને હાથ પકડી નહિ અડાડ્યો હોય ત્યાં રમાસુંદરી ગર્જા ઉઠી “ ખજરદાર ! મારી છોકરીને અડકતો નહિ. ”

રામપ્રસાદ હવે શું કરે ? સુધાની મા જ્યારે પોતાની દીકરીને નં અડકવાનું જણાવે ત્યાર પછી શો ઉપાય ? તે હોહનું લોહી લૂછતો

લૂથતો ધરમા ચાલ્યો ગયો. પેલી વૃદ્ધા સ્ત્રી બોલી, “ અરેરે ! આમ તે કોઈ મારતું હશે ! છોકરો કોઈ દિવસે મરી જશે ”.

ત્યારબાદ બધી સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ઘેર ચાલી ગઈ. હરિપ્રસાદ બહારથી આવ્યા. તે બહાર ઉભો ઉભો આ બધી વાત સાંભળતો હતો. જતી વેળા પેલી વૃદ્ધા તેને કહેતી ગઈ, “ એ ભાઈ ! ગુરૂસે થઈશ નહિ. એકાદ એ વચનો હું તને કહેતી જાઉં છું. નાની વાડુપર જરા દયા રાખતો જા. મોટી વાડુને થોડું સમજાવજે. તેની ચાલચલગત જોઈ મને તો તારાં ઘરની ખૂબી દેશા થતી જણાય છે. બાઈ માણસને આટલી બધી મહેબે ચડાવતી એ દીક નથી. ”

હરિપ્રસાદે કશો જવાબ ન આપ્યો. વૃદ્ધા વધુ કંઈ ન બોલતાં ચાલી ગઈ. તે ગઈ એટલે હરિપ્રસાદ ધરમા પેંડા. તેણે ધરમા આવી સુધને બોળામા લીધી રમાસુંદરીની આંખ ફરી. “ રહેવા દો, રહેવા દો, એને મરી જવા દો. આટોળી પાટોશીની રાંઠો આવી મને નવરી કહે છે ! ”

હરિપ્રસાદે કશું બોલ્યું નહિ. તે જાણતો હતો કે જરા પણ બોલ્યા તો સત્યાનાશ વળતું સમજાવું. તે રમાસુંદરીથી બહુજ ખીતો હતો. કેટલાક પુરુષોપર સ્ત્રીના એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગય છે કે પુરુષ પોતે અન્યાયને અન્યાય તરીકે જાણતો હોવા છતાં તેનો પ્રતિકાર કરી શકતો નથી. હરિપ્રસાદ રમાસુંદરીનાં અલૌકિક સૌંદર્યનો અર્થ ઉપાસક હતો. રમા પોતાના રૂપના જોરે હરિપ્રસાદને શવે તેમ બંધાવતી, તેથી તે રમાસુંદરીનાં વચનોનો પ્રતિવાદ કરી શકતો નહિ; તે સુધને શાંત કરી વિજયલાલ પાસે મૂકી દરેજની પેઠે પોતાની નોકરીપર ચાલ્યો, ગયો. દિવસે તે હંમેશાં ત્યાં જ જમતો હતો. સાંજે ઘેર આવી વાળુ કરતો હતો.

પ્રભાવતી નદીએ નાહીધોઈ ઘેર આવી. લુગડાં બદલાવી થોડો ગોળ મોમાં નાખી એક ખાસો પાણી પી રમાસુંદરીને મદદ કરવા આવી. પરંતુ રમાસુંદરીએ તેને એવી તો ધમકાવી કે તેનાથી કશું કામ થઈ શક્યું નહિ. ત્યાર બાદ થોડીવાર પછી વળી પાછી કામ કરવા લાગી. પરંતુ રમાસુંદરીએ તેના હાથમાંનું કામ ટૂંટાવી કહ્યું, “તું તો રાજરાણી છે, તારાથી કંઈ આવું કામ થાય. હું મજુરગુ છું તે કરીશ. તું તારે સૂઈ રહે, જા.”

પ્રભાવતીની આંખમાં આંસુ ઉભરાયા. તે મલાસુંદરીએ જોલી, “કાલે એકાદશી હતી, આજે ઉઠતાં જરા વાર થઈ, તે માટે આમ કેમ કરો છો બહેન, હું તો તમને કશું જોલી નથી.”

રમાસુંદરીએ પાછું વાળી જોઈ કહ્યું, “ન કહેતી હો તો કહી લે! તું કહેતી નથી તો પાડોશી પાસે કહેવડાવે છે! માઈ નસીબ જ એવું છે તેમાં તું શું કરે. મારે કાણ જાણે કેટલા દિવસ તારાં મહેણાં સાંભળવાં પડશે.”

પ્રભાવતી વઢકણી નહોતી છતાં રમાસુંદરીનાં વચનો તેનાથી સહન ન થયાં. જે સર્પ માથું નીચું કરી માટીપર ચાલ્યો જાય છે, તે પણ કચરાતાં માથું ઊંચું કરે છે. પ્રભાવતીએ કહ્યું, “બહેન! તમારું નસીબ ખરાબ છે કે માઈ? માઈ નસીબ ન પરવાર્યું હોત તો મારે એક સુઠી અનાજ માટે તમારાં આટલાં બધાં મહેણાં સાંભળવાં પડત ખરાં? હું તમારે ત્યાં પણ તેણે આવી નથી. તેમ જોલાવી એટલે આવી છું, તો પછી હવે મને ડગલે ડગલે શા માટે પાડો છો?”

એક શ્વાસે આટલું જોલી પ્રભાવતી એક બાવુએ જઈ ઉભી. અમિમાં ધી પડતાં જેમ બમણાં જોરથી આગ લબુકે, પૂછી કચરાતાં

જેમ નાગ કુંદાડા મારી ઉઠે તેમ ગર્જના કરતી રમાસુંદરી બોલી,
“હજીયા મારો એકવાડ તારા દાંતમાં ભર્યો છે, ત્યાં મને ગાળો દેવા
લાગી છે! તમારું નસીબ પરવાર્યું એટલે માફ બૂંડું ઇચ્છે છે? તને
કોણ અહીં રહેવાનું કહે છે, જાને કોણ તારૂં મોં જોવા ઇચ્છે છે!”

પ્રભાવતી કંઈ પણ ન બોલતાં એસરીમાં બેઠી બેઠી આંસુ
બેરવા લાગી. એ વખતે સરયૂએ આવી પૂછ્યું, “મા, શું ખાઉં?”

માએ કશો જવાબ ન આપ્યો. સરયૂએ મા સામું જોયું, માને
રડતી જોઈ તેણે પૂછ્યું, “મા! તું કેમ રડે છે? તને શું થયું છે?”

ત્યારખાતે રમાસુંદરીને જોઈ તેની પાસે દોડી જઈ બાલિકા વ્યા-
કૂલ કંઈ કહેવા લાગી, “બાબુ! મારી મા રવે છે કેમ? મને બૂખ
લાગી છે.”

પ્રિયવદા બાબુ કુલડાં વરસાવતી બોલી, “મને ખા! રાક્ષસી
સવારમાં ઉઠી ખાઉં ખાઉં કરે છે તે! ચુલામાં રાખ છે, જા, બૂખ
લાગી હોય તો ખા.

બાલિકા શીકે મોંએ પોતાની મા પાસે પાછી આવતી હતી.
એ સમયે વિજય સુધાને લઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું સરયૂને
એક લાત મારી મારતી. સરયૂ જમીન પર પડી ગઈ. રમાસુંદરીએ તે
તરફ ન જોયું, પુત્રને કશું ન કહ્યું. પ્રભાવતીએ આવી સરયૂને ઉપાડી
લીધી. પરંતુ આ શું! સરયૂના કપાળ પર ઢોલો ધા પડ્યો હતો,
તેમાંથી લોહાની ધાર વહેતી હતી. એક ક્ષણમાં ઝબકું લોહીથી
રંગાઈ ગયું.

લોહી ધણું વહેવાથી સરયૂ બેભાન થઈ ગઈ. મોં શીકું પડી
ગયું, આંખો સ્થિર થઈ ગઈ. અભાગણી પ્રભાવતી બીની, મોટે અવાજે

રહી પડી. દીકરીની અવસ્થા જોઈ તે બહુ ગભરાઈ. તેનું રક્ત સાંભળી આઠાંશીપાડાંશી દોડી આવ્યાં. સરયૂને જોઈ બધાં ચમક્યાં. સરયૂ જોવાન થઈ પ્રભાવતીના ખોળામાં પડી હતી. ધામાંથી હજુ લોહી આવ્યું જ હતું. મોઢું લોહીથી ખરડાઈ ગયું હતું.

એકાદ જો પુરુષ આવી પહોંચ્યા, એકે પાણીથી લોહી સાફ કરી નાખ્યું, એકે આંખો પર પાણી છાંટ્યું, સ્ત્રી પ'ખો નાખવા લાગી. થોડી વારમાં સરયૂને ભાન આવ્યું. તે મોટે અવાજે રડવા લાગી. એક પુરુષે ધામાં દવા ભરી પાટો બાંધી દીધો.

સરયૂ જરા ભાનમાં આવી એટલે બધાએ કાઢી વિનયલાક્ષને ધમકાવ્યો. કોઈકોઈએ રમાસુંદરીને થોડાં વચનો સંભળાવ્યાં. વિનયલાક્ષે જવાબ આપ્યો. “ શામાટે ન માફ, મને ગાળો આપતી હતી તે ! ”

રમાસુંદરીએ કહ્યું, “ અમાગીઆ ચુપ રહેને ! લોકો ખીજનો વાંક તો જોઈ શકતા નથી, જેટલો વાંક તેટલો તારોજ ! ”

માની સહાનુભૂતિ મળતાં લાડકો વિનય બોલ્યો, “ મારી છે ને હજુ મારીશ. ”

એક જણે કહ્યું, “ તું જો મારો સગો થનો હોત તો તારાં મોંમાંથી હું એક પ્યાલો ભરી લોહી ઓઢાવન. ”

એકખીજએ કહ્યું, “ મોટી વહુ ! છોકરાને દાખમાં રાખો. જો ખીજનાં છોકરાને આટલું માર્યું હોત તો કંઈને કંઈ થઈ ગયું હોત. ”

રમાએ કહ્યું, “ એટલે કંઈ છોકરાને મારી નહિ નખાય. ”

એક પડોશજી પોતાને ઘેરથી પેડો લાવી સરયૂના હાથમાં આપ્યો. સરયૂ પેડો મળતાં છાની રહી ગઈ.

બધાં પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં. રમાસુંદરી બબડતી બબડતી બહુ કામ કરી નદીએ નાહી આવી. રસોડામાં જઈ રોટલી શાક કેર્યાં. રામપ્રસાદ અને વિજયલાલ નિશાળનો વખત થતાં જમી કરી નિશાળે ગયાં. રમાસુંદરી પણ જમ્યા બાદ રસોડે મોઢું તાળું દઈ સુધાને લઈ નર્મળાને ત્યાં જતી રહી.

પ્રભાવતી સરયૂને ખોળામાં લઈ પોતાની ઓરડીના મૂળામાં હસકાં ભરી રડતી હતી. કાલે એકાદશી હતી. આજે પણ તેને દાદશી છતાં એકાદશી કરવી પડી. રમાસુંદરી ખાઈ પી બહાર જતી રહી હતી, તેણે વિવેક ખાતર પ્રભાવતીને જમી લેવાનું પણ જણાવ્યું નહોતું. એટલેથી મથું હોત તો ઠીક હતું, પણ જમ્યા બાદ ભંડારગૃહ અને રસોડાને તાળાં વાસી કુંચીએ સાથે લઈ ફરવા ચાલી ગઈ હતી. પ્રભાવતી પોતાની ઓરડીમાં પડી પડી આકાશ પાતાળ વિચારવા લાગી. તેને પોતાની ચિંતા નહોતી, પણ સરયૂ કે જે અત્યારે સૂઈ ગઈ હતી તે જગી ઉઠતાં ખાવા માગશે ત્યારે તેને શું આપવું એ વિચારે તેને ગાંડી બનાવી મૂકી હતી.

તેનું માથું ભમવા લાગ્યું. થોડી વાર પછી વળી વિચારવા લાગી. “વાર, પણ તેઓ આમ શામાટે કરતાં હશે? મેં તો એમને કશો ગુસ્સો કર્યો નથી. મારા તરફ તેઓ અદેખાઈ શામાટે રાખતાં હશે? મને અહીંથી નસાડી મૂકવા શામાટે આટલાં બધાં ઉતાવળાં થતાં હશે. હું શું તેમને ભારે પડું છું? આ ધરખાર, આ જરજરીન શું મારા સસરાનાં નથી? આ મકાનમાં એક મૂઠી અન્ન મેળવવાનો પણ મને અધિકાર નથી? હાય પ્રભુ! સરયૂને લઈ કોનો આશરો શોધું! સરયૂ માઈ સર્વસ્વ છે. તેનાં દુઃખથી માઈ કાળજી રાટી જાય છે.”

ચિંતાઓત અટક્યો. સરયૂ જગી ઉઠી. પ્રભાવતીએ તેને જાતી સરસી ચાંપી ચુંબન કર્યું. સરયૂ હસતી હસતી ગળે વળગી પૂછવા લાગી, “ મા, શું ખાઉં? હજુ ભાત થયો નથી?”

પ્રભાવતી શો જવાબ આપે? તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી. સરયૂએ કરીથી કહ્યું. “ ચાલ મા, ભાત આપને!”

પ્રભા: આજ ભાત થયો નથી સરયૂ!

સરયૂ: તારે હું શું ખાઉંશ?

પ્રભા: થોડી વાર ઉંઘી જા.

સરયૂ: ઉંઘ તો આવતી નથી, મા!

પ્રભાવતી મોં ફેરવી નિસાસો મૂક્યો. એ સમયે સવારે જે વૃદ્ધાએ હરિપ્રસાદને થોડાં વચનો સંભળાવ્યાં હતાં, તે સરયૂને જોવા આવી પહોંચી.

આ સ્થળે એ વૃદ્ધાની થોડી ઓળખાણુ આપવાની જરૂર છે. દેસાઈના ઘરથી થોડે દૂર હરિલાલ મોદીનું મકાન હતું, હરિલાલ મોદી તો અત્યારે પરલોકવાસી થયા હતા, પણ આ વૃદ્ધા અને તેના બે પુત્રો મોદીનું નામ રાખી રહ્યા હતાં. લોકો મોદીનાં વૃદ્ધ સ્ત્રીને સાધારણુ રીતે માજી કહીને સંબોધતા. અમે પણ આ નવલકથામાં તેને એ નામથી જ ઓળખશું. તેના બે પુત્ર તારાચંદ અને સૌભાગ્યચંદ સદ્-ગુણી તરીકે મોહનપુરમાં ખાસ ધ્યાન બેંચી રહ્યા હતા. માજી પરો-પકારી હતાં, કેમજી હૃદયનાં હતાં, તેથી ગામના લોકો તેમના પર બહુ શ્રદ્ધા રાખતા હતા. મોહનપુરમાં કોઈ પણ પ્રસંગે માજી સુલેહ-પ્રવર્તક તરીકે આગળ પડતો ભાગ લેતાં. કૌટુંબિક ઝગડા પતાવવામાં માજીનો હિસ્સો જેવો તેવો નહોતો. તેમના પર લોકોનો એટલો બધો

વિધાસ હતો કે માણ બોલે તે સાચું જ હોય એવો અભિપ્રાય આમાન્ય રીતે આખા ગામમાં ફેલાઈ રહ્યો હતો.

તેમણે દેસાઈની ડેલીમાં પ્રવેશ કરી જોયું કે ઘરમાં કોઇ નથી. મોટા ઝોરડાને તથા રસોડાને તાળું વાસેલું છે. તેણે કૃષ્ણામામાં ઉભા રહી જૂમ પાડી, “ પ્રભાવતી વહુ ! ”

પ્રભાવતી ભૂખી દીકરીને શું આપવું, એ વિચારમાં ન્યારે ડુબી ગઇ હતી એ સમયે માણનો દયાળુ અવાજ સંભળાયો, “ વહુ ! ”

તે એકદમ ઉઠી, તેની આંખ રડી રડીને ફુલી ગઇ હતી. બહારથી અંદર આવતાં જ માણએ સવાલ પૂછ્યો, “ બેટા, શું લગ્ન તું જમી નથી ? ”

પ્રભાવતી માણ સામી નજર કરી નીચું મોં કરી બેસી ગઇ, સરખાએ કહ્યું, “ મેં પણ કશું ખાધું નથી, મારી માએ પણ કશું ખાધું નથી. ”

માણ પ્રભાવતી પાસે બેસી તેનો હાથ પકડી પૂછવા લાગ્યાં, “ મોટી વહુ ક્યાં છે ? ”

પ્રભા: બહાર ગયાં હશે.

માણ: લગ્ન સંધ્યું નથી ?

પ્રભા: સંધ્યું છે પણ આજે મને જમવા બોલાવી નથી.

માણ: છોડીને પણ ન બોલાવી ?

પ્રભા: ના.

માણ: તેં સવારે શું ખાધું હતું ?

પ્રભા: થોડો ગોળ અને એક પાલો પાણી.

માણની આંખમાં આસુ ઉભરાયાં. તેણે આંસુ લૂછી કહ્યું, “આટલે સુધી વાત આવી છે ! આજે જ તેનો નિકાલ કરવો પડશે. અત્યારે તો એ વાત જવા દેજો. તું ઉઠ, મારી સાથે ચાલ !”

એમ કહી તે ઉભાં થયાં સરયૂને ખોળામાં લીધી. પ્રભાવતી તેમનો અભિપ્રાય સમજી ગઈ. પ્રભાએ ધીમેથી કહ્યું, “આપ સરયૂને એ કોણિયા ભાત ખવરાવશો. હું આજે કશું ખાવાની નથી.”

તેને બોલતી અટકાવી માણએ કહ્યું. “એમ નહિ બને ! તે કાલે એકાદશી કરી હતી, આજ પણ અત્યાર સુધી જમી નથી, તને જૂખી રાખી હું ઘેર જઈ જમું એ સારું લાગે ? હું કંઈ મોટી વહુ નથી કે તેમ કરી શકું.”

એમ કહી તેણે પ્રભાવતીને હાથ ઝાલી ઉઠાડી, પ્રભાવતી ઉઠતાં ઉઠતાં બોલી, “ને મારા જેઠ—.”

ચુસ્તે થઈ માણએ કહ્યું, “તેના બાપનો પણ ભાર નથી કે તે મારા સામું બોલે ! તું ચાલ.”

પ્રભાવતીને જવું પડ્યું. માણએ મા દીકરીને પેટ ભરી જમાડ્યાં.

જમ્યા બાદ પ્રભાવતી વાસણ માંજવા જતી હતી, તે વખતે તારાચંદની વહુએ આવી તેનો હાથ પકડ્યો, “રહેવા દો, રહેવા દો, જ્યેન એ કામ તમારે કરવાનું નથી. હાથ ધોઈ ઉઠો. સરયૂને લઈ બેસો.”

પ્રભાવતી વાસણ છોડતી નથી એ જોઈ માણએ કહ્યું : વહુ, આમ આવ, તું તારે ઘેર દરરોજ વાસણ માંજે છે, પણ અહીં તારે એમાંનું કશું કરવાનું નથી.

વારંવાર ના કહેવાથી છેવટે પ્રભાવતી વાસણુ છોડી હાથ મોં ઘોઘ માણ પાસે આવી બેઠી. માણએ હજી ભોજન કર્યું નહોતું. પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ માણ હવે આપ તો જમો. ”

તેણે કહ્યું, “ હજી વાર છે, ” ત્યારપછી તેણે ધાંટા પાડી સૌભાગ્યચંદને બોલાવ્યો.

સૌભાગ્યચંદ જમી આરામ લેતો હતો, તેણે જાણતો ધાંટા સાંભળી કહ્યું, “ કેમ મા, શું કામ છે ! ”

માણઃ એક વખત પેલી શેરીમાં જઈ રામશંકર શાસ્ત્રીને બોલાવી લાવ.

સૌભાગ્યચંદઃ અત્યારે ખરે બપોરે !

માણઃ છતરી લઈ જજે.

સૌભાગ્યચંદઃ મારી વાત કહેતો નથી, પણ આવા તડકામાં શાસ્ત્રીજી કેવી રીતે આવશે એ વાત જણાવું છું.

માણઃ શાસ્ત્રીજી તારા જેવા શોખીન નથી. તેમને જઈ કહે કે બહુ જરૂરનું કામ છે માટે જલદી આવવા કૃપા કરશો.

છેવટે સૌભાગ્યચંદ શાસ્ત્રીજીને બોલાવી લાવ્યો. તેમને આવતા જોઈ માણ જરા આધું ઓઢી બેઠાં. પુત્રવધુએ પાથરણું પાથરી આપ્યું. માણએ પુત્રને એક પંખો લાવવાનો ઇસારો કર્યો.

રામશંકર શાસ્ત્રી બેસતાં બેસતાં બોલ્યા, “ આવાં તેડાં કરતાં તો યમનું તેડું વધુ સાફ લાભી, આવું વૉરન્ટ તો સરકારનું પણ નહિ છાજતું હોય ! શું જરૂર પડી તે કહો ? ”

માણ પુત્રના હાથમાંથી પંખો લઈ શાસ્ત્રીજીને દવા ઢોળતાં ઢોળતાં બોલ્યા, “ લગાર ઠંડા થાઓ પછી કહું. ”

ત્યારબાદ તેણે દેસાઇનાં કુટુંબમાં બનેલી બધી વાત ધીમે ધીમે કહી સંભળાવી. બધું કહી રહ્યા બાદ કહ્યું, “આનો ઉપાય કરવો જોઈએ. હરિપ્રસાદમાં કંઈ માલ નથી, તે ખેરીનો ગુલામ છે, હવે તમારે પાંચ જણાએ મળી આ અનાથ વિધવા તથા તેની દીકરીને ઠેકાણે પાડવી જોઈએ. રમાસુંદરી એમ માને છે, કે આ બધું માફ છે, હું જોને ઘરમાં બંદાવું તેને મારા કલ્લા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. એ એમ ધારે છે પણ આપણે ન્યાયની દાટએ જોઈએ તો પ્રભાવતીના પણ બધી મિલકતમાં સરખો ભાગ છે. એ વાત આપણે તેને સમજાવવી જોઈએ.”

રામશંકર શાસ્ત્રી તો આ બધી વાત સાંભળી દિવ્યમૂઠ બની ગયા. થોડીવાર બાદ તેણે કહ્યું, “મેં થોડું ઘણું સાંભળ્યું હતું, પણ વાત આટલે સુધી આવી છે એ મારા ધારવામાં નહોતું. આજે જ હરિપ્રસાદને બોલાવી સમજાવીશ. આવો તે ગુલામ હોય ? ભગવતીની અનાથ સ્ત્રી અને દીકરીને રક્ષણતાં કરી શું હરિપ્રસાદ બધું ભોગવે !”

માજી: શાસ્ત્રીજી ! તમારું લાસડીઆપણું હવે ક્યારે જશે ?

શાસ્ત્રી: ત્યારે શું કરવું તે કહો ?

માજી: હરિપ્રસાદ કબૂલ કરશે તોપણ રમાસુંદરી પ્રભાવતીને કદી પણ ઘરમાં રહેવા દેવાની નથી. જુઓ તો ખરા, આ છોડીને સવારમાં એવો તો માર પડ્યો હતો કે બિચારી માંડ માંડ બચી છે.

શાસ્ત્રી: ત્યારે શું જુદું કરવું છે ?

માજી: એ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

શાસ્ત્રી: વાહ, તેમ કરીએ.

માજી: ત્યારે પ્રભાવતી વહુના આપને બોલાવવા એકાદ માણસ મોકલો.

શાસ્ત્રી: એ યુક્તિ સારી છે. તેની દીકરીના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ કામ કરે એ વાનખી છે. ઘરમાં ન્યાયી વડિલ ન હોય તો આજ ન થાય. આજ ને નવલકિશોર દેસાઈનાં પત્ની જીવતાં હોત તો કદી આમ થાત નહિ. હું હવે જઈ છું.

માજી: પધારો, પરંતુ આ વાત ભૂલના નહિ.

શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા. તેમનાં મકાન પાસેથી દરદોળ હરિપ્રસાદ પોતાને ઘેર જતો હતો. આજે સંધ્યાકાળ વખતે શાસ્ત્રીજી પોતાનાં મકાનના ઓટલા પર હુકકો ગડગડાવતા બેઠા હતા. બરાબર સમયે હરિપ્રસાદ એ માર્ગે થઇ ઘેર જવા નીકળ્યો. શાસ્ત્રીજીએ તેને બોલાવી બધી વાત કહી. વાત કહી રહ્યા બાદ જણાવ્યું કે “આતો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. મોટી વહુના સંબંધમાં મેં જે કંઇ સાંભળ્યું છે, તે ચલાવી લેવું ન જોઇએ. તારે તારી ખૈરી ને છોકરાને દાખમાં રાખવાં જાઇએ.”

આ બધી વાત સાંભળી હરિપ્રસાદે કહ્યું, “હું આમાંનું કશું જાણતો નથી. પણ સાંભળ્યું છે કે વહુ દરેક બાબતમાં બહુ હક કરે છે. તેમનો સ્વભાવ જ પ્રરી ગયો જણાય છે. મને લાગે છે કે તેનાં પાપે મારાં ઘરનો વિનાશ થશે.”

શાસ્ત્રી: માણસ કેટલા દિવસ અપવાસ વેદી શકે ?

હરિ: હું ઘેર જઇ આ બાબતમાં યોગ્ય તપાસ કરીશ.

આ તરફ મોટી વહુએ સંધ્યાકાળ વખતે ઘેર આવી જોયું કે ઘરમાં પ્રભાવતી કે સરયૂમાંનું કોઇ નથી. રામપ્રસાદ અને વિજયલાલ નિશા-જીથી આવી ચોપડીઓ ઉઘાડી મૂકી ક્યાંક રમવા ચાલ્યા ગયા છે. તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે પ્રભાવતી તો સરયૂને લઇ માજીને ઘેર

ગઇ છે. આ વાત સાંભળતાં જ તેને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો. તેને માથું પર પણ બહુ જ ગુસ્સો ચડ્યો, કારણ કે તેઓએ પ્રભાવતીને આશ્રય ન આપ્યો હોત તો ભૂખ ન વેઠાવાથી છેવટે પ્રભાવતીને પિયરનો પંથ લેવો પડત. પણ એ બુદ્ધીએ તાલ બગાડી નાખ્યો હોવાથી રમા-સુંદરી તેના પર બહુ જ ગુસ્સો થઇ. પ્રભાવતી ઉપવાસ વેડી ઘેર કેમ પડી ન રહી એ વિચારથી રમા તેના પર પણ બહુ ગુસ્સો થઇ. રમા-સુંદરીને કોઇને ઘેર જઇ આવી રીતે દુકડા માગી ખાવા એ ઠીક ન લાગ્યું. અવસ્થા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનું પ્રભાવતી માટે ના-મંજૂર હતું.

પોતાની યુક્તિ અણ નીવડવાથી રમા મનમાં મનમાં ધ્રુધવાવા લાગી. ગમે તે રીતે પ્રભાવતીને કાઢવી એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેના મનમાં એમ હતું કે હવે જ્યારે ઘરમાં મારા સિવાય બીજા માણસની જરૂર નથી તો પછી નકામાં આ લોકોનું ભરણુભોષણ કરવાથી શો ફાયદો ? ફક્ત સુકો લુખો રોટલો ખાઇ દિવસ ગુજારતાં હોય તે બળ્યું. રમા તેમ ચલાવવાને તૈયાર હતી, પરંતુ આ તો સરયૂને ત્રણ વખત દૂધ જોઇએ ! આટલો બધો જીલમ રમા જેવી સુલક્ષણી સ્ત્રી ચાલવા દે ખરી. તેને દઢ ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે બધી સંપત્તિ મારા પતિની છે, ને મારા પતિની સંપત્તિ તે તો મારી જ કહેવાય. નાની વહુ અમારે ગળે ધંટીના પડની માફક શામાટે વળગી રહી હશે ?

પ્રભાવતી પર બીજી એક બાબતસર તેને બહુ ક્રોધ ચડતો. એ બાબત આ ગુસ્સાનું મુખ્ય કારણ હતું. આખું ગામ પ્રભાવતીનાં વખાણ કરતું, રમાસુંદરી સમક્ષ તેનાં વખાણ કરતું, તેની છોડીને બધાં વખાણતાં, ચાહતાં. રમાસુંદરીથી આ કેમ ખમાય. પોતાના

વખાણુ સાંભળવાને બદલે બીજાનાં વખાણુ તેને કેમ ગમે ? પોતાની આંકડીની પ્રશંસા શેઠાણી કેમ સહન કરી શકે ? રમાસુંદરી રૂપાળી હતી, પણ તેની સુંદરતા પર પ્રૌઢવરચાનાં પડળ ચડતાં જતાં હતાં, પ્રભાવતીનું સૌન્દર્ય વિકસિત મોગરાના ડુલની આશક ખમરતું હતું. સેંકડો જીલમે સહન કર્યા છતાં તેનું સૌન્દર્ય સિશિરસિક્ત વનડુલની માફક વિકસતું હતું. લોકોએ સૌન્દર્યની પૂજા કરતા, તેના વૈધન્ય વેશ છાકટાઓની આંખોને શાંત બનાવી દેતો, બધાં તેની દયા આજીતાં, વખાણુ કરતાં, આ રમાસુંદરીથી કેમ સહન ચાય ? રમાસુંદરીને ખાત્રી હતી કે આ બધાં વખાણુ અધરથી પ્રભાવતી ઝડપી લે છે, ખરી રીતે તો એ વખાણુપર મારો જ હક છે, આ રીતે વગર હકે ઝડપી લેવાતી કીર્તિપર પોતાનો આધકાર સાબીત કરવા માટે રમા પ્રભાવતીને દૂર કરવા માગતી હતી.

આ સિવાય નાની વહુનો બીજો ગુનો એ હતો કે તેનું આદરમાન મેળવી રામપ્રસાદ કેડીનો થઈ જતો હતો. રામપ્રસાદ મુધાને છોડી સરયૂને રમાડતો, પોતાની પાસે ન બેસતાં પ્રભાવતી પાસે બેસતો, બંને જણાં ધીમે ધીમે વાત કરતાં એ રમાને તો પોતાની નિંદા જ લાગતી. આવા આવા જેના ગુના હોય એ સાપણુને પોતાના ધરમાં કોણુ રાખવા ઇચ્છે ? ગમે તે રીતે પણ પ્રભાવતીને આ ધરમાં રહેવા દેવી ન જોઈએ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી રમાસુંદરીએ આજનું પગલું ભર્યું હતું.

તેમા પણ આજે સવારે જે બન્યું છે, ત્યારપછી તો પ્રભાવતીને એક ક્ષણ પણ ધરમાં રાખવાને રમા તૈયાર નહોતી. મારો વિનય-લાલ તો બન્યું છે, તેણે એવો શો ગુહનો કર્યો છે કે એ તેને આખા

ગામમાં વજોવતી રહે છે. આયુ' ગામ એ વિચારને કુલકાલી ગયું તે! જેને માટે આટલી બધી લાંછના લેવાયવી પડે છે તેને ધરમાં ફેટલા આપવાની શી જરૂર છે! તેણે તો અનપાણી તજી મરી જવું જોઈએ.

જ્યારે તે ઘેર આવી ત્યારે કોઈ ઘેર નહોતું, એટલું જ નહિ પણ પ્રભાવતી તો જીજનને ઘેર જઈ બેઠી હતી. રમાસુંદરીનાં દિવ્ય નેત્રાએ તેને કેટલીક સ્ત્રીઓ વચ્ચે પોતાની જ નિંદા કરતી જોઈ. હાથ આ તે કેમ ખમાય, આ તે કેમ સહન થાય, આ ભયંકર અપરાધ સળ્ય તે પ્રભાવતીનું સત્યાનાશુ વાળવા તૈયાર થઈ.

હરિપ્રસાદ ગંભીર મોંએ ધરમાં આવ્યો. રામશંકર ચાલ્સીએ પોતાની સ્ત્રી બાળત ખરણ મત બાંધ્યો હોવાથી તે બહુ ગુસ્સે થયો હતો. રમાસુંદરીની ઉચ પ્રકૃતિને હરિપ્રસાદ કદી પણ અતિ ઉચ બનાવવાનું સાહસ કરી શકતો નહિ, પણ આજે રામશંકર શાસ્ત્રીજીએ તેના પર જે અપરાધો ચઢાવ્યા હતા તે જો સત્ય હોય તો કંઈ કરવું જોઈએ. આમ હોવાથી ધર તરફ આવનાં રસ્તામાં જ કંઈ રીતે વાત કરવી, વાત ખરી હોય તો કંઈ રીતે તિરસ્કાર કરવો વગેરે બાળતને કાચો ખરડો તૈયાર કરતો કરતો તે ગંભીર ચહેરે ધરમાં આવ્યો.

પરંતુ ધરમાં પેસતાં જ પત્નીનું લાલચોળ મુખમંડળ, સળગતી આંખો અને ફફરતા હોઠો જોઈ તેના બધા વિચાર રસાતળમાં પહોંચી ગયો. તેણે ધરમાં પેસી પૂછ્યું, “વિજય ક્યાં છે? છોકરો બહુ જ ઉજ્જવલ થતો બાપ છે, તેના તોફાનથી તો મારાથી માણસો આગળ ઉભું પણ રહેવાનું નથી.”

રમાસુંદરીએ અંબીર ચહેરે પૂછ્યું, “ કેમ, તેણે એવું શું કર્યું છે ? કોઈની બાંતમાં હાલ્લાં ફેડ્યા છે કે શું ? ”

હરિ—સરયૂને આવું મરાય—સમાર વધુ વાગ્યું હોત તો હમેશને માટે કાળી ટીલી ચોંટત. આવું કંઈ સાફ કહેવાય !

રમા—લોકોને તો એવી જ ટેવ છે ! પીટયાઓને જૂઠું બોલ્યા સિવાય ચાલતું જ નથી ! વિનય સરયૂપર થૂંકે પણ શા માટે—એ તો વાત એમ બની કે તેઓ બંને પડસાળની કોરણ પર રમતાં હતાં, રમતાં રમતાં સરયૂ પડી ગઇ, તેથી એટલું બધું વાગ્યું. મારે વિનય કંઈ એવો નથી કે જેના તેનાં શરીર પર હાથ ઉપાડે !

હરિ—એ તો ઠીક ! તે આજે નાની વડુને ખાવાનું કેમ નથી આપ્યું ?

રમા—ઓ મા ! ક્યાં જઈ રે !! તે તો હોદીને લઇ પોતાની ઝોરઠીમાં પડી રહી. ઊઠી નહિ, કામ કરવાની બીકે રસોડામાં પણ ન પેહી ને છેવટે બધા અપરાધ મારે ! માફ નસીબ કર્યું એમાં તમે શું કરો ! હાય હાય ! હવે મારે ક્યાં જવું !

હરિ—મેં સાંભળ્યું છે કે તું ધરને તાળાં વાસી બહાર ગઇ હતી, તેઓ બંને બૂખથી તરફડતાં હતાં, છેવટે તેને માજી પોતાને ત્યાં લઇ ગયાં હતાં. તારો જીલમ બહુ વધતો જણાય છે. તારાં કામો અને લોકો આગળ મેં દેખાડતાં અટકાવે છે.

રમાસુંદરીએ આ વખતે પોતાનું છેલ્લું શબ્દ છોડ્યું. તે દુઃખમાં ભરતી ભરતી રડવા લાગી. તેની આંખમાં આંસુ જેમ હરિત્રસાદને કોઈ ઉતરવા લાગ્યો. સ્ત્રીની આંખમાં પાણી જેમ મથાપરા મદાવી-

રેની આવી જ દશ થાય છે; માટે આપણે હરિપ્રસાદને દુર્બળ ચિત્તવાળો અગર કાયર તો નહિ જ કહીએ. ધ્યાનપૂર્વક જોઈશું તો આવા હરિપ્રસાદો ઘેર ઘેર માલુમ પડશે.

ઓસડે કામ કર્યું છે જોઈ રમાસુંદરીની આંખમાંથી આંસુની રેલ આવી, આંસુ સાથે બાપણ પણ શરૂ થયું, “અરેરે ! આજની રાત જવાં દો-દાલથી તમારે લોકોમાં મોં સંતાડવાપણું રહેશે નહિ. આ મોંબળા છોડી મારા પગની બેડી થઈ પડી છે, તેને કાલે જ મારી મા પાસે મોકલી દઈ હું મારો રસ્તો લઈ પરવારીશ. કાલે જ હું કેરોસીન છાંટી કાપડ સળગાવી બળી મરીશ.”

હરિપ્રસાદની છાતી ધડકવા લાગી. તે રમાસુંદરીને શાંત પાડવાની કોશીશ કરવા લાગ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તે જેમ જેમ નરમ થતો ગયો, તેમ તેમ રમા ગરમ થતી ગઈ. છેવટે ઘણી વાતચીત બાદ એ નક્કી થયું કે પ્રભાવતીએ રમાસુંદરીને વિના કારણે બદનામ કરી છે. બીજાને ઘેર જઈ નકામું ઘર વગોવ્યું છે, તેનું મોં જોવું એ પણ પાપ છે, માટે આવતી કાલે જ તેને પીએર મોકલી દેવી. ચતુર રમાસુંદરીએ પોતાના પતિને આ વાત એવી તો સમજાવી દીધી કે હરિપ્રસાદના મનમાં સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ ગઈ કે ઘરમાં કંઠાસ ઘાલનાર નાની વહુ જ છે. આ તો બિચારી સોગમ સાપ જેવી છે. આડોશીપાડોશી પ્રભાવતીને ખરાબ શીખવણીથી ઉશ્કેરે છે. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે નાની વહુને ઘરમાંથી રજા આપ્યા સિવાય હું ગામમાં બદનામ થતો અટકવાનો નથી.

બીજો દિવસે સવારમાં હરિપ્રસાદની આંત્રા મુજબ રામપ્રસાદે માણને ઘેર જઈ ગોટાભાષનો આ હુકમ જાહેર કર્યો. પ્રભાવતીએ

કહ્યું, “ કાલે મારા બાપુ આવવાના છે, તેઓ આવશે એટલે હું તેની સાથે ચાલી જઈશ. ”

રામપ્રસાદે આ વાત હરિપ્રસાદને કહી. હરિપ્રસાદ જવાબ સાંભળી કંઈ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો.

આ તરફ માણસ મારફત પ્રભાવતીના પિતા કાળિદાસે બધી વિગત સાંભળી. તે તરત મોહનપુર આવી પહોંચ્યો. પ્રભાવતી અને શાસ્ત્રીજી પાસેથી બધી વિગત સાંભળી, તેણે નક્કી કર્યું કે અહીંના કંઈ નિવેડો આણી દીકરીને મારે ઘેર લઈ જવી.

બીજે દિવસે રામશંકર શાસ્ત્રી અને ગામના બીજા પાંચ વૃદ્ધોને લઈ કાળિદાસ હરિપ્રસાદને ઘેર આવ્યો. આટલા બધા માણસો સાથે કાળિદાસને પોતાને ઘેર આવતો જોઈ હરિપ્રસાદ વિચારમાં પડ્યો. રામશંકર શાસ્ત્રીએ બધી વાત કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું, “ ભાઈ, તારા ઘરની સ્થિતિ જોતાં નાની વધુ તારા ઘરમાં રહી શકે તેમ નથી તે છોડી સાથે તેના બાપને ઘેર રહેશે તો વધુ સુખી થશે, એમ અમને લાગે છે. માટે તે ત્યાં સુખેથી દિવસો ગુજારી શકે અને દીકરી મોટી થતાં સુપાત્રને સોંપી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી આપવી એ તારી ફરજ છે. ”

વાત આટલે સુધી આવશે, એમ હરિપ્રસાદે જાણ્યું નહોતું. માટે આ વાત સાંભળતાં જ હરિપ્રસાદની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તે આમતેમ જોવા લાગ્યો, શું બોલવું એ તેને સૂઝતું નહિ. છેવટે કંઈક નિશ્ચય કરી તે બોલ્યો, “ એ તો સારી વાત, જે તેમને એકલાં રહેતાં મુઝવણ પડતી હોય તો ભલે જુદું ઘર લઈ રહે. પણ પિયરે જવાની શી જરૂર છે ! ”

શાસ્ત્રી-અહિં તેમની સંભાળ કોણ રાખે ?

હરિ-કેમ, હું તો છું ને, ભગવતીપ્રસાદ ગયો એટલે શું તેની વહુ સાથેના અમારો બધો સંબંધ ગયો કે શું ?

શાસ્ત્રી-ના બાપુ, પણ એ અહીં રહેશે તેથી તે પણ સુખી નહિ થાય, તેમ તું પણ સુખી નહિ થાય. એટલા માટે હું કહું છું કે હાલમાં મિલ્કતના ભાગ પાડવાની તો જરૂર નથી પણ તું તેમની ખોરાકપોશાકી માટે માસિક પગારની વ્યવસ્થા કરી દે. તે સિવાય તારા પિતાની મિલ્કતમાંથી અથવા તારા પિતાની મિલ્કતની વાર્ષિક આવકમાંથી રૂપીઆ એક હજાર સરયૂના વિવાહ માટે પ્રભાવતી વહુને સોંપી દે.

હરિ-એ શું બોલ્યા ! હજાર રૂપીઆ !! હજાર રૂપીઆ ક્યાંથી લાવું ? તમે જાણો છો કે અનાજ વેચી મારા બાપતું કારજ કર્યું છે. તોયણુ એટલું તો હું કમુલ કરું છું કે સરયૂના વિવાહનો ભાર મારે માથે છે. તે મોટી થશે એટલે વિવાહ સમય જે કંઈ ખર્ચ થશે તે હું જ આપીશ.

શાસ્ત્રી-માસિક પગાર શું આપીશ ?

હરિ-આપ કહો તે.

શાસ્ત્રી-માસિક દસ રૂપીઆ લેખે વાર્ષિક ૧૨૦ રૂપીઆ અને બીજાં પરચુરણ ખર્ચ માટે ૩૦ રૂપીઆ મળી કુલ ૧૫૦ દર વર્ષે તારે આપવા પડશે. વળી રાંધવા સીંધવાનાં વાસણુ પણ આપવાં પડશે.

હરિપ્રસાદ આ વાત સ્વીકારવાની ના પાડવા લાગ્યો. રકબક ચાલી, એવંટે કાલિદાસે કહ્યું કે “ ત્યારે પછી એ બધી વ્યવસ્થા જવા દો.

પાંચ જણુ મળી મારી દીકરીને રીતસર ભાગ પાડી આપો એટલે થયું. વાસણુ કુસણુ, જરજમીન વગેરેનો ભાગ મારી દીકરીને મળશે એટલે તે પર તેનો નિર્વાહ ચાલશે.” આવી જાતની કોઈ પણ વ્યવસ્થા હરિપ્રસાદને રુચે તેમ નહોતું, કારણ કે તેથી પોતાની અરધી સંપત્તિ તણાઈ જાય તેમ હતું. એટલે તે ઉપલો ઠરાવ સ્વીકારવા તૈયાર થયો. તે સિવાય સરયૂના વિવાહ માટે હજાર ખારસો રૂપીઆ ખર્ચવાની તેણે આ સર્વ માણસો સમક્ષ કમુલાત આપી.

વાસણુ કુસણુ, માદલાં ગોદલાં વગેરે પરચુરણુ સામાનના તરત જ ભાગ પાડવામાં આવ્યા. બીજે દિવસે કાલિદાસ પ્રભાવતી ને સરયૂને લઈ પોતાના ગામ તરફ રવાના થયો. એક માડામાં બાપ દીકરી બેઠાં અને બીજા માડામાં સરસામાન ભરવામાં આવ્યો.

રમાસુંદરીએ જ્યારે આ બધી વાત સાંભળી, ત્યારે તે માથું કુટવા લાગી; પ્રભાવતી, કાલિદાસ અને શાસ્ત્રી મહારાજ પર ગાળોના વરસાદ વરસાવવા લાગી. માજીની સાત પેઢીને નરકમાં નાખવા લાગી. ઘરનાં વાસણુકુસણુ વગેરે સરસામાનમાં ભાગ આપતાં તેની આંખો ઓડે આવી હતી. તેણે જે માણસને હાથે પગે ધર બહાર કાઢવાનું ઇચ્છ્યું હતું, તે માણસ આટલી બધી જાણસો લઈ જાય, એ કેમ રુચે. તે સિવાય વરસે દોડસો રૂપીઆ, તેની છોટીને પરણાવવાનાં ખર્ચ બદલ હજાર રૂપીઆ! આટલું બધું તે કેમ અપાય! લોકો કેવા પક્ષપાતી છે!! જર આ લોકમાંથી ન્યાય ચાલ્યો ગયો છે! મારાં છોકરાં શું ખાશે, તે તરફ કોઈએ કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ. બધું નાની વહુને આપી દીધું. આ શોકને લીધે તેણે ત્રણ દહાડા સુધી અન્ન તજ્યું, છેવટે હરિપ્રસાદે તેને ધણું સમજાવ્યું. ભાગ પાડવા કરતાં આ જોડ-

વણ સારી થઇ છે, એ દાખલા દલીલોથી સાબીત કરી બતાવ્યું, ત્યારે તે કંઈક સમજી. રમાસુંદરી ઇચ્છવા લાગી કે હવે પ્રભાવતી અને તેની દીકરી મરી જાય અને અહીંથી લઇ ગયેલ બધી સંપત્તિ પાછી આવે તો બહુ સારું. તે રાતદહાડો આશામરી નજરે ભવિષ્ય તરફ જોઇ સવાર બપોર ને સાંજ દેવતાની પાસે પ્રભાવતી ને સરયૂનું મરણ ઇચ્છવા લાગી. આડોશી પાડોશીમાંનું કોઇ તેને ઘેર બેસવા આવતું તો તે બળાંડતી કે 'નાની બહુ બહુ કમળત નીકળી, માંડે ધર ચક્રવે ચડાવી તે બાપને ઘેર ગઇ.'"

પ્રકરણ પ મું

રામપ્રસાદનું દુઃખ

સુષ્માણું તે ચ ક્યાં બેસી! નથી કો કામ રોવાનું,
બર્થું છે બે કદર દુનીયા વિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.

— મણીલાલ.

વાર્તાની શરૂઆતમાં અમે તેર વર્ષના જે બાળકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આપણો રામપ્રસાદ છે, અને તેની બાબી તે આપણી રમાસુંદરી છે.

પ્રભાવતી ચાલ્યા ગયા બાદ રામપ્રસાદ પર જીલ્લમ વધતો જતો હતો. ધરનું નાનું નાનું કામ પણ તેને કરવું પડતું હતું. ઘેર હોય ત્યારે સુધાને રમાડવી પડતી, કેડે લઘ્ઘ કરવું પડતું. રામપ્રસાદ સુધાને ચાહતો હતો પણ જ્યારે તે રડતી ત્યારે રમાસુંદરી રામપ્રસાદ પર તેને ખાર મારવાનો આરોપ મૂકતી. રામપ્રસાદના ગુનાનો સાક્ષી પણ ચળી જતો. તે સાક્ષી વિજયલાલ પોતે હતો. માના અનુપમ ગુણો તેનામાં પણ

આવી વસ્થા હતા. જૂઠું બોલવું, છેતરપિંડી કરવી એ તેની શરીરનું અનુપ્રાય હતું. રમાસુંદરી તેના દોષ જોતી છતાં દયાવતી નહિ-ઉલટું હસવામાં ઉડાડી નાખતી. રામપ્રસાદ કોઇ જૂઠા આરોપનો ધનકાર કરતો તો વિજયલાલ એટલું જ કહેતો કે “ના મા, કાકા જૂઠું બોલે છે” આટલું કહેતાં જ રમાસુંદરી દીકરાનું ખરૂં માની બેસતી, રામપ્રસાદને કેટલાંક વચનો સંભળાવતી, અભાગીઓ રામપ્રસાદ નીચું મોં કરી બધું સાંભળી લેતો, તેની આંખમાંથી ખળખળ કરતો અશ્રુપ્રવાહ છૂટતો, એ અશ્રુપ્રવાહ ઢોંગની નિશાની મણાતી.

પ્રભાવતી ગયા બાદ આ પ્રમાણે પીડામાં ને પીડામાં રામપ્રસાદનાં દિવસો ગુજરવા લાગ્યા. તેનો મોટો ભાઈ સ્ત્રીવશ હતો, રમાસુંદરીનાં રૂપવર્ણનાં પતંગ રૂપ હતો, તેની આગળ ફરિયાદ કરાવ તેમ નહોતું. જ્યાં સુધી માતા જીવતી હતી, ત્યાં સુધી રામપ્રસાદ બહુ તોફાની હતો, પરંતુ માતાનાં મરણ બાદ તેનામાં બહુ જ પરિવર્તન થયું હતું તે હવે શાંત, શુદ્ધિશાળી અને વિવેકી થયો હતો. પણ તેથી શું ? ભાભીની દૃષ્ટિએ જોનાર ભાઈ રામપ્રસાદને અવિવેકી, ઉદ્દત અને મૂર્ખ લેખતો, ખરિજામ એ આવતું કે ભાઈની પાસે હંમેશાં રામપ્રસાદનો કેસ માર્યો જતો.

તેને નિશાળના પાઠ વાંચવા નેટલો સમય પણ મળતો નહોતો. તેને વાંચતો જોઇ રમાસુંદરી કંઈને કંઈ કામ બતાવતી ! મરીખ રામપ્રસાદ એ કામ તરત જ ન બજાવતો તો તેના નામ પર આસા ન માનવાની ફરિયાદ થતી. તેને કેટલાય દિવસ નિર્જા એકાદશી કરવી પડતી. રાત્રે બૂખ્યાં સુધે જવું પડતું, બૂખ્યાં ઉંઘ આવી જતી તો કોઈ તેને જમવા આટો બોલાવતું નહિ. તે વખતોવખત માજીને ઘેર જઈ રહતો, માજી સાન્નિધના આપતાં, આખા મોહનપુરમાં માજીનાં

ધર સિવાય રામપ્રસાદને માટે સાન્નત્યનાનું બીજું સ્થળ નહોતું. આ સ્થળે પણ દુષ્પ્રી રીતે જવું આવવું પાતું. રમાસુંદરી આ વાત જાણે તો ભોગ મળતા.

પ્રભાવતી બધા બાદ આ રીતે એ વર્ષ વીતી મયાં. તે મુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડી બચતો હતો. વિજયલાલ આઠ વરસનો હતો, તે પહેલી ચોપડી બચતો હતો. તેની વર્તણૂક નિશાળમાં પણ ધર જેવી જ હતી. મહેતાજી દરેકને તેને મારતા, તિસ્કાર કરતા. રામપ્રસાદ ધેર આવી એ વાત રમાસુંદરીને જણાવતો તો વાચાળ વિજયલાલ બોલી ઉઠતો કે “મારે જ તો ! તમે મને જરા પણ શીખવો નહિ તો પછી મને શું આવડે. વળી જે કંઈ શીખવો છો એ પણ બધું જુઠું.”

બુદ્ધિશાળી રમાસુંદરી માથું હલાવી કહેતી, “બેટા, કાકો તો કહેવાનો-વાસ્તવિક રીતે તે તારો શત્રુ છે. તું કંઈ બહે-એ તે જોઈ શકે ખરો !”

યોગ્ય સમયે આ વાત રજની મજ થઈ હરિપ્રસાદ આગળ આ વતી. આવા યુના સખળ હરિપ્રસાદ રામપ્રસાદને એવો માર મારતો કે એ ત્રણ દિવસ સુધી તેનું આખું અંગ દુઃખતું. આ સંબંધી એક અક્ષર-પણ બહાર પાડવાનો અધિકાર રામપ્રસાદને નહોતો. અતિશય માર સહન ન થવાથી કોઈ કોઈ વાર રામપ્રસાદ બળવો ઉઠાવવા તૈયાર થતો. લાલચોળ આંખો કરી બાઇ બોળાઇ સામું જોતો. પરંતુ તરતજ ગુસ્સો સમાવી પડ્યો પડ્યો રુદ્ધ કરતો. કોઈ કોઈ દિવસ કહેતો કે “તદ્દન મારી નાખો, એટલે બધી પીડા પતે ! હું જે કંઈ બોલું તે બધું જુઠું ને બાબી જે કંઈ કહે તે સાચું ! તમારી પાસે ન્યાય છે જ ક્યાં ?”

એટલે બાપ કહેતો—“ચુપ છુટ્યા ! એવું બોલ્યો તો ધરમાંથી કાઢી મૂકીશ.”

રામપ્રસાદ નિશાળમાં ઉત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકે પંકાતો હતો. મહેતાજી હરિપ્રસાદ આગળ તેનાં વારંવાર વખાણ કરતા, પરંતુ તેથી શું ? બાબી તેને ન્નેધ સકતી નહિ, તેથી તેના ગુણો પણ દુર્ગુણ રૂપ બની જતા.

વિજયલાલને પેટમાં દુખવાનો તથા માથું ચડવાનો રોમ વારંવાર ચતો. જે દિવસ નિશાળે જવાની ધુણ ન હોય તે દિવસ સવારથી તેનું માથું ચડતું અગર પેટમાં દુખાવો ઉપડતો. રમાસુંદરી તે દિવસ દીકરાને નિશાળે જવા દેતી નહિ. વિજય ન જાય ત્યારે રામપ્રસાદને માટે નવી પીડા ઉભી ચતી. કારણ કે તે દિવસે દસ વાગતાં જમવાનું ન ચતું. આથી તે દિવસે રામપ્રસાદને કાંતો નિશાળે જવું બંધ કરવું પડતું અગર એકાદ મૂઠી ચણા ફાડી નિશાળે જવું પડતું. આવા બનાવ મહિનામાં પાંચ છ વખત બનતાં.

આપણી વાર્તાની શરૂઆત કરતાં જે વાતચીત શરૂ ચમ હતી, તેની આગલી રાત્રે વિજયલાલને વખતોવખત થઇ આવતો રોમ લાગુ પડ્યો હતો. તેનું શરીર જરા ગરમ થયું હતું. બીજાં છોકરાં તો એટલા તાવને ગણુકારે પણ નહિ, પણ વિજયલાલની વાત જ જુદી હતી. વિજયલાલ તો જાણે બધું દિવસનો મદદા હોય તેમ પથારીવશ ચમ પડ્યો. તેની માને દીકરાની પથારી પાસે બેસી રહેવું પડ્યું. પ્રભાવતીના મયા બાદ રમાસુંદરીએ ધરનું કામકાજ કરવા માટે એક દાસી રાખી લીધી હતી, તે ધરનું કામકાજ કરી અત્યારે સુધાને લઇ બહાર ગઇ હતી. વિજયને તાવ આવેલ હોવાથી તે નિશાળે જવાનો નહોતો,

માટે દશ વાગતામાં જમવાનું કરવાની જરૂર નહોતી. રામપ્રસાદને માટે દશ વાગ્યામાં ખાવાનું કરી આપે એટલું પરહિતેશ્વ આ ઘરમાં કોઇ નહોતું. રમાસુંદરી નિશ્ચિંત ચિત્તે ઉઠતી હતી.

આ સ્થિતિ જોઇ રામપ્રસાદ મુંઝાયો. ભાભીસાહેબ હિંમતે, વિજયને નિશાળે જવું નથી, સુલામાં રાખ સિવાય ખીબું કશું નથી, રસોઇની શરૂઆત પણ થઇ નથી. શું ખાઇ નિશાળે જવું! તેણે કંઈકે નાસ્તાની આશાથી ધીમેથી પૂછ્યું, “ભાભી, ખાવાનું થયું છે?” આવા ધીમા સ્વરથી પણ ભાભીની નિદ્રામાં અડચણ આવી. તેણે જે કંઈ વચનો સંભળાવ્યાં તે વાચકોએ પહેલા પ્રકરણમાં સાંભળ્યા છે.

આડે દિવસે તો ખાવાનું મોંડું થાય ત્યારે કંઈ નાસ્તો મળતો, પણ આજે તો સુલામાંથી રાખ ખાવાની આજ્ઞા થઇ. રામપ્રસાદ વિચારવા લાગ્યો, “હાથ! મારા ભાઇ જે માણસ હોત તો સુલામાંથી રાખ કોતે મળત તે દેખાડી આપત.”

પરંતુ તેમ તો નહોતું, એટલે નકામા નિસાસા નાખ્યે શું વળે? અરીખ રામપ્રસાદ બૂખ્યે પેટે નિશાળે ગયો. તે જ્યારે પાંચ વાગે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મોં સુકાઇ મથું હતું, પણ તે તરફ જોઇ હૃદયમાં ત્યા લાવે એવું કોણ હતું? રમાસુંદરીનાં પાંચર જેવાં હૃદયને રામપ્રસાદની દેખા ન આવી. તેણે તેને બોલાવી જમવા ન બેસાડ્યો.

રામપ્રસાદ ચોપડીઓ ચોગ્ગ સ્થળે રાખી, હાથપગ ધોઇ, રસોડા પાસે જઇ બેઠો. તેણે ધાર્કું કે ભાભી મને ખાવાનું આપશે. પાંચ, દસ, પંદર મિનિટ વીતી ગઇ. લગભગ એકાદ કલાક એ રીતે બેઠો પછી ખાવાનું આપવાની તૈયારી ન થઇ ત્યારે તેણે ધીમેથી કહ્યું, “ભાભી, ખાવા આપશો?”

રમાસુંદરી ગર્જના કરી ઉઠી, “ થોડીવાર બેસ, પ્રથમ તારો નાદ ઉતારે, પછી ખાવાનું આપું. મને બધું યાદ છે, તેમને ઘેર આવવા દે. પ્રથમ તારી પૂજા થવા દે, પછી ખાવાનું મળશે ! ”

રામપ્રસાદ તે જ જગ્યાએ બેઠો રહ્યો. તેણે ધીમેથી કહ્યું, “ બાબા, મેં આખા દિવસનું ખાધું નથી, તમારા શરીરમાં દયાનો છાંટો છે કે નહિ; અત્યાચે તો ખાવાનું આપો, ત્યાર બાદ જે કરવાનું હોય તે કરજો. ”

આ વચનો સાંભળતાં જ રમા વધુ તાડુકી—“ મારા શરીરમાં તો દયાનો છાંટો નથી, જ તારાથી થાય તે કરી લે, રડ્યા ! હું માણસ નથી, ડાકણ છું, રાક્ષસી છું. ”

રામપ્રસાદે જોઈ લીધું કે આ પથ્થરની પુતળી ચળે તેમ નથી; તેને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો, ભૂખની પીડા ન સહન થવાથી તે બોલી ઉઠ્યો, “ શું કરું કે મારા ભાઈ તમારી તરફેણમાં છે. નહિ તો તમે શું મારા તરફ આનું વર્તન ચલાવી શકત. ”

આનો જવાબ સાંભળવા ન રહેતાં તે માથેને ઘેર ચાલ્યો ગયો. ત્યાં જઈ થોડા ચણા માગી ખાઈ લીધા. આ ઘર તેને માટે શાંતિનું સ્થાન હતું. સુખદુઃખની વાત અહીં કહેવાતી, માથળની સાન્ત્વનાથી તેનું અંધું દુઃખ ઓધું થઈ જતું. આજે માથુ ઘેર નહોતાં. દીકરાની દીકરીને લઈ ઠાંઈ સ્થળે બેસવા ગયાં હતાં. રામપ્રસાદ થોડીવાર બેઠો એટલે તે આવી પહોંચ્યાં. તેણે આવતાં વેળાં રામપ્રસાદને પૂછ્યું, “ રામ ! તારું મોં કેમ સુકાઈ ગયું છે ? ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ આજે મારા નસીબમાં અન્ન લખ્યું નથી. હમણું જ અહીં આવી થોડા ચણા ખાધા. ”

માજીએ નવાઈ પામી ફરીથી પૂછ્યું, “એમ કેમ ? આજે શું આખો દિવસ ખાધું નથી ?”

રામપ્રસાદે બધી વાત માંઢીને કહી. આ વાત સાંભળી તેઓએ એકદમ ઉઠ્યાં, ઘરમાં જે કંઈ ખાવાનું હતું તે આપ્યું. રામપ્રસાદે પેટ ભરીને ખાધું. તેને બહુ સંતોષ થયો.

સંધ્યાકાળ વખતે હરિપ્રસાદ ઘેર આવ્યો. રમાએ મીઠું મસ્તુ જેળવી બધી વાત કહી. હરિપ્રસાદે રામપ્રસાદને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે ત્યારે પોતાની ઓરડીમાં બેઠો બેઠો નિશાળના પાઠ તૈયાર કરતો હતો. ભાઇની ખૂબ સાંભળી તે તેની હજુરમાં હાજર થયો. તેણે જોયું કે મોટાભાઇ હાથમાં નેતરની સોટી લઇ તેની રાહ જુએ છે.

હરિપ્રસાદે કઠોર સ્વરે પૂછ્યું, “તારી બાબીને તે શું કહ્યું હતું ?”

રામ-મેં તો કશું કહ્યું નથી.

હરિ-જૂઠ્ઠા ! કશું નથી કહ્યું ? તેને માલો નથી આપી ?

રામ-ના.

હરિ:-ઉભો રહે જૂઠ્ઠા તને ખતાવી આપું કે જૂઠ્ઠું બોલવાનું પરિણામ કેવું આવે છે.

એમ કહી હરિપ્રસાદે હાથમાંની સોટી ઉંચકી ઉપરાઉપર ચાર પાંચ સપાટા ઝુઢી દાઢ્યા. રામપ્રસાદ રડતો રડતો બોલ્યો, “ભાઈ, પહેલાં મારી વાત સાંભળો, પછી મારી નાખજો.”

માર મારતો મારનો હરિપ્રસાદ બોલ્યો, “તારો શબ્દ પણ સાંભળવા માગતો નથી. તું બદમાસ છે, પાજી છે, અંગારીઓ છે !”

આ વચ્ચેના સાથે હાથમાંની સોટી પોતાનું કાપું કપે જતી હતી, મારની પીડા ન સહન થવાથી રામપ્રસાદ બબડવા લાગ્યો—“ મારો, ખૂબ મારો ! મારો છૂટકો થઇ જાય એટલે બધું પતે ! તમારી આંખો ઉઘડવાની નથી. ભાભીને હજી તમે જોળખી શક્યા નથી, જોળખી શકશો પણ નહિ. મારો, મારો, હેવટનો નિકાલ કરી નાખો. ”

આ વચ્ચેના સંભળતાં હરિપ્રસાદને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો, સોટીઓ જોરથી પડવા લાગી. મારની પીડાથી બાળક તરફડવા લાગ્યો, પોતાની મમતાળુ માને સંભાળી રહન કરવા લાગ્યો. સોટીના મારથી તેનાં શરીર પર ઠામ ઠામ ઉઝરડા પડ્યા, ઉઝરડામાંથી કોહી વહેવા લાગ્યું. કપડાં લાલચોળ થઇ ગયાં. રમાસુંદરી કોહી તરસી વાધણની પેઠે ઘરમાં બેઠી બેઠી રામપ્રસાદની યંત્રણા જોતી જોતી આનંદ પામતી હતી; રામપ્રસાદનો જીવ જતો હતો, તેની ભાભી મોં આંકું ડુગડું રાખી મનમાં હસતી હતી.

છેવટે હરિપ્રસાદ થાક્યો. માર મારતાં મારતાં તેના હાથ દુઃખવા આવ્યા, એટલે તેણે રામપ્રસાદને છોડી દીધો. રામપ્રસાદ એસરીમાં પડ્યો પડ્યો ડુસ્કાં ભરવા લાગ્યો. ભાઇ બોબર્ષ જમીને સુવા ગયાં. ક્રોધે તેને ખાવાને બોલાવ્યો પણ નહિ. ભાભી તો પિશાચિની હતી, પારકી છોટી હતી, એટલે તેના મનમાં તો દયા ન હોય પણ સગો બાઈ-સહોદર હરિપ્રસાદ પણ શું સહોદરનો ધર્મ ભૂલ્યો કે શું ?

બધાં સુઇ રહ્યાં. રામપ્રસાદ ધીરે ધીરે ઉઠી પોતાની એસરીમાં ગયો. મારથી તેનું આખું શરીર કળતું હતું, કોહીના ડાઘથી ખરડાયું હતું, તે પાણીથી સાફ કર્યું. ઘા પર પાણી પડવાથી બળતરા થવા લાગી, પણ શું કરે ? પથારી ખરડાય તો તે ધોવાનું કામ પણ તેને જ

કરવાનું હતું. અંગ ઘેઘ રહ્યા બાદ પથારીમાં પડ્યો. સસીરની પીડાને લીધે તેને ઉંઘ ન આવી. તે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો વિચારવા લાગ્યો. “આ જિંદગીનું હવે શું કામ છે? મરવાથી શું આ બધી પીડામાંથી નહિ છુટાય? જોને મા નથી તેને માટે જીવી શું સુખ ભોગવવાનું છે? પણ મરણ તો મને ગમતું નથી. તે દિવસે પેલું મુહું ‘નેમ’ હતું, તેને લોકો ઠાઠીમાં બાંધી લઇ જતા હતા, હાથ એવી દશા કેને ગમે? ત્યારે શું કરવું? અહીંથી ચાલ્યો બહુ-આવાં ધાતકી બાઇ-ભોળાઇનું મોં જા માટે જોવું? પણ જવું ક્યાં! મને કોણ આશરો આપશે!”

બાળકની કલ્પના પાછી ફરી. તે નિશ્ચેષ્ટ થઇ પડ્યો. સવારના ઠંડા પવને લગાર ઉંઘમાં નાખ્યો. બ્યારે ઉંઘ ઉડી ત્યારે જણાયું કે તડકા ચડ્યા છે. તેણે ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આખું શરીર ઝલાઇ ગયું હતું તેથી ઉઠી શક્યો નહિ. તે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ભવિષ્યની ચિંતા કરવા લાગ્યો.

આજે કચેરીમાં કામ ન હોવાથી હરિપ્રસાદને નોકરી પર જવાનું નહોતું. તેથી તે ઘેર જ હતો. પહોર દહાડો ચલ્યો પણ રામપ્રસાદ નજરે ન આવ્યો તેથી તેણે રમાસુંદરીને પૂછ્યું, “હજી કેમ રામપ્રસાદ નથી ઉઠ્યો?”

રમાસુંદરીએ કહ્યું, “તે શું રોજ વહેલો ઉઠે છે? કામ કરવાની બીકથી તે દરરોજ દસ વાગ્યા સુધી સૂઈ રહે છે.”

હરિપ્રસાદ કશું ન બોલ્યો, બપોરે જન્મતી વેળા પણ રામપ્રસાદ પથારીમાં હતો, હરિપ્રસાદે તેને શરીર પૂછ્યું, “તે જન્મ્યો! કેમ, આજે નિશાળે નથી ગયો!”

રમાસુંદરીએ જવાબ આપ્યો, - “ તે શું દરેજ નિશ્ચયે જાય છે ! કાલે માર્યો છે તેથી આજે રિસાયો છે, હજી સુધી ઉઠ્યો. પણ નથી. બોલાવવાની જરૂર નથી. મને આવી રીતે દરેજ હેરાન કરે છે. છાકરો ઓછો પાછ છે ! ”

પરંતુ આ જવાબથી હરિપ્રસાદને સંતોષ ન થયો. તેના મનમાં જરા સંદેહ આવ્યો. જમ્યા પછી તેણે રામપ્રસાદની ઝોરડીમાં એક નળિયામાંથી ડોકિયું કર્યું. રામપ્રસાદ સૂતો હતો, આંખો ઉઘાડી હતી. હરિપ્રસાદનો સંદેહ દૂર થયો. તેણે ધારી લીધું કે રમાસુંદરીની વાત ખરી છે, છાકરો હાથથી ગયો છે. રિસાઇ સમ રહ્યો છે. આથી તેણે તેને બોલાવવાની જરૂર જોઈ નહિ.

સાંજે પેટમાં અતિશય પીડા થવાથી રામપ્રસાદ ધીરે ધીરે ઉઠ્યો. લાકડીનો ટેકો લઈ ધીમે ધીમે નદીએ ગયો. જાડે જઈ આવી પાછો ઘેર આવ્યો. થોડીવાર પછી પાછી જાડે જવાની મરજી થઈ. વળી ધીમે ધીમે નદી તરફ ચાલ્યો, રસ્તામાં એકાદ વખત ઉલટી પણ થઈ. છેવટે માંડમાંડ ઘર ભેગો થયો. પથારીમાં સૂતો, પણ તરસ લાગી એટલે વળી કોઈને કશું ન કહેતાં ઉઠી જેમ તેમ કરીને નદીએ પહોંચ્યો, ત્યાં જઈ પાણી પીધું. ઘેર આવી પથારીમાં સૂતો.

આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળ સુધીમાં ત્રણ ચાર જાડા અને બે ત્રણ ઉલટી થવાથી તે તદ્દન નંખાઈ ગયો. તેના હાથે પગે ખાલી ચડવા લાગી. પેટમાં ભારે દુઃખાવો ઉપડ્યો. તરસ તો કહે માફ જ કામ ! હવે તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે નોકરડીને બોલાવી મોટા ભાઈને બોલાવી ક્ષવવાનું કહ્યું. નોકરડીએ બધી સ્થિતિ જોઈ લીધી. તેને ભારે શક ઉપજ્યો.

તેણે હરિપ્રસાદ પાસે જઈ બધી વાત જાહેર કરી. હરિપ્રસાદ તે વખતે ઓરડામાં બેઠો બેઠો હુકકો ગડગડાવતો હતો. રમાસુંદરી સામે બેઠી હતી. પોતાની ધ્રુષ્ઠા નહોતી છતાં લોકલાજથી ડરી હરિપ્રસાદ રામપ્રસાદ પાસે જવા તૈયાર થયો. પણ રમાસુંદરીએ તેને અટકાવી કહ્યું, “તમે જઈ શું કરવાના હતા. થોડી વાર સ્વપ્ન રહેશે એટલે એની મેળે બધું કુખ્ય શમી જશે.”

રમાસુંદરીનાં વચનો પાછાં ઠેલાપ ? હરિપ્રસાદ પાછો ખાટલા પર બેઠો બેઠો હુકકો પીવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી દાસીએ આવી જરા કટાણું મેં કરી કહ્યું, “મોટાભાઈ, આપ એક વાર તો પંધારો. આપ આમ તે શું કરતા હશો ! છોકરો હાથથી જવા બેઠો છે હો !”

આ વખતે હરિપ્રસાદને ગયા સિવાય ચાલે તેમ નહોતું. તે ગયે. રામપ્રસાદની સ્થિતિ જોઈ તેને ચિંતા થઈ. તેણે પાછા આવી કહ્યું, “છોકરાની સ્થિતિ સારી જણાતી નથી. નલિનીકાન્ત ડાકટરને બોલાવી લાવું તે દરમિયાન તું તેને પાણીનો લોટો આપી આવ.”

રમાસુંદરી કટાણું મેં કરી બોલી-ડાકટરનું શું કામ છે ! તેને થયું છે તે એ તો નકામાં શિતુર કરે છે, તમે એનો સ્વભાવ જાણતા નથી.”

તેને બોલતી અટકાવી હરિપ્રસાદે કહ્યું, “ના, ના, ઢોંગ નથી. તે ખરેખર માંદો પડ્યો છે. મને લાગે છે કે કોલેરા થયું છે. જા, તું થોડું ઠંડું પાણી લઈ જા.”

કોલેરાનું નામ સાંભળતાં જ રમાસુંદરીના હાંઝ મગડી ગયા. તે બોલી, એ તો એવી રોગ છે ! તમારે ડાકટર બોલાવવો હોય તો બોલાવો. દાસી પાણી આપી આવશે. તમે તેનાં ધરમાં જશો નહિ, આ પીડા વળી ક્યાંથી આરી ?” હરિપ્રસાદ ડાકટરને બોલાવવા મથ્યો.

દાસીએ પાણી લઈ જઈ રામપ્રસાદનાં મોંમાં રેડ્યું અને પહેરવાનું ધોતીઈં કાઢી લઈ બીજું ધોતીઈં પહેરાવ્યું.

નલિનીકાન્ત ડાક્ટર આવી પહોંચ્યો. રામપ્રસાદની હાલત તપાસી તેણે જણાવ્યું કે, “ કોલેરા થયું છે, પરંતુ હજી કંઈ બગડી ગયું નથી. મને જરા વહેલી ખબર આપી હોત તો હીક થાત. વાર, આ દવા વખતસર પીવરાવજો. જો મારી ખાસ જરૂર પડે તો મને ખબર આપજો.”

ડાક્ટર દવા આપી વિજિટ શ્રી લઈ ચાલ્યો ગયો. પરંતુ આખી રાત રામપ્રસાદની આકરી કરનાર કોણ હતું? દાસીનું ધર ગામને બીજે છેડે હતું. તેને ઘેર તેની મા આંધળી હતી, એટલે તેનાથી રાત રહેવાય તેમ નહોતું. રમાસુંદરીને તો રામપ્રસાદની ઓરડીમાં પેસતાં જ કોલેરા વળગી જાય તેમ હતું. એટલું જ નહિ પણ તેણે પોતાના પતિને પણ રામપ્રસાદની ઓરડીમાં પેસવાની મના કરી હતી. હરિપ્રસાદ એકાદ વખત તો લોહીને સંબંધ ન તોડી શકવાથી અગર લોકલજનને લીધે રામપ્રસાદ પાસે આવી દવા પીવરાવી ગયો. પણ રમાસુંદરીએ તેને સમજાવ્યું કે એવી રીતે રામપ્રસાદની ઓરડીમાં જવું એ બહુ જ ગેરવાજબી કામ છે. ધારો કે દૈવયોગે તમને એ એપી રોગ લાગુ પડ્યો તો માફ કોણ, મારા વિજયનું કોણ, મારી સુધાનું કોણ? તે વખતે નમારો ભાઈ મને ઉભી પણ નહિ રહેવા દે. આ વચ્ચેના સાથે રમાસુંદરીની આંખોમાંથી દડદડ કરતો અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. હરિપ્રસાદ તો આ સ્તેહાત્મ જેઠ પાણી પાણી થઈ ગયો. તેને જણાઈ ગયું કે આ દુનિઆમાં જો ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી હોય તો તે મારી રમા જ! રમાનાં અશ્રુચિન્દ્ર આગળ સહોદર સંબંધ ધસડાઈ ગયો. તેણે દવેથી

રામપ્રસાદ પાસે જવાનું માંડી વાળ્યું. અને જવું પડે તો પણ ઔરડીં બહાર ઉભા ઉભા વાતચીત કરવાનું વચન આપ્યું.

થોડીવાર પછી હરિપ્રસાદ રામપ્રસાદની સ્થિતિ તપાસવા ગયો. તેણે બહારથી જ પૂછ્યું, “ રામપ્રસાદ, હવે કેમ છે ? ”

કંપતા સૂરે રામપ્રસાદે કહ્યું, “ બહુ જ પીડા થાય છે, બહુ તરસ લાગી છે. થોડું પાણી આપો. ”

તેણે ત્યાં જ ઉભાં ઉભાં કહ્યું, “ તારી પાસે પાણીનો બોટો પડ્યો છે, તેમાંથી પાણી પી લે. વધુ ન પીતો. અરધા કલાક પછી દવા પીજો. થોડીવાર પછી હું આવી જઈશ. ”

બાળક છલ છલ નેત્રે તેના સાચું જોઈ રહ્યો. તે ચાલ્યો ગયો અને ઘરમાં પેસી સાંકળ વાસી નિરાંતે પથારી પર પડ્યો. અભાગીઓ રામપ્રસાદ પીડાનો માર્યો જમીન પર પડ્યો પડ્યો તરફડવા લાગ્યો. બોટામાં વધુ પાણી નહોતું. તે પાણી તો પીવાઈ ગયું. હજી ઉઠી થયા કરતી હતી, ઝાડા થયા કરતા હતા. તરસથી મળું સુકાઈ જતું હતું. તે પાણી પાણી કરવા લાગ્યો, પણ પાણી ન મળ્યું. કોણ આપે ?

રમાસુંદરી પથારીમાં પડી પડી પોતાના દીકરા વિજયને કોશિરા ન લાગુ પડે તે ખાતર તેત્રીસ કરોડ દેવતાની આરાધના કરતી હતી. હરિપ્રસાદ પોતાના નાના ભાઈનો દુઃખમય અવાજ સાંભળતો છતાં ન સાંભળવાનો ડોળ કરી પથારીમાં પાસાં ફેરવ્યા કરતો હતો. રામપ્રસાદના આર્તનાદ તેના કાનમાં સોંસરા પેસી જતા હતા, પણ લાચાર ! રમાસુંદરીનાં ઉપદેશવચનો તેને કંઈ પણ કરવા દેતાં ન હતાં.

આ તરફ રામપ્રસાદ રોગની ચંત્રણાથી તરફડે છે, તેની જીભ સુકાઈ ગઈ છે. તેને દીપું પાણી આપનાર કોઈ નથી. તેની નજર

આગળ આખું ઘર ખાવા ધાતું હોય એવું જણાતું હતું. દર દીવો બળતો હતો. તે દુઃખથી, તરસથી બાઈ બાઈ કરતો હતો. પણ તેનો બાઈ પરવશગતપ્રાણ થઈ સૂતો હતો.

તેની આ દશા જોઈ પત્થર પણ પીગળી જાય પણ હરિપ્રસાદ ને રમાસુંદરી તો પાણાણથી પણ કંઠણ હતાં. નાના બાઈને મરણના માર્ગમાં રજાતો મૂકી નિશ્ચિંત ચિત્તે ધોરતાં હતાં. તેના આર્તનાદ પોતાની ઉંઘને અડચણ ન કરે માટે ઓરડાની સાંકળ ચડાવી સૂતાં હતાં. સ્વાર્થી ક્ષી પુરુષ ? પડ્યાં રહો પથારીમાં—હૃદયના આગળિયા બીડીને જે દિવસે વિધાતાના અભિશ્રાપ તમારા પર ઉતરશે, જે દિવસે આધિ-વ્યાધિ ને ઉપાધથી તમારી પાંસળાઓ બેઢાઈ જશે, તે દિવસ તમે સમજી શકશો કે વિધાતાના રાજ્યમાં અન્યાય કરી કોઈ પણ છટ્ટી શક્યું નથી.

પ્રકરણ ૬ હું

દેવને આશરે

હજી હું જન્મ છે દોરી દગાબાજ કરી કિસ્મત,
ભરોસે તેં લઈ શાને ? આ હરણ કરી કિસ્મત.

—મણિલાલ.

પાણી પાણીના પોકાર કરતાં છતાં જ્યારે મોટાભાઈએ કરો
જવાબ ન આપ્યો, ત્યારે તરસથી તરફડતો તરફડતો રામપ્રસાદ પથા-
રીમાં બેઠો થયો. તેના હાથપગ અકડાઈ ગયા હતા. મોં શીકું પડી
ગયું હતું. આંખો ઊંડી ઉતરી ગઈ હતી, આખું શરીર બળતું હતું.
બોરો ઉપાડી નેયું તો તેમાં એક ટીપું પણ પાણી નહોતું.
પાણી વગર રહેવાતું નહોતું. તેણે પોતાની બધી શક્તિ એકત્ર
કરી નદી તરફ પ્રયાણ કર્યું. ધરથી થોડે દૂર નદી હતી.
અડધી બહાર નીકળતાં જ નદીતું પાણી નજરે પડ્યું. પાણી ભેતાં જ

ઉત્સાહ આવ્યો, નેરથી ચાલ્યો, નદી પાસે આવ્યો, ધાટ પાસે આવતાં જ શરીર હાથમાં ન રહ્યું, માથું ફરી ગયું, તે બેભાન થઇ ધાટપર પડ્યો.

એ જ વખતે રામચંદ્ર શાસ્ત્રી અને સૌભાગ્યચંદ ડાક્ટર પાસે રામપ્રસાદના મંદવાડના સમાચાર મળતાં તેને જોવા આવતા હતા. સૌભાગ્યચંદ હાથમાં ફાનસ લઇ આગળ આગળ ચાલતો હતો અને શાસ્ત્રી મહારાજ લાકડી લઇ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. તેઓએ છેટેથી જોયું કે કોઇ દેસાઇના ઘરમાંથી નીકળી નદી તરફ ગયું અને જતાં જતાં પડી ગયું. તેઓ બંને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવી તેમણે જે જોયું તેથી તેઓ બહુ જ બીધા.

રામપ્રસાદ બેભાન થઇ પડ્યો હતો. તેની આંખો ઉઘાડી હતી. કાકી સ્થિર હતી. મોં પર મરણની છાયા પડી હતી. તેનાં આખાં શરીર પર ઉલટી લોંપાઇ રહી હતી, સૌભાગ્યચંદે બીતાં બીતાં પૂછ્યું, “ કાકા ! સ્થિતિ સારી જણાતી નથી. આપ ફાનસ પકડો, હું થોડું પાણી લાવી મોં પર છાંટી જોઉં. ”

શાસ્ત્રીજીએ નાહી તપાસી કહ્યું, “ હજી કંઈ વાંધો નથી, નાહીની સ્થિતિ ખરાબ નથી. ”

મોંપર પાણી છાંટવાથી અને ખુલી હવાથી રામપ્રસાદ બાનમાં આવ્યો. બાનમાં આવતાં તેણે ધીમેથી કહ્યું, “ પાણી-બહુ જ તરસ લાગી છે ! ”

સૌભાગ્યચંદે પાણીની અંજલિ ભરી તેનાં મોંમાં રેડ્યું. શાસ્ત્રીજીએ પૂછ્યું, “ આવી સ્થિતિમાં નદી પર કેમ આવવું પડ્યું બેટા ? તારો ભાઇ ક્યાં છે ? ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “બહુ તરસ લાગી હતી, પાણી પીવા નદી પર આવતો હતો. તેઓ ધરમાં ઝોરડાની અંદરની સાંકળ ચડાવી સૂતાં છે.”

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, “બધું સમજ્યો ! રંગ છે તને દુનિયા રંગ છે ! !”

સૌભાગ્યચંદે કહ્યું, “કાકા, આપ શનસ લઇ લો—હું રામપ્રસાદને તેડી લઉં.

શાસ્ત્રી—ક્યાં જશું ?

સૌભાગ્યચંદ—મારે ઘેર.

શાસ્ત્રી—જીવતો રહે બેઠા. તું ન લઇ જત તો હું તેને મારે ઘેર આશરો આપત. હાય ! આ વખત કેવો આવ્યો ! બાઇ બાઈ સાચું જોતો નથી !

સૌભાગ્યચંદે જરાપણ અચકાયા વગર રામપ્રસાદના મળમૂત્રથી ખરડાએલાં શરીરને ઉપાડી લીધું. તે આગળ ચાલ્યો, શાસ્ત્રીજી શનસ લઇ તેની સાથે થવા ઉતાવળથી ચાલવા લાગ્યા.

સૌભાગ્યચંદે જ્યારે દેવની માફક રોમથી પીડાતા નિરાશ્રિતને આશરો આપવા લઇ જતો હતો, ત્યારે હરિપ્રસાદ ક્યાં હતો ?

હરિપ્રસાદને પથારીમાં ઉંચ તો આવી જ નહોતી. થોડીવાર તો તે પોતાની બધી શક્તિ એકાગ્ર કરી સૂઇ રહ્યો. પણ જ્યારે રામપ્રસાદને શબ્દ આવતો બંધ થયો એટલે તેને શંકા થઇ કે શું પાણી પાણી કરતો છેકરો મરી ગયો તો નહિ હોય ?

રમાસુંદરીએ એ સંશય છેદી નાખ્યો, તેણે કહ્યું, “ઉઠી ગયો હશે, તમારે ત્યાં જવાની જરૂર નથી.

એ વખતે ધર બહાર કોઇની વાતચીતનો શબ્દ સંભળાયો, તે હોં ઉભો થયો, બહાર જવા તૈયાર થયો. પણ રમાસુંદરી તેને વળગી પડી, તે ગદગદ કંઠે બોલી, “જુઓ જુઓ કોઇ વાતચીત કરતું નજાયા છે, મને લાગે છે કે જન્મના ફૂતો જીવ લેવા આવ્યા છે. મને બહુ ખીક લાગે છે.”

હરિપ્રસાદે તેને સમજાવી, ખાટલા પર સુવારી. પછી ધીમે ધીમે તે ખડકી અખળ આવ્યો. બહાર શનસનાં અજવાળાંથી જોયું કે સૌભાગ્યચંદ રામપ્રસાદને લઇ જાય છે. આ દેખાવ જોઈ તેને બહાર નીકળવાનું મન ન થયું. તેને બહુ શરમ ઉપજી. તે ખડકીનાં પારણાં પાછળ લપ્પાઇ બધી ચિકિત્સા જોઇ રહ્યો. સૌભાગ્યચંદ રામપ્રસાદનાં અપવત્ત દેહને ઉપાડી ચાલ્યો ગયો, એટલે તેના મનમાં કંઈક આનંદ, કંઈક ખીકનો સંચાર થયો. તે ઉંડો વિચાર કરતો કરતો સૂવાના ઓરડામાં દાખલ થયો,

હરિપ્રસાદ પોતે કંઈ દયા માયા વિનાનો નહોતો. પણ રમાસુંદરીએ તેને એટલો બધો મોહવશ કરી દીધો હતો કે તેની કોમળવૃત્તિ અને કર્તવ્યબુદ્ધિ ધીમે ધીમે સુકાતી જતી હતી. યાંત્રિક પૂતળાં જેમ ચાવી દીધાથી ચાલે તેમ હરિપ્રસાદ પણ રમાસુંદરીની બુદ્ધિએ ચાલતો હતો. નો સમજતો હતો કે આ કાર્ય સાફ નથી, છતાં રમાસુંદરીના ભયથી એ કાર્ય કર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. અત્યારે તેને આનંદ થતો હતો કારણ કે સૌભાગ્યચંદ રામપ્રસાદને લઇ ગયો તેથી સારવાર થશે અને કદાચ તે જીવશે પણ ખરે જોવી તેને ખાત્રી હતી. ધેર તેની જરા પણ સારવાર થાત નહિ એ બાબત પણ તેને ખાત્રી ખાત્રી હતી. ભયનું કારણ એ હતું તે ભોકો કાલે ઉઠીને શું કહેશે. હું-સગોભાઈ-છતાં

બીજાં તેની સેવા ચાકરી કરે એ જોષ લોકો આગળ હું ઢેવી રીતે મેં બતાવી સકીશ. હરિપ્રસાદ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો આ બાબતના વિચાર કરવા લાગ્યો.

અત્યાર સુધી રમાસુંદરી ગુપ્તગુપ્ત પથારીમાં સૂતી હતી. તેને એટલી બીક લાગી હતી કે હરિપ્રસાદ આવ્યો છતાં તેનાથી કંઈ બોલી શકાયું નહોતું. થોડીવાર પછી તેણે મહામહેનતે હરિપ્રસાદને પૂછ્યું, “જીવે છે કે મરી ગયો?” તેના જવાબમાં તેણે જે જોયું હતું તે બધું રમાને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી રમાસુંદરી ‘હાશ’ કહી સૂઈ રહી.

હરિપ્રસાદ બીજું કંઈ બોલ્યો નહિ. રમાસુંદરી પાપ ટપ્પું ગણી નિરાંતે સૂઈ, કારણ કે તેને લોકનિંદાની બિલકુલ પરવા નહોતી.

સૌભાગ્યચંદે ઘેર જઈ પોતાની માને બોલાવી. તે બેબાકળા ચર્મ દોડી આવી. સાચીજાએ તેને બધી વાત ટુંકાણમાં કહી સંભળાવી, ત્યારબાદ તેઓ નલિનીકાંત ડૉક્ટરને બોલાવવા દોડ્યા. માજી અને સૌભાગ્યચંદે રામપ્રસાદનું સરીર લૂછી, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરાવી બિછાના પર સૂવડાવ્યો. થોડી વારમાં ડૉક્ટર પણ આવી પહોંચ્યો. તેઓએ આખી રાત ભારે જહેમત ઉઠાવી, પરોક્ષિયે થવા આવ્યું ત્યારે રામપ્રસાદને જાન આવ્યું.

બીજે દિવસે બપોરે નલિનીકાંત ડૉક્ટર રોગીને જોવા આવ્યા. રામપ્રસાદની સ્થિતિ જોયાબાદ તેણે આંતરથી જવાબ આપ્યો, “હવે કશો ભય નથી, જીવવાની પૂરેપૂરી આશા છે.”

માજી આંખો લૂછતાં લૂછતાં બોલ્યાં, “ભાઈ, તારી કૃપાથી જ એ જીવ્યો.”

ડૉક્ટરે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ ના માણ ! જો કોઈની દયાથી રામપ્રસાદ આ વખતે બચ્યો હોય તો તે આપનીજ દયાથી. આપે દયા ન કરી હોત તો કદી તેની જિંદગી બચત નહિ.

માણ ડૉક્ટરને વિઝિટથી આપવા જતાં હતાં પણ ડૉક્ટરે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેતાં કહ્યું કે “ મરીબોનું રક્ષણ કરવું એ પુણ્યનું કાર્ય છે. આપે એ પુણ્ય મેળવ્યું છે, તો પછી આ મરીબ ડૉક્ટરને એ પુણ્યમાં ભાગ લેતો શા માટે અટકાવો છો ? ”

માણ આંસુ સારતાં બોલ્યાં, ‘ ચિરંજીવ રહે બેટા ’ ડૉક્ટરે કહ્યું, “ મારે માટે, એ આશીર્વાદ પુરતો છે માણ ! ”

ડૉક્ટરની વાત ખરી પડી. રામપ્રસાદ ધીમે ધીમે સાંજે થવા લાગ્યો. શાસ્ત્રીજી દહાડામાં બેત્રણ વાર તેને જોઈ જતા.

અને હરિપ્રસાદ ક્યાં ? તે એક દિવસ ધરક્યો પણ નહિ. પ્રથમ તો તેને એટલી બધી શરમ આવી કે શું મેં લખ રામપ્રસાદને જોવા જવો એ મહા વિચાર થઈ પડ્યો. ત્યારબાદ જ્યારે લોકોએ તેને આ બાબત જાહેરમાં ખૂબ ઠપકો આપ્યો ત્યારે શરમ કોઈના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ, બધો ગુસ્સો કિતર્યો બિચારા રામપ્રસાદ પર. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે મારે રામપ્રસાદને જોવા ન જ જવું. છેવટે માણ પર પણ તે કતરાવા લાગ્યો. તેને વિચાર આવવા લાગ્યો કે એ ડૉક્ટરને મારા ઉપરવટ થઈ રામપ્રસાદને આશ્રય ના આપ્યો હોત તો મારે આટલું બધું સાંભળવું પડત ! આ વાત રમાસુંદરીએ પણ તેને સારી રીતે સમજાવી દીધી હતી, અને રમાસુંદરીનાં વચનો તો હરિપ્રસાદને માટે વેદવચનો હતાં.

રામપ્રસાદ હવે સારી રીતે સાંજે થયો છે. તે માણને ઘેર જ રહે છે. બહુ બહાર નીકળતો નથી. મોટાભાઈ સાથે તેની એક પણ વખત મુલાકાત થઈ નહોતી, મોટાભાઈ જાણીજોઈને તેને મળવા માગતા નહોતા. આવી સ્થિતિમાં પારકે ઘેર કેટલા દિવસ વિતીકવા એ રામપ્રસાદને માટે એક ગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. જોકે અહીં તેને કોઈ પણ જાતની અડચણ પડતી નહોતી. માણ, તારાચંદ અને સૌભાગ્યચંદ તેની સેવામાં કશી ઉણપ આવવા દેતા નહોતા. તો પણ પારકે ઘેર બેસી નિરાંતે ખાવું એ તેને બહુ શરમ ભર્યું લાગતું હતું. તેને વિચાર થતો હતો કે ક્યાં જવું, ભાઈને ઘેર જવું! આ વિચાર મગજમાં આવતાં જ તેનું હૈયું ધડકતું. જે સ્થિતિમાં તેણે ધર છોડ્યું હતું તે યાદ આવતું, મરવા પડેલ ભાઈને જોવા માટે મોટો ભાઈ જૂઠું બહાને પણ ન આવે એ વાત તેને અસહ્ય લાગતી. આટલા દિવસ ક્યાં પોતે સાંજે થયો છતાં એક વખત પણ ભાઈ તરફથી તેકું ન આવ્યું, કોઈની સાથે કહેવરાવ્યું પણ નહિ. તે ભાઈને ઘેર શી રીતે જવું! અને ઘેર જઈ વળી ભાભીનાં મેણાં સહન કરવાં એ તેને ઠીક લાગતું નહોતું. તેણે બહુ વિચાર કર્યા બાદ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવેથી મારે એ ભાઈનું મોં ન જોવું, એ ભાભીને ન બોલાવવી. તેઓએ જે વર્તણૂક ચલાવી હતી; તેથી વર્તણૂક શત્રુ પણ ન ચલાવે. ત્યારે જવું ક્યાં? શું અહીં હાથેકોનો ધામો નાખી પડ્યું રહેવું? ના તેમ તો ન બને. ત્યારે ઉપાય શો?

રામપ્રસાદે ઘણો વિચાર કર્યો. દિવસો તો એક પછી એક વીતવા લાગ્યા. પરંતુ ચિંતાસમુદ્રમાં કિનારો તો ન જ જણાયો. જેણે તેને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો હતો, જે માતૃસ્વરૂપિણી માણ તેને મિષ્ટ

વચનો રૂપી અમૃતથી સજીવન કરી રહી હતી, જે પરાપકારની મૂર્તિ બની વિપત્તિના સમયમાં સગી મા કરતાં પણ વધુ સેવા ચાકરી કરી અત્યારે પણ પુત્ર પ્રમાણે પાળતી હતી, તે દયાસાગર મૂર્તિ તો રામપ્રસાદને વળી ચિંતા થાય એવા ધરાદાથી તેનાં ભવિષ્ય સંબંધી એક શબ્દ પણ ઉચારતી નહોતી. ત્યારે હવે ઉપાય શો ? રામપ્રસાદ આ બાબતમાં તો તદ્દન નિઃસહાય હતો.

વિચાર કરતાં કરતાં તેણે એક રસ્તો ખોળી કાઢ્યો. કોઇ પણ સ્થળે ચાલ્યું જવું, કોઇને ઘેર નોકરી કરી ગૂજરાન ચલાવવું. પારકા પર પડ્યું રહેવું નહિ. રામપ્રસાદે આ નિશ્ચય કર્યો.

ક્યાં જવું, ક્યાં નાસવું. રામપ્રસાદે બાળપણમાં અમદાવાદ વિષે બહુ સાંભળ્યું હતું, તેણે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરમાં ગમે ત્યાં નોકરી મળી રહેશે, શું એવડાં મોટાં શહેરમાં માફ ગૂજરાન ચાલે તેટલું નહિ મળી રહે ? તેને ખાતરી હતી કે જરૂર ગમે ત્યાં નોકરી મળી રહેશે. તેણે ચોપડીઓમાં વાંચ્યું હતું કે પ્રયત્ન કરનારને પ્રભુ મદદ કર્યાં સિવાય રહેતો નથી. પ્રયત્ન કરનારનો પ્રયત્ન સફળ થયા સિવાય રહેતો નથી.

નાસી જવાનો નિશ્ચય થયો, પણ નાસવું શામાટે ? માછળને પૂછીને જાઉં તો કેવું સાઈ ? વળી વિચાર આવ્યો કે માછળને કહીશ તો તેઓ મને જવા દેશે ખરાં ? તારાચંદ્રભાઈ સોભાચંદભાઈ મને એવી રજા આપશે ખરા ? તેનાં અંતઃકરણમાંથી અવાજ આવવા લાગ્યો કે ના, તેઓ કદી એકલો જવા દેશે નહિ. આથી તેણે કોઇને કહ્યા સિવાય બર છોડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ અમદાવાદ જવાનો રસ્તો કયો? અમદાવાદ કઇ તરફ આવ્યું તેની પણ તેને ખબર નહોતી. ભૂગોળમાં વાંચ્યું હતું કે વીરમગામ થઇને અમદાવાદ જવાય છે. વીરમગામ રેલ્વે રસ્તે અમદાવાદ જવા જેટલા પૈસા ક્યાંથી કાઢવા? રસ્તામાં ખાવું શું? બધી બાબતનો વિચાર કર્યા બાદ તેણે નિર્ણય કર્યો કે ઝૂહીથી વીરમગામ જવું, વીરમગામથી ગાડીની સડકે સડકે ચાલ્યા જવું. રસ્તામાં ગામ આવે ત્યાં બીખ માગી ખાવું. જેને કશો આધાર નથી, તેને બીખ માગી ખાતાં શરમ શાની આવવી જોઇએ?

રાત્રે સૌભાગ્યચંદ અને રામપ્રસાદ એક જ ઓરડામાં સૂતા હતા. આજે પણ દરરોજની માફક વાળુ કર્યા બાદ બંને જણા સૂતા. થોડી વારમાં સૌભાગ્યચંદ ઉઠી ગયો, પણ રામપ્રસાદને જરા પણ ઉંઘ ન આવી. આખી રાત તેણે પથારીમાં આજોટયા કર્યું. છેવટે ન્યારે રાત થોડી બાકી રહી, ત્યારે તે ઉઠ્યો. તે ધીમે ધીમે ઓરડા બહાર આવ્યો. વળી ધરમાં આવી સૌભાગ્યચંદ ઉઘે છે કે નહિ, તે તપાસી ગયો. સૌભાગ્યચંદનાં સ્નેહનાં બંધનો તોડી જતાં તેને બહુ દુઃખ ઉપજ્યું, આંખોમાંથી આંસુ ઉભરાયાં. પણ લાચાર! ગયા સિવાય ચાલે તેમ નહોતું. તે આંખો લૂછી ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યો, ઓરડાનાં કમાડ અડકાવ્યાં, ફળિઆમાં આવી ચોતરફ નજર કરી. મમતાળુ કાકી મા-માજીના ઓરડા તરફ નજર કરતાં વળી આંસુ આવ્યાં. તેણે બધી હિંમત એકત્ર કરી ખડકીતું બારણું ઉઘાડ્યું. રસ્તા પર માણસનો અવરજવર નહોતો. રામપ્રસાદ હંમેશાને માટે પોતાનું નસીબ અજમાવવા બહાર નીકળ્યો.

પરોઢીઉં થવા આવ્યું હતું. રામપ્રસાદ એક લુગડે, ખાલી હાથે,

સંસારસમુદ્રને વિષે પોતાનું વહાણ મુકાવવા ખાતર આશ્રય તથા બહાર નીકળ્યો. માથા પર અસીમ આકાશ, પગ તળે વિપુલ પૃથ્વી, ચોતરફ છુટ્ટ કરતી દિશાઓ, રામપ્રસાદ ક્યાં જાય છે ?

વીરમગામ તરફ જવાનો રસ્તો તેનાં ઘર પાસે થઈને જતો હતો. ઘર પાસે આવતાં તેના હૃદયમાં શોકસાગર ઉછળવા લાગ્યો. અધકારમાં ઘર તરફ જોઈ તે ઉભો રહ્યો. પોતાની જન્મભૂમિને આકુલ નેત્રે જોઈ રહ્યો. સુધાને રમાડવાનું મન થયું. સુધાની માએ રામપ્રસાદ સાથે અણુગતું વર્તન ચલાવ્યું હતું છતાં તે સુધાને ચાહતો હતો. પણ અત્યારે કશું બની શકે તેમ નહોતું, અત્યારે તો અગોચર મોળાં રૂપે સંસાર સમુદ્રમાં ભટકવા નીકળ્યો હતો. કંઈ છાતી રાખી તે આગળ વધ્યો, ગામને પાઘર આવ્યો. થોડીવાર ઉભા રહી પોતાની જન્મભૂમિનું છેલ્લું દર્શન કરી લીધું, સન્મુખે વિશાળ ખુલ્લી જગ્યા તેને ઉદરસાત્ કરવા મોં વિકાસી રહી હતી. રામપ્રસાદ આગળ ચાલ્યો.

મોહનપુરથી ચારેક ગાઉ દૂર સ્ટેશન હતું, ત્યાંથી નાની રેલ વીર-મગામ જતી હતી. આ સ્ટેશનનો માર્ગ રામપ્રસાદે એક દિવસ તેના મોટાભાઈ સાથે વીરમગામ જતાં જોયો હતો. રામપ્રસાદ તે માર્ગે આગળ વધ્યો. તેને ખાતરી હતી કે એ રેલ્વેના પાટા પર ચાલતાં ધીમે ધીમે અમદાવાદ પહોંચાશે.

સૂર્યોદય થયો, તે મુખ્ય માર્ગ છાંડી કેડીને રસ્તે આગળ વધવા લાગ્યો. નવેક વાગ્યાને સુમારે સ્ટેશન પહોંચ્યો. પણ સ્ટેશન પર સીધા ન જતાં આડકતરે રસ્તે સ્ટેશનથી થોડે દૂર રેલ્વેના રસ્તા પર ચઢી ગયો. આમ આડકતરે માર્ગ લેવાનું કારણ એ હતું કે સવાર પડતાં જ સૌભાગ્યવંદ ખોળ ચલાવશે અને સ્ટેશન પર પણ આવી જશે

એવી તેને ખાત્રી હતી. તે રેશ્વેના માર્ગ પર ઝડપથી આગળ વધવા લાગ્યો. નવેક વાગ્યાનો સુમાર થયો ત્યારે તે સ્ટેશનથી દોઢેક માઈલ દૂર પહોંચ્યો. હવે કસો ભય નથી એમ ધારી તે એક વડનાં ઝાડ નીચે જઇ બેઠો. થોડીવાર વિસામો લીધા બાદ વળી તે ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું

નિરાધારને આધાર

પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ

સૌભાગ્યવ્યંતે સવારમાં ઉઠી જોયું તો જણાયું કે રામપ્રસાદની પથારી ખાલી પડી છે, કમાડ અમથું અડકાવેલું છે, રામપ્રસાદ ઘરમાં નથી. તેણે ધાર્યું કે તે વહેલો ઉઠી ફરવા ગયો હશે. તેણે નાડી ઘાંઘ 'પૂજા કર્યા પછી માથાને પૂછ્યું', "આ, રામ ક્યાં ગયો છે ?"

માથાએ કહ્યું, "મેં પણ હજી જોયો નથી, મને લાગે છે કે નદીએ ગયો હશે ?"

હહાડો ચઢ્યો. પણ રામપ્રસાદ તો ન આવ્યો. ઘરનાં અધા ચિંતાનુર થઈ ગયા. રામપ્રસાદનાં બેસવાનાં સ્થાન તપાસાયાં, સોબા-

અચ્ચદે ખૂબ તપાસ કરી પણ સવારથી તે અત્યાર સુધીમાં રામપ્રસાદને કોઈએ જોયો હોય એવો પતો પણ ન મળ્યો.

માજી દેસાઈને ઘેર દોડ્યાં. રમાસુંદરીએ જવાબ આપ્યો, — “તેના વિષે અમે શું જાણીએ ? તે તમારો છોકરો છે—અમે એની શા માટે સંભાળ રાખીએ ? તમે તેનાં ખરાં સગાં છો, અમે તો પારકાં છીએ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

માજી એ વાક્યો તરફ ધ્યાન ન રાખતાં શાસ્ત્રીજીને ઘેર દોડ્યાં. જોતજોતામાં આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ, બધાં ચિંતાતુર બની ગયાં. કોઈ કોઈ રામપ્રસાદની જીંદગી વિષે શંકા લાવવા લાગ્યાં, કોઈ કોઈ ખીન્ન પ્રકારના ઇસારા કરવા લાગ્યાં. ખરી સ્થિતિની કોઈને ખબર ન પડી.

બપોર થયો, સાંજ પડી પણ રામપ્રસાદનો પતો ન જ લાગ્યો. માજીને ઘેર કોઈએ રાંધ્યું નહોતું. માજી તો રોષ રોષને અડધાં થઈ ગયાં હતાં. સૌભાગ્યચંદે શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યું, “કાકા ચાણુમાં જઈ પોલિસને ખબર આપું ?”

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, “આજની રાત તો રાહ જો. કાલે પ્રભાવતીને ગામ એક માણસને મોકલીએ, કદાચ તે ત્યાં ગયો હોય તો કાણુ જાણે ?”

આ વાત તદ્દન ગલત નહોતી. સૌભાગ્યચંદે ઘેર જઈ માને પૂછ્યું, “બા, રામપ્રસાદ ક્યાં ગયો હશે ? આપણે તો તેને કશું જ કહ્યું નથી !”

રડતાં રડતાં માજી બોલ્યાં, “ના બેટા, આપણે તેને કશું કહ્યું નથી, પણ હમણાં કેટલાક દિવસ થયાં હું તેને કંઈક વિચારતો જોતી

જતી. મને લાગે છે કે તેને અહીં રહેતાં શરમ આવતી હશે. ભાઈએ બોલાવ્યો નહિ તેથી તે એમ ધારતો હશે કે મારે અહીં કેટલા દિવસ રહેવું ? આવા વિચારમાં તે પોતાનું ભાવિષ્ય નક્કી કરવા ક્યાંક નીકળી ચડ્યો લાગે છે. લોકો તો ગમે તેમ બોલે, મને તેમાં જરાપણ વિશ્વાસ નથી. હરિપ્રસાદ કદી પણ એવું સાહસ કરે તેવો નથી. ”

સૌભાગ્યવંદે કહ્યું, “આપણને કહીને ગયો હોત તો આટલી ચિંતા ન થાત. આપણે શું તેને એક મૂઠી અનાજ ન આપી શકત ? હજી બાળક છે, ક્યાં જશે ? તેને આશ્રય કોણ આપશે ?

આ પ્રમાણે મોડી રાત સુધી વાતચીત કરી મા દીકરો સૂઈ રહ્યાં. માજીના ઘરમાં આજે કોઈએ બેઠન કર્યું નહોતું. રાત્રે રાંધેલી ખીચડી એમને એમ પડી રહી હતી.

બીજે દિવસે પણ કશા સમાચાર ન આવ્યા. પ્રભાવતી પાસે ગએલો માણસ પાછો કર્યો, ત્યાંથી પણ પત્તો ન લાગ્યો. આ રીતે દિવસોપર દિવસો જવા લાગ્યા, અડવાડિકં થયું, પખવાડિકં થયું, માસ થવા આવ્યો, પણ કશા સમાચાર ન આવ્યા. બધાં દત્તાશ થઈ રહ્યાં.

હરિપ્રસાદના મનમાં શું થતું હશે, એ તો અમે જાણતા નથી. પણ એટલું તો નપ્રી કે રમાસુંદરી આ સમાચારથી બહુ ખુશી થઈ હતી. પ્રભાવતી ગઈ, રામપ્રસાદ પણ ગયો. બનતાં સુધી મરી ગયો છે એટલે હવે પોને એકથી બધી સ્થાવરજંગમ મિલકતની ધાણી આણી થઈ છે, એ વિચાર તેને સદાને માટે આનંદમાં રાખવા પુરતો હતો. તે ભગવાનને ધન્યવાદ આપતી, ભક્તિથી ગદગદ કંઠે બોલતી, “ઓ પ્રભુ ! તું નથી એમ કોણ કહે છે ? તે મારી માગણી સ્વીકારી છે, તને હજારોવાર નમસ્કાર કરું છું ! ”

આ તરફ રામપ્રસાદ રેલના પાટે પાટે ચાલ્યો જમ છે. અપેર થવા આવ્યો છે. રસ્તાના ચાકથી, બૂખથી ને તરસથી તે લોથપોથ થઈ ગયો છે. તે છેવટે એક જગાએ બેસી ગયો. આટલું બધું તે કદી ચાલ્યો નહોતો. શરુઆતમાં તો તેને ચાલવાની મજા આવતી હતી, સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળવામાં આનંદ આવતો હતો, પણ જેમ જેમ સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોએ પોતાનું કામ શરુ કર્યું તેમ તેમ તેનો આનંદ ઉડી ગયો, ધીમે ધીમે થાક જણાવા લાગ્યો, બૂખ જણાવા લાગી. આ વખતે રામપ્રસાદ બૂખથી, તરસથી, થાકથી ત્રાસી ગયો હતો.

અપેરે એક ઊંચડાવાળાં વૃક્ષ નીચે તેણે આશ્રય લીધો. ચારે તરફ પ્રચંડ તાપ પોતાનું કામ કર્યું જતો હતો, ઊંચડા તળે મંદમંદ વાયુ વહેતો હતો. રામપ્રસાદ એ વાયુથી બહુ ખુશ થયો. ઝાડનાં થડને અઢેલી તે બેઠો. થોડીવારમાં તેને ઉંઘ આવી ગઈ. સાંજ પડી, પક્ષી-એનો કલરવ થવા લાગ્યો, રામપ્રસાદની ઉંઘ ઉડી. તેણે જોયું તો જણાયું કે સૂર્ય આશ્રમવાની અણીપર છે, આજુબાજુ માણસનું નામ પણ નથી. અજાણ્યો પ્રદેશ, નિર્જન વન, તેને બહુ બીક લાગી. તે ઉડી ઉભો થયો. કશો વિચાર ન કરતાં ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. સૂર્ય આશ્રમ્યો, પણ અંધારું થતા પહેલાં તે એક સ્ટેશનપર આવી પહોંચ્યો. બહુ તરસ લાગી હતી, માટે સ્ટેશનપર બ્રાહ્મણ પાસે પાણી માગી ખી લીધું. તરસ તો શાંત થઈ.

ગાડી આવવાનો સમય થયો હતો. મુસાફરો એકઠાં થયાં હતા. પ્લેટફોર્મ પર માણસો ઉભાં હતાં. કોઇ ગાંસડી ઉપાડી ગાડી પર ચડી જવા તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. કોઇ બેઠું બેઠું નિરાંતે પાન ચાવતું હતું. કોઇ ચિરુટ ટુંકતું હતું. રામપ્રસાદ આ બધું જોઈ રહ્યો હતો. એક

આજ્ઞાણ પેંડા ખરીદી પડીકું જમીનપર મૂકી નિશ્ચિંત ચિત્તે ટુંક ખેલતો હતો, એ દરમિયાન એક કુતરાએ આવી પેંડાનું પડીકું મોંમાં ઉપાડ્યું. આજ્ઞાણ હાં હાં કરી ઉઠ્યો, અને કુતરાને ખૂબ ગાળો દેવા લાગ્યો. પેંડા કુતરાએ અજાણ કર્યા હોવાથી તેને ખપ આવે તેમ નહોતું, તે પૈસા બચાવે ગયા માટે અફસોસ કરતો કરતો કુતરાને પથરા મારવા લાગ્યો. તેની પાસે વધારે પૈસા નહોતા કે બીજા પેંડા ખરીદે, વળી કુતરાએ અભડાવેલા પેંડા લઈ જવા પણ શી રીતે ? પરમ વૈષ્ણવ આજ્ઞાણ મહા વિચારમાં પડ્યો. એવામાં આગગાડી આવી પહોંચી, જુદા આજ્ઞાણ પેંડાનાં પડીકાં તરફ છેલ્લી નજર નાખી, દૂર ઉભેલા કુતરાને છેલ્લી ગાળ આપી, ટુંક ઉપાડી આગગાડી ભણી દોડ્યો. રામપ્રસાદ દૂર ઉભો ઉભો આ તાલ જોતો હતો, તેણે તરત જ પેંડું પડીકું ઉપાડી લીધું, કુતરો પણ તેની પાસે આવી પૂછડી પટપટાવતો ઉભો. જાણે તેને એમ કહેતો ન હોય કે “ જો ભાઈ, મને ભાગ આપ્યા વિના ન ખાતો, મેં મદદ ન કરી હોત તો એ માલ તારા હાથમાં આવ્યો ન હોત. ”

એક એકાન્ત સ્થળ ખોળી રામપ્રસાદે નિરાંતે પેંડા ખાધા. બાકી રહેલા પેંડા ઘોતીઆને છેડે બાંધી લીધા. થોડો ક્કડો કુતરા તરફ ફેર્યો. કુતરો થોડો ભાગ ખાઈ અસંતુષ્ટ ચિત્તે માથુસની કુતબ્બતની વાત વિચારતો વિચારતો બીજે સ્થળે ચાલ્યો ગયો. રામપ્રસાદ પાણી પી સ્ટેશનની બહાર ઓટલા પર સૂતો. સવારના ચાર વાગે એક ગાડી વીરમગામ તરફ જતી હતી, માટે તે ગાડીમાં જનાર મુસાફરામાંના ત્રણ ચાર તે વખતે સ્ટેશનપર આવી કામળ બિજાવી સૂતા હતાં, ઓટલે રામપ્રસાદ પર કોઈની નજર ન આકર્ષાઈ.

સવારની ગાડી આવી ચાલી ગઇ, સૂર્યોદય થયો. રામપ્રસાદ ઉઠી આગળ ચાલવા લાગ્યો. બપોરે એક નદીનાં નિર્મળ જળમાં સ્નાનાદિ કાર્ય આરોપી, સંઘરી રાખેલા પેંડા ખાઇ, ખોખે ખોખે પાણી પી વિશ્રામ માટે સારી જગ્યા ખોળવા લાગ્યો. તાપ બહુ પડતો હોવાથી તડકો નખે આગળ વધવું એમ ધારી તેણે એક ઝાડ નીચે આશ્રય લીધો. સૂતાં સૂતાં તેને વિચાર આવ્યો, હજી તો વીરમગામે ન આવ્યું, અમદાવાદ તે કેટલું દૂર હશે ? કાલથી આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરું છું છતાં રસ્તો તો ખૂટતો નથી. કાલે તો પ્રભુની કૃપાથી ખાવાનું મળ્યું, પણ આજ ? આજ પણ પ્રભુ મેળવી આપશે.”

તેજ દિવસે રાત્રે વીરમગામ આવ્યું. જંકશનની ધાંધલ જોઇ રામપ્રસાદ બહુ મુંઝાયો, આજે બપોરે પેંડા ખાધા હતા, ત્યારબાદ કશું ખાવાનું મળ્યું નહોતું. જંકશન પર કોણ કોને ઝોળખે ? અહાં પોતપોતાની ધમાલમાં પડ્યાં હોય ત્યાં ખીજની સંભાળ કોણ લે ? રામપ્રસાદ સ્ટેશન બહાર ઉભો. આજે પણ ફૂતરો મદદ કરે ને કોઇનો નાસ્તો હાથ લાગે એવી આશાથી ઉભો હતો, પણ જંકશનમાં એ નિમકહલાલ પ્રાણીની હયાતી જ ન હોવાથી તેને નિરાશ થવું પડ્યું. હજારો માણસો ચાલ્યા જતા હતા, દૂર હોટલવાળા આના પ્યાલા ખખડાવતા હતા, પૈસાવાળાને ચા મળતો, નાસ્તો મળતો; ગરીબને, તો પૈસાદારોના કોળિયા ગણવાના હતા. બૃખ્યે પેટે બિચારા રામપ્રસાદને રાત કાઢવી પડી.

ખીજે દિવસે મુસાફરી શરૂ કરી જખવાડા પહોંચ્યા બાદ મામમાં જઇ કોઇની પાસે ચણા માગી ખાધા. પાણી પીધું સાંજ પડ્યે તે છારોડી આવી પહોંચ્યો. છારોડી આવતાં તેના પગમાં ગોઠલા બંધાવા

હતા, તે યાદીને બોધ થઇ ગયો હતો. સ્ટેશન પર આવી બેઠો, ભૂખ તો એટલી બધી લાગી હતી કે પેટમાં ગળ મળના ખાડા પડ્યા હતા. રામપ્રસાદે ધાર્યું હતું કે પાણી પી રાત વીતાડીશ. પણ પાણીથી ભૂખ તો ન મટી, તે ખોરાકી માટે આમતેમ ભટકવા લાગ્યો. પરંતુ સ્ટેશન પર ભોગવું કોની પાસે? અહીં તો માજી નહોતાં, સૌભાગ્યવંદ નહોતો કે ઘરેલો ખાવાનું આપે?

સ્ટેશન નાનું હતું, માણસો પણ બહુ નહોતાં. એકાદ બે જણ ગાડીની રાહ જોતા બેઠા હતા. તેમની નજર રામપ્રસાદે ભણી નહોતી. તેઓ નિશ્ચિંત ચિત્તે વાતો કરતા હતા. રામપ્રસાદને તેની વાતોમાં ભંગાણુ પાડવું ન ગમ્યું. જો કે પેટમાં એટલી બધી ભૂખ લાગી હતી કે તે લોકોને કંઈક કહેવા તરફ તેનું મન વારંવાર ખેંચાતું હતું પણ હોઠ પર આવેલા શબ્દો બહાર પડતા જ નહિ. એ દરમિયાન ગાડી આવી-ઉતારાઓની સંખ્યા બહુ નહોતી. રાતને વખતે આવડાં નાનાં ગામમાં ઉતારાઓ તે કેટલાક ઉતરે? બે ત્રણ ઉતારાઓ ઉતરી ટિકિટ આપી સ્ટેશન બહાર ગયા. સ્ટેશન પર પાછું શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું. મજૂરને પૂછતાં જણાયું કે હજી બાર વાગ્યે એક ટ્રેન આવવાની છે. એ ટ્રેન અમદાવાદ તરફથી આવવાની હોવાથી રામપ્રસાદે કંઈક આતુરતાપૂર્વક તેની રાહ જોવા લાગ્યો. હજી આઠ વાગ્યા હતા. ચાર કલાક પછી ગાડી આવવાની હતી. એ ચાર કલાક કેવી રીતે કાઢવા? રામપ્રસાદને તો એ ચાર કલાક ચાર જીમ જેવડા લાગ્યા. તે વખતે જો એક પણ ઉતારા ન ઉતરે તો શું કરવું? કોની પાસેથી ખાવાનું માગી ખાવું? સ્ટેશનમાંસ્ટર પાસે માણું તો? વિચાર તો થયો પણ સ્ટેશન-માસ્ટર પાસે જવાનું સાહસ ન થઇ શક્યું, ભૂખો બાળક બારની ટ્રેનની રાહ જોતો બેઠો.

કામકાજ વગરના, ભૂખ્યા અને રોગીનો સમય અતિ મંદ ગતિએ ચાલે છે. વિરહીનો સમય પણ એજ રીતે ચાલે છે, પણ તેને મિલનની આશા હોવાથી તેનો સમય એ આશાનાં સુખદ સ્વપ્નાં જોવામાં જ ચાલ્યો જાય છે. રામપ્રસાદ ભૂખ્યો હતો, તેને આશા હતી, પણ એ આશા ખાત્રીભરી નહોતી, ખાવાનું મળશે એવી ખાત્રા નહોતી. બાર તો કેમેય કર્યા વાગતા નહોતા. ધડિઆળ શું બંધ થઇ ગઇ છે, કે ગાડી રસ્તો ભૂલી ગઇ છે? તેની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં. મોહનપુર છોડ્યા પછી આ પહેલી જ વાર તેની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં હતાં.

હવે બાર વાગવાને વાર નહોતી. લોકો આમ તેમ હાલચાલ કરતા હતા. છેવટે ગાડી આવી. દ્રુત ત્રણ મુસાફરો ગાડી પરથી ઉતરી સ્ટેશન બહાર નીકળ્યા. તેમાંના બે જણા તો સીધા ગામ તરફ ચાલ્યા ગયા. ત્રીજો જણ જરા ગૃહસ્થ જેવો જણાતો હતો, તેની ઉંમર લગભગ ત્રીશક વર્ષની જણાતી હતી. શરીરે જરા જડો હતો. તેની પાસે એક પોટલી, છતરી અને ફાનસ હતું. પોટલી બગલમાં મારી હતી, એક હાથમાં છતરી પકડી હતી અને બીજા હાથમાં ફાનસ પકડેલું હતું. એ ગૃહસ્થે ગાડીપરથી ઉતરી ફાનસ સળગાવ્યું, ત્યાર પછી ચિસ્લ સળગાવી સ્ટેશન બહાર આવી આમતેમ આંટા માર્યા. થોડી વાર પછી સ્ટેશનમાસ્તર પાસે જઇ પૂછ્યું, “ સાહેબ, આટલામાં કોઈ મળૂર મળશે કે?”

સ્ટેશન માસ્તર બહુ કામમાં હતો, તેથી ‘ના’ કહી ચાલ્યો ગયો. પેલો ગૃહસ્થ ‘એમ કે’ કહી ઉભો રહ્યો. ભૂખ્યો રામપ્રસાદ એ તક સાધી તેને કંઈ કહેવા આગળ વધ્યો. તેનાં મેલાં વચ્ચે, ધૂળથી

મલિન બનેલો ચહેરો અને ભુખથી ઉંડી બેસી ગયેલી આંખો જોઈ તેણે તેને કોઈ હલકી જાતનો ધારી પૂછ્યું, “અરે છોકરા! તું મારી પોટલી ઉપાડીશ? ભાર કશો નથી!”

રામપ્રસાદ—ક્યાં સુધી જવાનું છે?

ગૃહસ્થ—કુસુમપુર અહીંથી દોઢેક માઇલ દૂર છે, રસ્તો સારો છે. પાકી સડક હાવાથી ચાલવામાં કશી અડચણ પડશે નહિ. આવીશ?

રામપ્રસાદે પોટલી ઉંચકી લીધી. ગૃહસ્થે પૂછ્યું, શું મજૂરી લાઇશ?

રામપ્રસાદે જવાબ ન આપ્યો, તેણે ફરીથી પૂછ્યું, “કેમ બોલતો નથી, પ્રથમથી મજૂરી ઠરાવવી, એ સાફ છે.”

આ વખતે રામપ્રસાદે ગળગળા અવાજે કહ્યું, “સાહેબ હું પૈસા લેવાનો નથી.”

ગૃહસ્થ—ત્યારે શું લાઇશ?

રામપ્રસાદ—આજની રાત તમારે ઘેર રહેવા દેશો અને મફત અન્ન આપજો એટલે મારે ખીજું કંઈ નહિ જોઈએ.

પૈસા ગૃહસ્થે પોતાના હાથમાંનું ફાનસ ઉંચું કરી રામપ્રસાદ સામું ધરી રાખ્યું. તેણે જોયું કે બાળકની આંખમાંથી આંસુ વહી જાય છે. અત્યાર સુધી તેને તેના સામી નજર કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો, પણ આ વખતે ધારી ધારીને જોતાં જણાવ્યું કે આ છોકરો હલકી જાતનો તો નથી જ. મોંનો આવો બાંધો ગૃહસ્થકુળમાં પારંવાર જોવામાં આવે છે. ગૃહસ્થની કેમળ લાગણીઓ ઝિંકેરાઇ. તેણે દીલગીર થઇ પૂછ્યું, “તું કેમ રડે છે?”

રામ—“ના, હું તો રડતો નથી.”

ગૃહસ્થ—“તાફે ઘર ક્યાં છે?”

રામ—“ બહે દૂર ”

ગૃહસ્થ—“ ક્યાં જવાનો છે ? ”

રામ—“ હાલમાં તો અમદાવાદ જવાનો વિચાર છે. ”

ગૃહસ્થ—“ તારો ચહેરો તદન ઉતરી ગયેલો જણાય છે. શું તેં સવારનું ખાધું નથી ? ”

રામપ્રસાદે મોં નીચું કર્યું. તેની આંખોમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં. પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું, “ભોલ ભાઈ! તેં ખરેખર કશું ખાધું નથી ?”

રામ—“ ના સાહેબ, હું આજ બે દિવસનો ઉપવાસી છું. ”

ગૃહસ્થ—“ શું કહે છે ! બે દિવસ થયાં તેં ખાધું નથી ? તેં અત્યાર સુધી મને કેમ ન કહ્યું ? ચાલ, સ્ટેશન બહાર એક નાની સરખી દુકાન છે.

એમ કહી તે આગળ આગળ શનસ લઇ ચાલ્યો. રામપ્રસાદ તેની પોટલી લઇ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેઓ દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. દુકાન બહુ મોટી નહોતી. દુકાનદાર ચણા, મમરા અને સેવ સિવાય બીજું કંઈ વેચતો નહોતો. દુકાનદારે પેલા ગૃહસ્થના કહેવાથી સેવ મમરા જોખી આપ્યાં. પાણીનો લોટો ભરી આપ્યો. રામપ્રસાદ જમી, પાણી પી તૈયાર થયો. તેણે પોટલી ઉપાડી પેલા ગૃહસ્થને ચાલવાનું જણાવ્યું.

ગૃહસ્થે કહ્યું, “તું આગરદાર માણસનો દીકરો છે, એમ મને જણાય છે. તારી પાસે મળુરી કરાવવી એ મને શોભતું નથી. આ દુકાનદાર મારો જોળખીતો છે—પોટલી અહીં રાખી જતાં કરી અડચણ આવવાની નથી. કાલે ઘેરથી ચાકર મોકલી મંગાવી લેવાશે. તું મારી સાથે ચાલ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “આપ એમ શા માટે અચકાઓ છો, આપે ચારા પર જે ઉપકાર કર્યો છે, તે આગળ આ પોટલી ઉપાડવી એ તો નજીવી વાત છે, હું આપનાં પગરખાં ઉપાડું તો પણ ઓછું છે. હું આ પોટલી ખુશીથી ઉપાડી શકીશ.”

તેનાં મીઠાં વચનોથી સંતુષ્ટ થઈ, તેની નમ્રતાથી વશીકૃત થઇ પેલા ગૃહસ્થે પોટલી ઉપાડવાની સંમતિ આપી. બંને જણા વાતચીત કરતા કરતા કુસુમપુર તરફ જવા લાગ્યા.

આ સ્થળે પેલા ગૃહસ્થ સાથે વાચકોની ઓળખાણ કરાવવી એ અમારી ફરજ છે. એ ગૃહસ્થનું ઘર કુસુમપુરમાં હતું. તેનું નામ કુંદનલાલ હતું. તે આખરફાર ગણાતી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણની સાતિમાં જન્મેલો હતો. અમદાવાદમાં એક મોટી કંપનીમાં હેડ ક્લાર્કનું કામ કરતો. કુસુમપુરમાં તેની જમીન હતી, મકાન હતાં. ગામમાં આખરફાર નરીકે બધા તેને માન આપતા. તે પોતે અમદાવાદમાં રહેતો, કુસુમપુરમાં તેની વિધવા બહેન, નાનોભાઇ અને તેની સ્ત્રી રહેતાં હતાં. કુંદનલાલને પુત્ર નહોતો. ફક્ત એક દીકરી હતી. પોતે બનતાં સુધી સ્ત્રી અને પુત્રી સાથે અમદાવાદમાં જ રહેતો હોવાથી કુસુમપુર આવતો છતાં બે—ચાર દિવસ રોકાઇ ચાલ્યો જતો. તેની પુત્રીનું નામ હતું હેમકુમારી. ટુંકામાં તેને હેમી કહી બધાં બોલાવતાં તેથી આખું નામ જવલેજ સંભળાતું. છોકરી તેર ઔદ વર્ષની થઇ હોવાથી તેને પરણાવવા ખાતર કુંદનલાલ આ વખતે એક માસની રજા લઇ કુસુમપુર આવ્યો હતો. વિવાહનો દિવસ નક્કી થઇ ગયો હતો. અત્યારે તેઓ પોતાની માસીને મળવા સાણંદ ગયા હતા. રાત્રે પાછા ફરતી વેળા રસ્તામાં તેનો રામપ્રસાદ સાથે મેળાપ થયો.

કુંદનલાલે ધાર્યું હતું કે રામપ્રસાદ કદાચ પોતાને ઘેરથી રિસાઇ આવ્યો આવ્યો હશે. આજ કાલના ઉદ્ધત છોકરાઓનો તેને બહુ અનુભવ હતો, તેથી આ વિચારની ખાત્રી કરવા માટે સ્તનામાં ચાલતાં ચાલતાં તેણે રામપ્રસાદને પૂછ્યું, “ તારું નામ શું ? ”

બાળકે કહ્યું, “ રામપ્રસાદ. ”

કુંદન—“ કઇ જાતનો છે ? ”

બાળક—“ દેસાઇ કુંડુંબનો છું, જાતે પાટીદાર છું. ”

કુંદન—“ તારું ઘર ક્યાં આવ્યું ? ”

રામ—“ અહીંથી બહુ દૂર. ”

કુંદન—“ તું શું ઘેરથી રિસાઇ આવ્યો આવ્યો છે ? ”

રામ—“ ના. ”

કુંદન—“ તારાં માબાપ જીવતાં છે ? ”

રામપ્રસાદની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. તેણે ગળગળે અવાજે કહ્યું, “ ના. ”

કુંદન—“ ત્યારે ઘેર કોણ છે ? ”

રામ—“ મોટાભાઇ અને તેનું કુંડુંબ. ”

કુંદન—“ ક્યાં સુધી ભણ્યો છે ? ”

રામ—“ સાતમા ધોરણમાં ભણતો હતો. ”

કુંદન—“ ભણવાનું છોડી ઘેરથી નાસી આવવામાં તે મોટી ભૂલ કરી છે. ”

રામ—“ હું મરાઠાપૂર્વક આ તરફ આવ્યો નથી. ”

કુંદન—“ ત્યારે શું તને તે ભોંકાએ હાંકી કહાડ્યો છે ? ”

બાળકે કશો જવાબ ન આપ્યો. કુંદનલાલે રામપ્રસાદ સામુ જોયું. તે રડતો હતો. તેણે આશ્વાસન આપી કહ્યું, “છાનો રહે ભાઈ, મને લાગે છે કે તું બહુ દુઃખ વેઠી ઘેરથી નીકળ્યો લાગ્યો છે.

રામપ્રસાદે ત્યારબાદ પોતાનાં ટુંકાં જીવનનો ટુંકો ઇતિહાસ ટુંકા-ણમાં કુંદનલાલને જણાવ્યો. પોતાની માના મરણ બાદ જે બન્યું તે બધું કહી સંભળાવ્યું. પોતાના શરીરપર પડેલી સોટીઓના ધા હજી સુધી ચિન્ન રાખી ગયા હતા, તે બતાવ્યા. બાળકની કરુણ કથા સાંભળતાં સાંભળતાં કુંદનલાલને રડવું આવી ગયું, તેણે પૂછ્યું. “હવે તે ક્યાં જવાનો વિચાર રાખ્યો છે?

રામ-‘અમદાવાદ’

કુંદન-“ત્યાં શું તારું કોઈ સમું છે?”

રામ-“ના.”

કુંદન-ઘેરથી કંઈ સાથે લઈ નીકળ્યો છે કે ખાસી હાથે પગે?”

રામ-“કશું નહિ.”

કુંદન-“કાલે તેં કશું ખાધું નહોતું?”

રામ-“નાહ, થોડા પેંડા મળ્યા હતા, તે પર દિવસ ગુજર્યો હતો.”

વાતચીત અટકી. બંને જણા દુનિયાની સ્વાર્થાધતાનો વિચાર કરતા કરતા ચાલવા લાગ્યા. અર્ધા કલાક બાદ તેઓ ઘેર પહોંચ્યા. કુંદનલાલનો નાનો ભાઈ શંકરલાલ તેની રાહ જોતો હતો જમતો હતો. કુંદનલાલને આવેલો જોઈ તેણે એક જાનમ પાથરી આપી, ને કરને પગ ધોવા પાણી લાવવાનું જણાવ્યું. રામપ્રસાદને મજૂર ધારી દૂર પડેલી એક ફાટી ગએલી ચાદર પર બેસવાનું જણાવ્યું.

રામપ્રસાદ તે જાજમપર બેસવા જતો હતો, પણ કુંદનલાલે તેને ત્યાં બેસવા ન દેતાં પોતે બેઠો હતો, તે જાજમ પર એક ખૂણે બેસવાનું જણાવ્યું. નોકરને તેને માટે એક લોટા પાણી લાવી આપવાનો કુકમ કર્યો. આ સંખધી શંકરલાલ તો કશું જાણતો નહોતો. તેથી તેણે કુંદનલાલને પૂછ્યું, “ મોટાભાઈ, આ કાણુ છે ? ”

કુંદનલાલે જવાબ આપ્યો—“ કોઈ વખતે બધી વાત કહીશ. હાલમાં તો એટલું યાદ રાખજે કે આ પણ આપણું કુટુંબમાં જ છે. અરેરે મામાપ વગરનો બાળક ! બિચારે આટલી નાની ઉંમરમાં કેટલાં દુઃખો ભોગવ્યાં છે ! ”

રામપ્રસાદની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે ઉપકાર માનવા જતો હતો, પણ કશું બોલી શક્યો નહિ. તેની છાતીએ ડૂંચેો જામ્યો. તેણે બે હાથ જોડી ઉચું જોયું. મનમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરી— “ ઓ અનાથના નાથ દીનંધુ ! હું તારું નામ લઈ સંસાર સાગરમાં કુદી પડ્યો હતો—તેજ મને આશરો અપાવ્યો ! ”

તેની આ સ્થિતિ જોઈ શંકરલાલની આંખો પણ ભીની થઈ. તેણે રામપ્રસાદને પૂછ્યું, તારું નામ શું ભાઈ ? તને અમે શું કહી બોલાવીએ ? ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ મને રમુ કહીને બોલાવજો. મારું નામ રામપ્રસાદ છે. ”

એ વખતે નોકર પાણી લાવ્યો. બંને ભાઈઓના કહેવાથી રામપ્રસાદે ઉઠી હાથપગ ધોયા. કુંદનલાલે શંકરલાલને કહ્યું, “ કંઈ ખાવાની વ્યવસ્થા કર—રાત પડી છે. વળી આ બાળકે તો બે દિવસથી કશું ખાધું નથી. ”

“ શું કહો છો ! ” કહી શંકરલાલ રામપ્રસાદનાં મોં સાથું જોષ ધરમાં દોડી ગયો. થોડીવારમાં પાછો બેલાવવા આવ્યો. ત્રણે જણાએ વાળુ ક્યું. વિધવા જેન પીરસતી હતી. હેમકુમારી દૂર ઉભી હતી.

જમતાં જમતાં કુંદનલાલે રામપ્રસાદનાં જીવનની બધી વાત કહી સંભળાવી. સાંભળનારાં ગળગળાં થઇ ગયાં. હરિપ્રસાદ ને રમાસુંદરી પર ધિકાર પર ધિકાર વરસાવવા લાગ્યાં. બધાંના મનમાં ખાત્રી થઇ કે આવા કેમળ બાળક પર જૂલમ વરતાવનાર માણસ નહિ પણ પિશાચ હોવાં જોઇએ.

જમ્યા બાદ રામપ્રસાદ બહારની બેઠકમાં સૂતો. બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠ્યા બાદ ગામના બીજા લોકો સાથે બોળખાણ થઇ. રામપ્રસાદના વિનથી સ્વભાવથી બે દિવસમાં બધાં તેને કુટુંબી તરીકે ગણવા લાગ્યાં. બધાં તેને આહવા લાગ્યાં.

વિવાહનો દિવસ પાસે આવ્યો. ઘરમાં ધામધૂમ થવા લાગી. જુદાં જુદાં સ્થાનોપરથી કુટુંબી જનોએ આવી ધરને મુખરિત કરી મૂક્યું. કુંદનલાલે રામપ્રસાદને માટે કપડાં સીવડાવી આપ્યાં હતાં. તે આનંદપૂર્વક ધરનું કામ કરતો હતો. થોડા દિવસમાં તો તે બધાનું સ્નેહનું પાત્ર બની ગયો હતો. એક દાણુ પણ તેને ન જોતાં ધરનો માલિક, આકર કુટુંબીજનો વગેરે બધાં તેની શોધ ખોળ કરવા લાગતાં. કેમ જાણે તેના વિના બધાં કામ અટકી પડ્યાં હોય નહિ.

આ રીતે વિવાહની રાત્રિ પસાર થઇ. વરકન્યાને રજ આપવામાં આવી. થોડો સમયે હેમકુમારી સાસરેથી ઘેર આવી. કુંદનલાલના રજના દિવસે પૂરા થવા આવ્યા. તેથી તેને અમદાવાદ જવાની તૈયારી કરવી

પડી. પરંતુ રામપ્રસાદે ક્યાં રહેવું એ બાબત ચર્ચા ઉપસ્થિત થઇ.

શંકરલાલ અને તેની વિધવા બેને રામપ્રસાદને કુસુમપુર રાખી જવાનો આમ્રહ દર્શાવ્યો. પણ કુંદનલાલની વહુએ હઠ લીધી કે “રામપ્રસાદ તો અમદાવાદ આવવાનો. અમને ત્યાં માણસની બહુ જરૂર છે. હેમ તો કાલ ઉઠીને સાસરે જશે, પછી મારે વાતચીત કરવા માણસ તો જોઇએ ને.”

કુંદનલાલે બંને પક્ષની દલીલો સાંભળી ચુકાદો આવ્યો કે “હાલમાં તો તે અમદાવાદ ભલે આવે. તેણે કદી પણ શહેર જોયું નથી, મારે અમદાવાદ ભલે જુએ. ત્યારબાદ અહીં આવશે.”

એ સૂચના મુજબ રામપ્રસાદ કુંદનલાલ અને તેના કુટુંબ સાથે અમદાવાદ આવ્યો. જતી વેળા શંકરલાલ અને તેની બેનને પણ લાગ્યો, તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. ગાડીમાં બેઠા પછી પણ શંકરલાલની પ્રીતિ સંભાળી તેને બહુ રડવું આવ્યું.

અકરણુ ૮ મું

અશાન્તિનાં વાદળ.

“ સ્ત્રી પુરુષની સમક્ષ જિંદગી પર્યંત એક જિજ્ઞાસાનું ચિન્ન છે. તે સમુદ્ર જેવી અનલ છે. સંધ્યાના રંગ જેવી ચંચળ છે. એના સંબંધમાં કરો સિદ્ધાંત બાંધી લેતા નહિ, બુદ્ધિ વડે એ રહસ્યમયી ને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા નહિ, કરશે! તો ખત્તા ખાશો, તેનું રુપ પ્રતિક્ષણે બદલાય છે. તેને સ્નેહથી સ્પર્શ કરો, સ્પર્શથી તેની હૃદય તંત્રીના જે સૂર પર આધાર થશે તે સૂર ઝળઝળી ઉડશે. પરંતુ નારીરૂપી સિતારને સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરતા. તેને પ્રેમથી આનંદ પૂર્વક બળવો. ”

—કવિ બંદુ લલિત.

રામપ્રસાદ આ પહેલીજ વેળા આગગાડી પર બેઠો હતો. અણ-સમજી હતો ત્યારે એક વખત રેલ રસ્તે વીરમગામ આવ્યો હતો ખરો! સ્વ. ગ્રં. અં. ૭

પણુ તે વાત તેને યરાબર સાંબરતી નહોતી. આગગાડીમાં તેને ખૂબ મળ પડવા લાગી. તે બારી પાસે બેસી ફાટી આંખે પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય જોવા લાગ્યો. ગાડી આટલી બધી ઝડપથી ચાલતી હશે, એવી તેને ખબર પણ નહોતી. ગાડી જ્યારે અમદાવાદ આવી પહોંચી ત્યારે સ્ટેશન પર થતી ધમાલ જોઇ તેનાં વિસ્મયની હદ ન રહી. ચૌતરફ માણસોની ગરદી, સ્ટેશનનું આલીશાન મકાન શટક પર માણસોનો પ્રબળ વેગ વહેતો સ્રોત, બહાર બાહુતી મોટરકારો અને ખટારોઓની ધમાલ આ બધું જોઇ રામપ્રસાદ તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. તે તો વિચાર કરવા લાગ્યો કે આટલાં બધાં માણસો અમદાવાદમાં ક્યાં રહેતાં હશે ? આટલાં બધાંને રહેવાની જગા હશે કે નહિ ?

રામપ્રસાદ જ્યારે ગાડી પરથી ઉતરી પોતાનાં ગામ સાથે અમદાવાદનો મુકાબલો કરી રહ્યો હતો, તે વખતે કુંદનલાલે આવી દંડું, “રામુ ! તું હેમ અને તારી ભાભી સાથે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવજો. ફાટક બહાર જઇ પેલી ગાડીઓમાંથી એકાદ બાડે કરી લઇશું.”

બે મજૂર સરસમાન લઇ ફાટક બહાર નીકળ્યા. રામપ્રસાદ હેમ અને તેની બા સાથે જોમ બને તેમ જલદી માગ કરતો કરતો કુંદનલાલની પાછળ જવા લાગ્યો. શટક બહાર કંપાઉન્ડમાં ગાડીઓ ઉભી હતી, તેમાંની એક ગાડી પર કુંદનલાલે સામાન ચટાવ્યો, રામપ્રસાદે તો ધાર્યું હતું કે કોઇ બળદગાડી બહાર ઉભી હશે તેમાં બેસવાનું થશે. તેણે ધાર્યું હતું કે શહેરનાં મકાનોની પેઠે શહેરના બળદ પણ પુષ્ટ હોવા જોઇએ, શહેરની ગાડીઓ પણ ગામડાંની બળદગાડીઓ કરતાં સારી હશે. પણ જ્યારે તેણે કુંદનલાલને ગાડી પાસે ઉભા રહી સરસમાન

ઝોઠવાવતો જોયો ત્યારે તેના આશ્ચર્યના પાર ન રહ્યો સુંદર ગાડી એસવાની બેઠક તો જાણે ગાદલાં પાથર્યાં ન હોય તેવી, ઘોડા પણ સુંદર, આ બધું જોઈ તે સમજ્યો કે લોકો આને જ ઘોડાગાડી કહેતા હશે.

ગાડી ચાલી. કુંદનલાલ અમદાવાદના મધ્ય ભાગમાં આવેલી રત-
નપોળમાં ઝવેરીવાડમાં રહેતો હતો. મકાન પર એક માળ હતો. ઉપર
એ ને નીચે ત્રણ ખંડ હતા. વચમાં એક હતો, ચોકની એક બાજુએ
પાણીઆર ને રસોડું હતું, બીજી બાજુએ નીસરણી હતી, તે વાટે ઉપર
જવાતું હતું. ઉપલા માળમાં મોટો ખંડ શહનગૃહ તરીકે વપરાતો હતો.
આગલો ખંડ ઓફિસ તરીકે વપરાતો હતો. નીચેના ખંડમાંના એ ખંડ
ચોક પસાર કર્યો બાદ આવતા હતા, તેમાંના એક ખંડ ભંડારગૃહ
તરીકે અને બીજો ખંડ એસવા ઉઠવા માટે વપરાતો હતો. દરવાજા
પાસે એક ખંડ ફાજલ પડ્યો હતો. તેમાં બળતણ રાખવામાં આવતું
હતું. રામદીન નામનો એક હિંદુસ્તાની નોકર એ ખંડ પાસે રાંધતો,
જમતો અને બારણા પાસે પડેલી ખાટ પર ઉંઘતો. એ બહુ જુનો
નોકર હોવાથી કુંદનલાલને તેનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. વિવાહ સંબંધ
કુંદનલાલ કુસુમપુર ગયો ત્યારે પણ રામદીનને અમદાવાદમાંનું પોતાનું
ઘર સાચવવા રાખી ગયો હતો- મકાન નાનું છતાં સગવડવાળું અને
શ્રીમતીના લતામાં આવેલું હતું.

રામદીન ઘરનું કામ કરતો, બજારમાંથી જથ્થાસ પત્ર લાવી આપતો,
કુંદનલાલની સ્ત્રી વિનોદિની પોતે રસોઈ કરતી. કુંદનલાલે રસોયજી
રાખવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ વિનોદિનીએ એ પ્રયત્ન સફળ
થવા દીધો નહોતો. તે કહેતી કે “ શું હું રાંધી એ ત્રણ જથ્થાને ખવ-

રાવી શકું તેમ નથી ? મારામાં એટલી શક્તિ તો છે. પણ જો તમને માફ રાંધણું ન ગમતું હોય તો પછી જુદી વાત છે.”

વિનોદિનીનો સ્વભાવ જરા જુના જમાનાની સ્ત્રી જેવો હતો. ઘરનું કામ કરવામાં તેને જરાપણ નાનમ લાગતી નહિ. રસોઇ કરી પોતાનાં કુટુંબીજનોને ખવરાવવામાં તેને બહુ મજા આવતી. એથી રસોયણ રાખી શકે તેટલી શક્તિ છતાં તે રસોયણ રાખવાની વિરુદ્ધ હમેશાં મત આપતી હતી. તે થોડું ધણું ભણેલી હતી. વખત મળ્યે હેમકુમારીને પાસે બેસાડી શિખામણ આપતી. પણ કમભાગ્યે વિનોદિનીની એક પણ શિખામણ હેમકુમારીના મગજમાં ઉતરતી નહિ. ધીમે ધીમે હેમકુમારીના હૃદયમાં આજીવજીવની પરિસ્થિતિએ અસર કરવા માંડી. હેમકુમારીમાં શ્રીમંતાઇના દુર્ગુણો આવવા લાગ્યા. વિનોદિની એ વાત જાણવાનો પ્રયત્ન કરતી નહિ, કેમકે પ્રત્યક્ષ રીતે દીકરીના દુર્ગુણો જોવાનો તેને કદી પ્રસંગ આવતો નહિ.

રામદીનને પ્રથમથી ખબર આપવામાં આવી હોવાથી તેણે બધી તૈયારી કરી રાખી હતી. વિનોદિનીએ આવી નાહીધોઇ રસોઇ કરવા માંડી. રામપ્રસાદ હેમકુમારીની મદદથી સામાન ગોઠવવા લાગ્યો. તે વખતોવખત પાણીની ચકલી પાસે જઇ પાણી પીતો હતો, પાણીની ચાર પાત્રી જોઇ તેને બહુ નવાઇ લાગતી. કારણ કે એ ચીજ તેણે પોતાની જિંદગીમાં પ્રથમ જોઇ હતી.

ખીજે દિવસે સવારમાં કુંદનલાલ ઑફિસે ગયો. જતી વેળા રામપ્રસાદને કહેતો ગયો કે “ સંભાળજો, એકલો ઘર બહાર ન જતો, જશે તો રસ્તો ભૂલી જતાં અહીં પહોંચવું મુશ્કેલ થશે.”

રામપ્રસાદે તેમજ કર્યું. આખો દિવસ બેઠકખાનામાં બેઠો બેઠો જાળી વાટે બહાર જોવા કર્યું. એ ખારી બહાર રસ્તા પર પડતી હોવાથી સેંકડો માણસોનો અવરજવર થતો હતો, ગાડી, ઘોડા ને મોટરો પણ વારંવાર આમતેમ જતી હતી. રામપ્રસાદ જાળીમાં આ બધી ધમાલ સવારથી તે સાંજ સુધી જોતો બેઠો. રસ્તા પર મચતી ધમાલ જોવાની તેને બહુ ઇચ્છા થતી ત્યારે રામદીન સાથે બહાર જતો અને તેની મદદથી બધી ખીના જાણી લઇ પાછો પોતાને સ્થાને આવી બેસતો.

સાંજે કુંદનલાલ ઘેર આવ્યો. આવતી વેળા ફેટલાંક પુસ્તકો, લખવાના કાગળ અને પેન્સિલ લઇ આવ્યો હતો. નારતો કર્યા બાદ બેઠકમાં આવી તેણે રામપ્રસાદને બોલાવ્યો, રામદીન પાનસોપારી આપી ગયો. કુંદનલાલે રામપ્રસાદને કાગળ ફાડી તેની બે નોટો બનાવવાનું જણાવ્યું. નોટો બનાવ્યા પછી તેણે કહ્યું કે “આ નોટો તથા આ ચોપડીઓ તારી પોતાની છે. હું તેને દરરોજ રાત્રે રાત્રે થોડું અંગ્રેજી શીખવીશ. દિવસે તારે એ બધું પાકું કરી નાખવું જોઇએ. તારે દિવસની વેળાએ લખવા માટે આ બે નોટોમાંથી એક નોટ વાપરવાની છે, અને બીજી નોટ હું જે શીખવું તે સારા અક્ષરથી ઉતારી લેવાની છે. દિવસે આ નોટમાં અક્ષરો લખ્યા કરજે એટલે તારૂં લખાણ સુધરતું જશે. આ રીતે તું જો કેંઇ શીખીશ તો ભવિષ્યમાં તને શાયદો થશે.”

તે દિવસથી રામપ્રસાદ દરરોજ નિયમિતપણે કુંદનલાલ પાસે અંગ્રેજી શીખવા લાગ્યો. કુંદનલાલ પણ તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી ખુશી થઇ આનંદપૂર્વક રોજ નવું નવું શીખવવા લાગ્યો. દિવસની વેળાએ જો પોતાના પાઠ તૈયાર કરતો, લખતો અને કાંઇ કાંઇ વેળા હેમકુમા-

રીને સિખવતો. હેમકુમારી અને રામપ્રસાદ લગભગ સરખી ઉમરનાં હતાં. તેઓ સાથે બેસતાં, સાથે ઉઠતાં, સાથે વાતચીત કરતાં, બણુતાં. પણ સાથે આથી બંને વચ્ચે સહાનુભૂતિનાં પગરણ મંડાયાં.

માઆપને એકની એક દીકરી હોવાથી હેમકુમારી બાળપણથી લાડમાં ઉછરી હતી, તેની બધી માગણીઓ પૂરી પાડવામાં માઆપ કશી કચાશ ન રાખતાં. હેમકુમારીનાં અન્યાયી કૃત્યો પણ તેને બાળક-ગણી જતાં કરવામાં આવતાં. પરિણામ એ આવ્યું કે હેમકુમારીનાં હૃદયમાં ઝેરનાં બીજ રોપાયાં. શ્રીમંતાઈથી આવતા સ્વાભાવિક દુર્ગુણોએ તેના શરીરમાં ધર ધાલ્યું. માઆપો એમ ધારે છે કે બાળક નાનપણમાં જે કુકૃત્યો કરે છે, તે અજાણપણે કરે છે, ઉમર વધતાં, જ્ઞાન આવતાં એવાં કુકૃત્યો તેઓ કદી નહિ કરે. આવી સમજણથી તેઓ બાળકને તેવાં કૃત્યો કરતાં અટકાવતાં નથી, અગર અટકાવે છે તો પણ એવાં કૃત્યો સદંતર બંધ પાડવા જે યુક્તિઓ અજમાવવી જોઈએ તે અજમાવતાં નથી. પરિણામ એ આવે છે કે બાળકનાં કેમળ હૃદયમાં જે સંસ્કાર પડી જાય છે, તે મોટપણે પણ સહેલાઈથી છુસાતાં નથી, બાળપણની ખૂરી ટેવ તેની જિંદગીની સાથી બની જાય છે. દિલગીરીની વાત એ છે કે માઆપો અતિશય સ્નેહને લીધે આવી દીવા જેવી વાત વિસરી જાય છે, તેનું પરિણામ કેવું વિષમ આવે છે, તેનો ખ્યાલ પણ કરતાં નથી.

આપણી હેમકુમારી પણ માઆપનું અતિશય આદરમાન મેળવી બાળપણથી જ ચંચળ, બેશરમ અને વિલાસીની બની ગઈ હતી. પોતાનું રૂપ વધારવા માટે સાબુ, અત્તર, શુલાબજળ વાપરવામાં જ તેનો આખો દહાડો જતો. પોતાની વૃત્તિઓ કેવી રીતે દબાવવી એ

તેને કોઈએ શીખવ્યું નહોતું. તે જે કંઈ કરતી તે તેનાં માઆપને ચોખ્ખ જ લાગતું, તે જે બોલતી તે તેની માને મધુર જ લાગતું. કુંદનલાલ તેને દાખમાં રાખવા જતો તો તે રડતી, રિસાતી, મોં ભારે કરી ખૂણામાં જઈ બેસતી. એ દસ્ય વિનોદિનીથી ન જોવાતું. તેથી હેમકુમારીને પોતાની ભરજી પ્રમાણે વર્તવાનું મળતું.

અત્યારે તેને પંદર વર્ષ થયાં હતાં. બાલ્યાવસ્થા ક્યારની વીતી અર્ધ હતી, કિશોરાવસ્થા પૂરી થઈ હતી, મુગ્ધાવસ્થા અત્યારે પૂર બહારમાં તેના શરીરને ખિલવી રહી હતી. તેના હૃદયમાં નાના પ્રકારનાં સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી રહી હતી. તેના સસરા અમદાવાદમાં વેપાર કરતો હતો. પાંચકુવાના દરવાજા બહાર તેની દુકાન હતી. તેના દીકરે નર્મદાશંકર શીલમાં નોકરી કરતો હતો. વિવાહ વીત્યાબાદ કેટલાક માસ પછી હેમકુમારી અમદાવાદમાં તેને સાસરે ગઈ હતી. પણ સાસરાની બંધિ-આર હવામાં એ પંખણીને ન ગમ્યું. તે જળ વિનાનાં માછલાંની મેઠે સાસરામાં તરફડવા લાગી. તેની દરેક ઇચ્છાપર અંકુશ પડવા લાગ્યો. બાપને ઘેર તો તેની એક પણ ઇચ્છા અટકાવવામાં આવી નહોતી. સંયમ એટલે શું એ પણ તે જાણતી નહોતી, તેથી સાસરા-માં તેને ડગલે ડગલે પાછું પડવું પડ્યું, મેણાં ખાવાં પડ્યાં. બીજી કોઈ છોટી હોય તો તે એક વખત ઇપકો મળ્યો કે તરત જ તે જ બાપતમાં બીજીવાર ઇપકો ન મળે તેવી સંભાળ રાખે, પણ હેમકુમારીનો સ્વભાવ જ જુદો હતો. સાસુ સસરાની ભરજી મુજબ વર્તતાં ખિલકુલ આવડતું નહોતું, ગૃહસ્થાઈના ગર્વને લીધે તેમની ભરજીને વશ થવું એ તેને હલકાપણું લાગતું. આથી તેનાં દરેક કાર્યમાં અડચણ પડતી

જોઈ તે ઉલટી વધારે બેશરમ બનતી ગઈ, સાસુ સસરાને ન ગણકારતાં શીખી. સાસરાને જોડખાનું સમજી તેનાથી દૂર નાસવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

નર્મદાશંકર તરંગી યુવક હતો. જરા સાહિત્ય પ્રિય પણ ખરો. મેઘદૂત ને કાદંબરી તો તેને પ્રાણુસમાં હતાં. તેણે હેમકુમારીને યક્ષ-પત્ની અગર મહાશ્વેતા સાથે સરખાવી હતી, પરંપૂર્ણ પહેલાં તેણે પોતાની પત્નીમાં શું હોયું જોઈએ તેના આદર્શ ઘડી રાખ્યા હતા. અત્યારે એ આદર્શના ચૂરેચૂરા થયેલા જોઈ તે નિરાશ થઈ ગયો. તેને કુમુદસુંદરી જોઈતી હતી, પ્રસન્ન જોઈતી હતી પણ મળી તેનાથી તદ્દન વીપરીત ગુણવાળી. તે અત્યારથી સ્વપ્નમાં મશગુલ હતો, તે સ્વપ્ન તૂટી પડ્યાં. હેમકુમારીમાં તેને પોતાના આદર્શમાંની રજ પણ ન મળી આથી તે પહેલાં તો બહુ જ ખફા થઈ ગયો. પણ હેમકુમારી યુવાન હતી, ખુબસુરત હતી, શોખિન હતી તેથી તે તેના એકદમ તિરસ્કાર કરી શક્યો નહિ. તે તેનું મનરંજન કરવા ખાતર પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, તેનું હાસ્ય જોવા સતૃષ્ણનયને તેના મુખ તરફ જોવા લાગ્યો. પરંતુ હાસ્યને બદલે શું જોતો ? ગુસ્સો, તિરસ્કાર ને વિરાગનો ભાવ. બે માસ સુધી નર્મદાશંકર હેમકુમારીને પોતાની કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને પુરેપુરી નિઃશ્ચિન્તા મળી. બે માસ પછી હેમકુમારીને ગઈ. રામદીન તેને તેડવા ગયો. રામદીન સાથે હેમકુમારીની સાસુએ કહાવી મોકલ્યું કે “ વેવાણને કહેજો કે વહુને ધરનું કામ શ્રેષ્ઠવે-અમારા ઘરમાં વહુ માણસને આટલી ટાપટીપ છાજે નહિ. ”

રામદીનને મોંએ આ સમાચાર સાંભળી વિનોદિની સમજી મઈ કે દીકરી સાસરે સાઈ નામ કાઢી આવી નથી. તે જરા ચિંતાવુર

અંધ, દીકરીને પૂછતાં જવાબ મળ્યો કે “ તેઓ માણસ જ નથી. નથી જનાવર, ગદ્ગદવૈત્ત કરવામાં જ સમજે છે. હું ત્યાં જવાની જ નથી.”

વિનોદિનીએ હસીને કહ્યું, “ જા જા ઘેલી ! એમ તે કહેવાય ! એ ઘેર તારે જિંદગી ગાળવાની છે. બધું કામ ખ્યાન દઇ શીખી જજે. કામ કરીશ તો, સાસુસસરે ખુશી થશે.”

હેમકુમારી તો એક જ રસ્તે ચાલનારી હતી. ધરકામ કરવાનું તો દૂર રહ્યું. ઉલટી તે વધુ બેદરકાર બનવા લાગી. રામપ્રસાદ સાથે વાતો કરવામાં, મોળાં ગુંથવામાં, નોવેલ વાંચવામાં તેના દિવસે વીતવા લાગ્યા.

જેઠાસ ચાલતો હતો. આજે વિનોદિનીએ નર્મદાશંકરને આમંત્રણ આપી ઘેર જમવા બોલાવ્યો હતો. નર્મદાશંકર હેમકુમારીમાં પરિવર્તન થયું હશે એમ ધારી સાસરે આવ્યો. તેણે ધાર્યું હતું કે હવે તે સુધરી હશે, મારા પર ભાવ આવ્યો હશે, મારા સાથું જોઇ દસશે, મારી સાથે છાની છાની વાતો કરશે. તે વખતે તો બાળક હતી, શર-આતી હશે. પરંતુ આ વખતે પણ સ્થિતિ સુધરેલી ન જણાઇ, શોખ વધ્યો હતો, દંભ વધ્યો હતો, અભિમાન વધ્યું હતું, આંખમાંથી તિરસ્કારનાં બાણ છૂટતાં હતાં. નર્મદાશંકર બહુ ગુસ્સે થયો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આવી દંભી સ્ત્રી સાથે હવેથી મારે વાતચીત ન કરવી.

અષાઢ માસ આવ્યો. રથયાત્રાને દિવસે હેમ સાસરે ગઇ. વિનોદિનીએ તેને બહુ શિખામણ આપી હતી, બે કે હેમકુમારીની જરાં મજા મરજી નહોતી છતાં વિનોદિનીએ તેને પરાણે સાસરે મોકલી હતી. ત્યાં તેને બિલકુલ ગમતું નહોતું. તેનું મન નિરાસાથી છવાઇ જતું

હતું. તેને સાસરામાં કોઇની ગેરહાજરી જણાતી. પણ તે ગેરહાજરી કોની તે પ્રથમ તો જરા પણ સમજાયું નહિ.

અમે અગાઉ જણાવ્યું હતું તેમ નર્મદાશંકર તરંગી હતો, તેણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા છેવટ સુધી ટકી શકતી નહિ. હેમકુમારીને તિરસ્કાર નજરોનજર જોવા છતાં તેને જ પ્રથમ યાચકભાવે યાચના કરવી પડી. પરંતુ નર્મદાશંકરનો પ્રેમ હેમકુમારીને મનોહર લાગતો નહોતો, તે જેમ જેમ પાસે આવવાનો પ્રયત્ન કરતો તેમ તેમ હેમ દૂર દૂર નાસતી, તે જેમ જેમ પોતાની પ્રાણપ્રતિમાનાં વક્ષસ્થાને વિશે પોતાનું હૃદય આંપી દેવા માગતો હતો, તેમ તેમ તેની પ્રાણ-પ્રતિમા દૂર દૂર ચાલી જતી, તિરસ્કાર કરતી ને તેના તરફ વિરાગભરી નજર ફેંકી પોતાના પ્રેમને અયોગ્ય ગણી કાઢતી. ટુંકાણમાં કહીએ તો વિવાહ કર્યા બાદ એક દિવસ પણ નર્મદાશંકરને હેમકુમારીની ઓઠી નજરનો લાભ મળ્યો નહોતો.

નર્મદાશંકર કામદેવનો અવતાર નહોતો તેમ બેડોળ પણ નહોતો. તે મધુર બાષ્પ કરનાર હતો, ચારિત્ર્યવાન હતો, છતાં હેમકુમારીને તે ગમતો નહિ વખતો વખત તે પોતે પોતાના પતિ પ્રત્યે જે વર્તણૂક ચલાવતી તેથી શરમાતી, મનમાં મનમાં બીજી વખત એવી વર્તણૂક ન ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેતી પરંતુ વખત આવ્યે કોણ જાણે સાચી બધું ઉલટું બની જતું. બીજી કોઇ સ્ત્રી હોત તો જરૂર આવો પતિ પામી પોતાને સૌભાગ્યવતી ગણી આનંદ માનત પણ હેમકુમારી કોણ જાણે સાચી પોતાને દુર્ભાગી માની અહોનિશ ગુપ્ત વેદનામાં સળગી મરતી. હેમકુમારીના હૃદયમાં કોઇ અજ્ઞાત વેદના પેઠી હતી, તે તેને બાળતી હતી. પતિના પ્રેમરૂપી શીતશવારિ તેના પર કશી અસર

કરી શકતું નહિ, આ પ્રમાણે કેટલાક માસ ગાળ્યા બાદ હેમકુમારી ખાછી પોતાને પિયર આવી. પિયર આવ્યા બાદ તેનું હૃદય શાંત પડ્યું.

રામપ્રસાદ કુંદનલાલને ઘેર રહી તેનાં ધરતું દામ કરતો, જે કંઈ સમય બાકી રહેતો, તે દરમિયાન બાણતો. એકાદ વરસમાં તો તે અભ્યાસમાં ધણો આગળ વધી ગયો. કુંદનલાલ દરરોજ વાળુ કર્યા બાદ નવેક વાગતા સુધી તેને બાણવતા. અમદાવાદ આવ્યાબાદ તેનું શરીર પણ તંદુરસ્ત બન્યું હતું. ગૌરવર્ણપર તંદુરસ્તીની લાક્ષી થઈ હતી. મોહનપુરમાં તેને પેટભરી ખાવાનું મળતું નહિ, તેપર માર પડતો, મેણાં સહન કરવાં પડતાં તે તો જીદું. અહીંથી તેથી ઉલટી જ સ્થિતિ હતી. તેથી તેનું શરીર પુષ્ટ થયું હતું, તેનાં આખાં શરીરમાં એક પ્રકારનું માધુર્ય ફેલાઈ રહ્યું હતું. તેની સુંદર આકૃતિ, મધુર અવાજ અને નમ્ર સ્વભાવ દરેકને આનંદ આપતો હતો.

હવે તે અમદાવાદના મોટા મોટા રસ્તાથી જાણીતો થયો છે. તો પણ તેને બહુ ધર બહાર નીકળવું ગમતું નહિ. કારણ એ હતું કે અમદાવાદના ગુંડાઓના હાથથી તે એક વખત છેતરાયો હતો તેથી એકલાં બહાર નીકળતાં તેને બહુ મુંઝવણ થતી.

અમદાવાદમાં આવ્યે છ માસ થયા, એવામાં એક દિવસ તે સાંજે પોતાનાં મેલાં વસ્ત્રોપર નવા છીંટનું પહેરણુ પહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ ફરવા નીકળ્યો. એ દિવસ પહેલાં કુંદનલાલે તેને આ પહેરણુ અને છત્રી ખરીદી આપ્યાં હતાં. તે બટકતો બટકતો દિલ્હી દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેને એક ગૃહસ્થ જેવા જણાતા માણસે પૂછ્યું, “ભાઈ, રીઝીરોડનો રસ્તો કયો ? ”

રામપ્રસાદે રરતો ખતાવ્યો. રામપ્રસાદને પણ રીચીરોડ તરફ જવું હોવાથી તે તેની સાથે ચાલ્યો. પેલો માણસ તેની સાથે વાતે વળગ્યો. મીઠી જગ્યાનથી પાંચેક મિનિટમાં તો તેણે તેને વશ કરી લીધો. રામપ્રસાદે ધારી લીધું કે આ માણસ બહુ જ બલો છે, બહુ જ માયાળુ છે.

પેલા ગૃહસ્થે વાનચીત કરતાં કરતાં પૂછ્યું, “ તેં આ પહેરણું શું આપ્યું ? કપડું બહુ સુંદર છે.

રામપ્રસાદે કિંમત કહી. કિંમત સાંભળતાં જ પેલો માણસ નવાઇ પામ્યો હોય તેવા ચાળા કરતો બોલ્યો, “ વાહ એ તો બહુ મસ્તું ! સિલાઇ પણ બહુ સારી છે, તેં કંઇ દુકાને સીવડાવ્યું ? ”

રામપ્રસાદ તે વાન જાણતો નહોતો, તેથી તે વાત કહી શક્યો નહિ. પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું, ભાઈ, મને આ કપડું અને સિલાઇ એટલાં તો પસંદ પડ્યાં છે કે મારે આવું કપડું ખરીદી આવું જ પહેરણું સીવડાવવું પડશે. પણ ભાઈ મને તેની સિલાઇ બરાબર જોવા તો દે. થોડીવાર પહેરણું કાઢી મારા હાથમાં આપ એટલે જોઇ લઇશ. ”

રામપ્રસાદે આનંદપૂર્વક પહેરણું કાઢી આપ્યું. પહેરણું ધારી ધારીને જોયા બાદ તેની નજર છત્રી પર પડી. તેણે કહ્યું, “ છત્રી કેટલા ઈંચની છે, લાવ તો ! મારે પણ એવી જ છત્રી લેવી છે. ” એમ કહી તેણે છત્રી ઉઘાડી. તેવામાં એક માણસ તેની પાસેથી જતો જણાયો. તે જરા આશો ઝેર્યો કે તેણે ઉદ્દેશી યુગ પાડી, “ એ જુલાબાઇ, ઉભા રહો, ઉભા રહો.

પેલા માણસે કશો જવાબ ન આપ્યો. પેલો ગૃહસ્થ બોલી ઉઠ્યો, “ અરે ! એ માણસ પાસે મારા થોડા રૂપિયા લેવા છે. તું

મહેરખાની કરી અહીં ઉભો રહે, હું હમણાં જ આવું છું. ” એમ કહી તે લાંખી લાંખી ડાફો ભરતો ચાલ્યો ગયો. રામપ્રસાદ તેના વચનોપર વિશ્વાસ રાખી ત્યાં જ ઉભો. પણ જ્યારે પેલો માણસ દેખાતો બંધ થયો, ત્યારે તેને કંઈક શક પડ્યો. તરત જ તે પેલો ગૃહસ્થ જે દિશામાં ગયો તે દિશા તરફ “ મારી છત્રી, માફ પહેરણુ ” કરતો દોડ્યો. ખૈયુ પેલા સહગૃહસ્થનો તો પત્તા જ ન મળ્યો. અંધારું થવા આવ્યું એટલે તે નિરાશ થઈ ઘેર આવ્યો. કુંદનલાલને અંધી વાત કહી. તેણે કહ્યું કે “ જે થવાનું હતું તે થયું. હવેથી તું સાવધાન થજે. છત્રી ને પહેરણુ ખીમત ખરીદી આપીશ, પણ અગ્નિજ્વાલા માણસમાં હવેથી વિશ્વાસ ન રાખતો. આવ. રહેરોમા કેટલાક બદમાસો એવો ધંધો કરી કમાત્ર આવે છે. ”

રામપ્રસાદની હાલત જોઈ વિનોદિની તો દસી દસીને ઉંઘી પડી ગઈ. હેમકુમારી પણ ખૂબ દસી. તે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળતો ત્યારે આ બાબત સંભારી આખી તેની મનકરી કરતી. ત્યારથી રામપ્રસાદ એકલા ફરવા જવાનું ભૂલી જ ગયો. કોઈ વખત ખાસ અગત્યના કામ સમજ્ય જવું પડતું તો તે બહુ સાવચેતીથી જતો. ખનના સુંઘી ઘર બહાર નીકળતો જ નહિ. તે ઘરમાનું કામકાજ કરતો, પોતાના ઘાઠ તૈયાર કરતો અને ન ગોડતું ત્યારે અગાસીમા જઈ ફરતો. હેમકુમારી તેની સાથે જ રહેતી. તે નવલકથાની શોખીન હતી. નવલકથાનું એકાદ પુસ્તક તો તેન. હાથમાં રહેતું જ. તે રામપ્રસાદ વાચવા બેસતો ત્યારે તેની પાસે નવલકથાનું પુસ્તક ઉઘાડી બેસતી. પુસ્તક વાંચવાનો ડાળ કરતી પણ રામપ્રસાદ સમજા તેનાથી એક પૃષ્ઠ પણ વાંચાતું નહિ. તે ચોપડી ઉઘાડી રાખી ટીકગીર ચહેરે રામપ્રસાદનાં

અનિંદ્રસુંદર ગૌર મુખ ભણી જોઇ રહેતી. જોઇ જોઇ થાકતી ત્યારે ઉડા નિસાસા નાખતી, કોઇ ધ્વંસિત વસ્તુ કદી ન મળવાની હોય તેમ તેના ઉડા નિસાસા પરથી જણાઈ આવતું. તેના નિસાસાથી તેના જીવાનીના ભારથી લચી ગયેલો દેહ કંપતો, હૃદય થડકતું. તેના નિસાસાથી ચમકી રામપ્રસાદ તેના સામું જોતો તો તે ચોપડી મોં આડી પકડી મંદમંદ હસતી અગર પીઠ ફેરવી જતી. આવી ઘટના દરરોજ બનતી.

બંને બરોબરિયાં હતાં. તો પણ કોઇ કોઇનું નામ લઈ બોલાવતાં નહિ. હેમકુમારી રામપ્રસાદને બાઇ કહેતી અને રામપ્રસાદ હેમકુમારીને બેન કહી બોલાવતો.. રામપ્રસાદનું ચિત્ત સરળ હોવાથી હેમકુમારીને તે સગી બેન પ્રમાણે ગણતો. બંનેના સહવાસથી બંનેના હૃદયમાં એક બીજા તરફ ખેંચાણ થતું જતું હતું, પણ હેમકુમારીનું ખેંચાણ વિકારમય હતું, ત્યારે રામપ્રસાદનું ખેંચાણ વિશુદ્ધ હતું, પણ હેમકુમારી પોતાનો જીવસો દબાવી ન શકતી, તે નાના પ્રકારના ચાળા કરતી, પણ રામપ્રસાદ એ ચાળાને અતિશય વિલાસનું સ્વરૂપ માનતો, તે વડે તેના ચિત્તમાં ખરાબ વિકારો કૃપ્ત થતા નહિ. હેમકુમારીનાં પ્રત્યેક વચનો, પ્રત્યેક કાર્ય રામપ્રસાદના વિકારને ઉશ્કેરવા માટે જ થતાં હતાં છતાં રામપ્રસાદ એ વચનો એ કાર્યો પાછળ બીજું કંઈ હશે, એવું ધારી પણ શકતો નહિ.

આ પ્રમાણે એક વરસ વીતી ગયું. એ દરમિયાન હેમકુમારી બે ત્રણ વખત સાસરે જઇ આવી હતી, પણ એકે વખત સુખી થઇ નહોતી. પોતે તો સુખી થઇ નહોતી, પણ બીજાને ય સુખી કરી શકી નહોતી. તેની વર્તણૂકથી

સાસુ-સસરો કંટાળ્યાં હતાં, નર્મદાશંકર તેના અનાસક્તિથી પીડાતો હતો. જ્યાં સુધી તે સાસરે રહેતી ત્યાં સુધી તેનું મોં હમેશાં ચોક્કું ને ચોક્કું જ રહેતું. પિયેર આવતી ત્યારે રામપ્રસાદને જોતાં જ તેનું મુખ હસતું. રામપ્રસાદ હજી તેના મનના વિચાર જાણી શક્યો નહોતો હેમકુમારી પોતે અતલ જળમાં ડૂબી છે અને તેને પણ સાથે ડુબાડવા યાહે છે, તેને આકર્ષવા ખાતર જ હેમકુમારી વિલાસસાગરમાં ડૂબતી જાય છે. એ વાત રામપ્રસાદની કલ્પનામાં પણ આવી નહોતી.

આ પ્રમાણે થોડા માસ બાપને ઘેર વીતાડ્યા બાદ પાછું સાસરે જવાનું થયું. એક દિવસ રામપ્રસાદ ચોપડી લઇ અગાસીપર જઇ વાંચતો હતો, સાંજનો વખત હતો, વિનોદિની રસોઇ કરતી હતી. હેમકુમારી એકાંતનો લાભ લઇ અગાસી પર ગઇ, રામપ્રસાદની પાસે બેઠી.

હેમકુમારીના મોંના રંગ આજે ફરી ગયો હતો, આંખોમાં વિકારની છાયા સ્પષ્ટ જણાતી હતી, તેનું યૌવન ઉછળી રહ્યું હતું, શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉતાવળે વહેતા હતા, રામપ્રસાદની નજર તેનાં પર પડી, કંઈ નવાઇ લાગી, પણ તેનું સરળ ચિત્ત તરત જ બધા વિચારો તજી વાંચવામાં ગરક થઇ ગયું. કિશોરી હેમકુમારી તરફનાં નેત્રે તેના મુખ તરફ જોઇ રહી.

થોડીવાર બાદ તેણે વળી હેમ તરફ જોયું, હેમકુમારીના મોં પર રામપ્રસાદની ઉદાસીનતાને લીધે વિષાદની છાયા છવાઇ રહી હતી, તેનાં મોં સાથું જોઇ તેણે પૂછ્યું, “હેમ, આજે તું દિલગીર કેમ છે? તને શું થાય છે?”

કિશોરી મલિન હાસ્ય હસી નિસાસા નાખવા લાગી. તેનાં હાસ્યનો અર્થ કોઇ વિલાસી પુરુષ તરત સમજી શકત. પણ રામપ્રસાદ વિલાસી

નહોતો, વિરાગી નહોતો, અનુભવી નહોતો, તે સરળ હતો. વિકાર શું કહેવાય તે જાણતો નહોતો, તેથી તેનાં હુઃખનું કારણ અનુભવવાને અશક્ત હતો. તેણે ધાર્યું કે કાલે તે સાસરે જવાની છે, તેથી હુઃખી થતી દશે. તેને ખબર હતી કે હેમને સાસરે ગમતું નથી. તેણે પૂછ્યું. ” સાસરે જવું પડશે માટે દિલગીર થાય છે. ”

આ વખતે હેમકુમારીનું હૃદય ફાટી જવા લાગ્યું. જેને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તૈયાર થઇ છે, તેનું અજ્ઞાન તેને સાલવા લાગ્યું. તેણે તરત જ આંસુ લૂછી નાખ્યાં. દીલ સખ્ત કરી, બંધી હિંમત એકત્ર કરી તેણે રામપ્રસાદનો હાથ પકડ્યો. ઉછળતાં હૃદયમાંથી શબ્દો નીકળ્યા, “ હાય ! જે તું મારા મનની વાત સમજી શકતો હોત તો કેવું સાઈ થાત ! તારા સિવાય હું ત્રણ ચાર માસ કેવી રીતે ગાળીશ ? હું.....”

હેમ વધારે બોલી શકી નહિ, તેણે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. તેનું મોં શરમથી લાલચોળ થઇ ગયું. રામપ્રસાદ કંપવા લાગ્યો. કોણ જાણે કયો જય તેના હૃદયમાં પેસી ગયો. તે દિગ્મૂઢ બની અર્થશૂન્ય દૃષ્ટિવડે હેમ તરફ જોઇ રહ્યો. તેનાં સરળ હૃદયમાં આજે ઘોડાપૂર આવ્યું હતું, તેનું માનસસર દિક્ષોળે ચઢ્યું હતું !

ચોડીવાર બંને મુંગાં રહ્યાં. કંઈ બોલવું તો જોઈએ જ એવા માન્યતાથી રામપ્રસાદ બોલ્યો, “ કેમ, સાસરે તો બધાં જાય છે, તે માટે આટલી બંધી હુઃખી કેમ થાય છે ? ”

હેમ-બધાં જાય છે, ખરી વાત ! પણ મારી ને તેની વચ્ચે કેટલો તફાવત છે ? ”

રામ-“ શો તફાવત ? તારે સાસરે શું મુખનો તોટો છે ? ”

હેમ-“ માફ શરીર સાસરે જાય છે, પણ મારો પ્રાણ તો અહીંજ પડ્યો રહે છે. સાસરે માફ કેળવવાનું છે. ”

રામ-એમ કેમ માને છે ? તેઓ શું તને ચાહતાં નથી ?

હેમ-ચાહે છે.

રામ-ત્યારે ત્યાં તું શામાટે જવા ઇચ્છતી નથી ?

હેમ-ત્યાં જવાથી તારો ચહેરો ગુમ થાય છે તેથી-તારા વિના મારો જીવ ફાટી જાય છે. ” હેમકુમારી અવશ થતી જતી હતી, કંઈક સાહસ કરવા જતી હતી. રામપ્રસાદને આજે નવો અનુભવ મળવાનો હતો.

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ છી છી ! એવી વાત ન બોલ ! સ્ત્રીઓએ સ્વામી કરતાં વધારે પ્રિય વસ્તુ એક પણ ન ગણવી જોઈએ.

રામપ્રસાદનાં હૃદયમાં બધો પ્રદાશ એકી સામટો પડ્યો. આટલા દિવસ હેમ તેના તરફ આતુર દૃષ્ટિથી કેમ જોઈ રહેતી હતી, તેના તરફ જોઈ શામાટે નિશ્વાસ નાખતી હતી. શા માટે પડખામાં બરાઈ બેસતી હતી, તે બધું સમજાયું.

હેમ ધડકતે હૃદયે બોલી, “ પાપપુણ્યમાં હું સમજતી નથી. તારા સિવાય મારી મુક્તિ નથી, એટલું જ હું સમજી છું. ત્યાં તું ન હો. ત્યાં સ્વર્ગની મળ પણ મારે કામની નથી. ત્યાં સ્વર્ગ છતાં નરક ધુધવી રહ્યું દેખું છું, વહાલા, પ્રાણ, મને હજી તરસાવશે, ? ” હેમ સાહસ કરી રામપ્રસાદને વળગી.

રામપ્રસાદ સોળ વર્ષની કાચી ઉમરનો છતાં પ્રભુ પર દૃઢ આરથા-વાજો હતો, પાપ પુણ્યમાં સમજતો હતો. તે હેમની ભૂજલનામાંથી મહા

પ્રયત્ને છૂટ્યો, નીચે ઉતરી ગયો. નીચે આવ્યા બાદ બંને ત્રણ જોડી બોલી ઉઠ્યો, “ઓ ભગવાન! તું હજી મારી શી પરીક્ષા કરા પારે છે? હું માબાપ વગરનો અનાથ છું, મારા પર શા માટે જીલમ કરે છે? મારું રક્ષણ કર, ઓ દયામય, મારું રક્ષણ કર.”

હેમની આશા આકાશકુસુમની માફક નિષ્ફળ ગઇ. આ બનાવ બન્યાને બે દિવસ થયા બાદ તેનો દિયર તેને તેડી ગયો. આ બે દિવસ રામપ્રસાદે બહુ સાવચેતીથી ગાળ્યા. હેમકુમારી સાથે એકાત્રાં બેસવા ઉડવાનું છોડી દીધું. તે મઘ એટલે તેણે પ્રભુનો આભાર માન્યો. પરંતુ ત્યારથી તેના દિલમાં જે અશાન્તિનાં વાદળાં ધેરાવા લાગ્યાં, તે સેંકડો પ્રયત્ન કરતાં છતાં વિખરાયાં નહિ જ.

અકરણ ૯ મું

સાપણ ડસી.

અભાગિઆ જામશ માં અહિં રહેજે બારમાં
તું પહોંચીશ રેલમાં તો હું પહોંચીશ તારમાં

આ વખતે ત્રણ ચાર માસ વીત્યા છતાં હેમકુમારી બાપને ઘેર
આવી શકી નહિ. તેની સાસુ તેને પોતાની પાસે જ રાખવા મામતી
હતી. પરંતુ આઠેક માસ વીત્યા બાદ કુંદનલાલ બહુ કાલાવાલા કરી
હેમકુમારીને તેડી લાવ્યો. દીકરીનાં આગમનથી માબાપ તો બહુ ખુશ
થયાં. દુઃખી થયો રામપ્રસાદ આઠ માસ સુધી તે નિશ્ચિંત હતો. આજે
આઠ માસ પછી એ નિશ્ચિંતતા તૂટી. તેણે એક દિવસ કુંદનલાલને
કહ્યું, “મોટાબાઇ, મને તમારી સાથે આદિસે લઇ જાઓને, મને કેમ
કામમાં જોડી દો. પગાર નહિ મળે તો ચાલશે, કામ તો શીખાશે.”

કુંદનલાલ હસ્યો. તે પછી ધણી દિવસ થયાં એ જ વિચાર કરતો હતો. આજે એકાએક રામપ્રસાદની એવી જ મરજી થતાં તેણે તેહું કહેવું સ્વીકાર્યું. બીજે દિવસે તેને ઓફિસે લાઇ ગયો, અને સાહેબને કહી ઉમેદવાર તરીકે નીમાવ્યો. આથી રામપ્રસાદને બે રીતને! શાયદો થયો. કામ શીખાવું હતું અને હેમકુમારીથી દૂર રહેવાનું હતું.

હેમકુમારી પછી રામપ્રસાદની આ યુક્તિ સમજી ગઇ. પરંતુ તે તો રામપ્રસાદનાં દરેક કાર્યથી તેના તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાતી ગઇ. સ્નેહ એવો જ છે તેને જ્યાં વધારે દરકત પડે છે, ત્યાં પ્રબળ વેગે વધતો જાય છે, વિદ્યને પોતાના પ્રબળ પ્રવાહમાં ધસડી જાય છે. રામપ્રસાદ જેમ જેમ હેમકુમારીથી વધારે વધારે દૂર થતો ગયો તેમ તેમ હેમકુમારીની પ્રીતિ તેના તરફ વધતી ગઇ. નર્મદાશંકર તેનો પ્રેમ મેળવવા માથું ફૂટી મરી જતો હતો તેના તરફ નજર પછી ન નાખતાં જે તેની સદા ઉપેક્ષા કર્યા કરતો હતો તેનાં ચરણમાં આત્મ-સમર્પણ કરવા તે તૈયાર થઇ ઇચ્છાની અતૃપ્તિમાં આવું જ બને છે. આવી જ રીતે એક જાતનો આસુરી હવસ પેદા થાય છે.

સવાર સાંજ રામપ્રસાદ ઘેર રહેતો, તે દરમિયાન હેમકુમારી સાથે એકાંતમાં રહી જવાય નહિ તેની ખાસ કાળજી રાખતો. પહેલાંની માફક હવે તો રામપ્રસાદ સાથે બોલાવું નહિ, હસાવું નહિ, તેની સાથે અઢેલીને બેસાવું પણ નહિ. આથી હેમકુમારી દહાડે દહાડે કુમારિની બનવા લાગી. રામપ્રસાદને મેળવવા માટે તેના હૃદયમાં પ્રબળ વાસના જન્મી. પ્રબળ વાસનાની આગમાં બળતી બળતી તે હિતા-હિત જ્ઞાનશૂન્ય બની ગઇ. રામપ્રસાદને જોતાં જ તે નયનો નચાવતી, દષ્ટિ મળતાં જ પોતાનો ઇરાદો બતાવતી, તેનાં આવેશમય કટાક્ષ તરફ

જેતાં જ રામપ્રસાદનું લોહી સુકાઇ જતું. અમે એ પાપનું ચિત્ર અધિક કાળાશમાં ચીતરી વાચકોને હેરાન કરવા માગતા નથી. જેમ અને તેમ જલદી આ ચિત્રપર પડે પાડવો એજ શ્રેયસ્કર છે.

પ્રયત્નો, અધી યુક્તિઓ વ્યર્થ જતાં હેમકુમારી બહુ મુંઝાઈ. પાપનો સ્વભાવ એવો જ છે. પાપી પોતાની વાસના તૃપ્ત કરી ન શકે તો ઉન્માદી બની જાય છે અને ગમે તે રીતે વાસનાની તૃપ્તી કરી લેવાના પિશાચી પ્રયાસ કરે છે. આ વખતે સાસરેથી આવ્યા બાદ રામપ્રસાદ સાથે મળાચું નહોતું. હેમકુમારીએ એકાંતમાં મળવા માટે બહુ પ્રયાસ કર્યા હતા પણ રામપ્રસાદની અનિચ્છાથી એવી તક મળી જ નહોતી. પરંતુ દુનિઆનો નિયમ છે કે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરનારને ન મળે તેવું કશું હોતું નથી. હેમકુમારી પણ આઠ પીને જે કાર્ય સાધવા ઇચ્છતી હતી તેનો સમય એક દિવસ અણધાર્યો મળી ગયો.

રવિવાર હતો. કુંદનલાલને એક મિત્રને ત્યાં વિવાહ પ્રસંગ હોવાથી આમંત્રણ મળ્યું હતું. રામદીન ચાર પાંચ દિવસ થયાં પંદર દિવસની રજા લઇ દેશમાં ગયો હતો. કુંદનલાલે નક્કી કર્યું કે રામપ્રસાદ ઘેર રહેશે અને હેમ તથા વિનોદિની સાથે પોતે વિવાહ પ્રસંગે મિત્રને ત્યાં જશે.

હેમકુમારીને એકાએક પેટમાં દુખાવો ઉપડ્યો, જે ત્રણ વખત પાયખાનાની મુલાકાત થઈ, છેવટે તેણે કહ્યું, “આજે મારે વારંવાર આડે જવું પડતું હોવાથી હું ત્યાં આવી શકીશ નહિ.”

વિનોદિની હેમકુમારીને એકલી ઘેર રાખી વિવાહમાં મળ કરવા જવા ઇચ્છતી નહોતી. પણ કુંદનલાલે કહ્યું કે “એમ ન ચાલે, તેઓએ આપણને આમહુપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું છે તો આપણે

અનેએ જવું જ નોંધએ. હેમને ઠીક ન હોય તો બસે ઘેર રહી. રામ-પ્રસાદ ઘેર છે, એટલે કશી ફિકર નથી.”

વિનોદિનીએ સ્વામીના અતિ આગ્રહથી પોતાની હઠ મુકી. હીઠરીને સાવચેત રહેવાનું જણાવી ગાંડી કરી અને જુલા વિવાહનું આમંત્રણ રાખવા ગયાં.

હેમકુમારી અત્યાર સુધી સૂતી હતી. માથાપ ગયા બાદ તે ઉઠી રામપ્રસાદ પાસે આવી બેઠી. રામપ્રસાદ અધું સમજી ગયો, કાંપવા લાગ્યો. હેમકુમારી નિર્લજ્જ બની હતી, તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું, “હું વાધ નથી મને નોંધ આટલો બધો કંપે છે? મારાથી શું તારું મન ધરાવું નથી?”

રામપ્રસાદ શો જવાબ આપે? તે તો દિઝમૂઠ થઈ ઉભો રહ્યો. હેમકુમારીએ તેના હાથ પકડી પલંગ પર બેસાડ્યો. હેમકુમારીના મૃણાલ જેવા હાથો નેતનેતામાં રામપ્રસાદનાં ગળાં પર વિટળાઈ વળ્યા. તેણે રામપ્રસાદ સામું નોંધ પૂછ્યું, “નિહુર! મને શા માટે બાળે છે? હું તારે માટે ગાંડી થઈ છું. મારા પ્રભુ! મારા પર કંઈક પ્રસન્ન થા?”

રામપ્રસાદ રડી પડ્યો. હેમકુમારીના હાથમાંથી છૂટી દૂર જઈ ઉભો. તેણે દદતાથી જણાવ્યું, “હેમ! તું શામાટે મને પાપમાં ડુબાડવા તૈયાર થઈ છે? હું અનાથ છું, નિદાગ્રિત છું-મારા પર આ બુલમ શામાટે કરે છે? મને ક્ષમા કર!”

હેમકુમારીનું અસુલભ હૃદય ગળી ગયું. પ્રેમપાત્રને કરમતો નોંધ તે અતિશય મૃદુ વાણીથી બોલી, “બહાલા, હું તારી કૃપાની

બિખારણું છું, તું મારાથી વિમુખ કેમ થાય છે ? મેં તારા માટે પતિના પ્રેમને લાન મારી છે, તને મેળવવા માટે દિતાહિતનું જ્ઞાન તજ્યું છે, મારા પર કૃપા પર, આ બિખારણું પર પ્રસન્ન થા, મને સુખી કર.”

રામપ્રસાદે તેને ઘણું સમજાવ્યું. તેના હાથમાંથી છૂટવા માટે ઘણા કાલાગોલા કર્યા, પરંતુ પથ્થર પર પાણી ! વારંવાર સમજાવવા છતાં જ્યારે ન સમજી ત્યારે રામપ્રસાદે આ પ્રસંગ ટાળવા બહુ યુક્તિઓ કરી પણ ચતુર હેમકુમારી આગળ તેની એક પણ યુક્તિ પાર પડી નહિ. હેમકુમારીએ પોતાનાં બધાં શસ્ત્રો અજમાવ્યાં છતાં રામપ્રસાદ ન પીગળ્યો. ત્યારે તે આંસુ સારતી સારતી બોલી, “ બહાલા, તારે મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનો વિચાર નહોતો જ તો પછી મારી નજર સમિષ સ્થા માટે ખડો થયો ? મારા શાંતિમય સરળ પ્રાણને વિષે અશાંતિની જવાબદારી શા માટે મટારી ? મને બાળી તું સુખી થવા ઇચ્છે છે ! મારામાં શું નથી, મારા માંસલ સુખોત્ત બાહુ શું તને ખૂંચે છે ? મારા ગુલાબને લગવે તેવા ગાલ તને ડાંખે છે ? મારા પ્રવાલ સરખા હોઠ તને કરડે છે ? ચેત, બહાલા ચેત, પાછળથી પસ્તાશે. મને શાંત કરવાથી જ તારું કલ્યાણ છે, નહિ તો તું કદી સુખી થવાનો નથી. તું મને તરછોડશે તો યાદ રાખજો કે સ્ત્રીનો અનુરાગ જ્યારે પ્રજ્વળ ગુસ્સાના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે ત્યારે એ ગુસ્સા આગળ દેવો પણ ખડા રહી શકતા નથી. હું તને ડાંખીશ, આ પ્રવાલ સરખા હોઠ સાપણ બની તને ડાંખશે, મારો નાગ સમાન લાંબો ચોટશે તને ફાંસો ઘાલશે, મારા ઝેરથી તું બળી મરીશ, જીવતો બળી મરીશ. હવે કહું છું કે તું મારા પર કૃપા કર, આ અબાગિનીને અધરામૃત પા, નહિ તો તારું બિવિધ અતિશય અંધકારમય છે.”

રામપ્રસાદ દંડતાથી બોલ્યો, “હું કૃત્ત્રિય થઈ શકતો નથી, તું પાપિષ્ઠા છે! મારી નજર અગળથી જતી રહે! તારૂં મોં જોવાથી પણ પાપી થવાય છે!

હેમકુમારીથી સહન ન થયું. રામપ્રસાદ પર તેને બહુ ગુસ્સો આવ્યો. પોતાના બાપનાં અજ્ઞથી પોષાયલો, અનાથ બાળક પોતાને પાપિષ્ઠા કહે એ વાત તેને હાડોહાડ ઉતરી ગઈ. તેણે ધાર્યું હતું કે રામપ્રસાદ બાળક છે, ગરીબ છે, નાદાન છે, મારા જેવી ચતુર અને સ્વરૂપવાન સ્ત્રી આગળ તેની દંડતા ક્યાં સુધી ટકી રહેવાની હતી, તેને ફેસલાવી માફ કામ પાર પાડીશ. બિચારો શરમાળ છે, એટલે મારા સામું જોઈ શકતો નથી. આજે તેની શરમ ઉડાડી દેતાં જ તે મારો ગુલામ બની રહેશે. પરંતુ આવી રીતે પોતાને ધિક્કારશે, એવું તો તેણે કદી ધાર્યું નહોતું, એટલું જ નહિ પણ પાપિષ્ઠા કહી ગાળે! દશે એમ તો તેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું.

હેમકુમારી ગર્જા ઉઠી, પલંગ પગથી ઉઠી ઉભી થઈ, મુસ્સાથી તેનું આખું શરીર કંપતું હતું. તેની બંને આંખો ચમકતી હતી, હોઠો ફરકતા હતા, છાતી ઉછળતી હતી અને કપાળ પરની નસો કુલી રહી હતી. પગ તળે કચરાયલી નાગણ જેમ માથું ઊંચું કરી કચરનારને ડાખવા તૈયાર થાય તેમ હેમકુમારી આ વખતે રામપ્રસાદનું સત્યાનામ વાળવા તૈયાર થઈ. તેના આસોડાસમાં હળાદળ પ્રકટ થવા લાગ્યું, તેની ચમકતી આંખોમાંથી અંધારા ઝરવા લાગ્યા. તેનાં બચકર રૂપ તરફ જોતાં જ રામપ્રસાદની આંખો મીચાઈ ગઈ.

હેમકુમારી ગર્જના કરતી બોલી, “હું પાપિષ્ઠા છું. માફ મોં જોવાથી તને પાપ લાગે છે, ઠીક છે. હવે તારે માફ મોં ન જોવું જોઈ

તેવી વ્યવસ્થા કરે છું ! તને હું એવી ડંખીશ કે તું મારા ડંખની જવા-
ળામાં ને જવાળામાં તરફડી મરશે ! તરફોડેલી સ્ત્રી નામણુ કરતાં પણ
અધઃકર છે એ વાત તને બરાબર સમજાવી દઈશ. યાદ રાખજે કે
આજથી મેં તને જેવી રીતે જેટલો ચાહ્યો છે, તેવી જ રીતે તેટલો
હું તને તિરસ્કરીશ. તારૂં સત્યાનાશ વાળીશ, તને રસ્તામાં બટકેતો
બિખારી બનાવીશ.”

હેમકુમારી રામપ્રસાદ તરફ એક કાતીલ કટાક્ષ ફેંકી ચાલી ગઈ.

રામપ્રસાદ દિગ્મુઠ થઈ ઉભો. પોતે સારૂં કર્યું કે નરસું તે સમ-
જવાની શક્તિ તેનામાંથી ગુમ થઈ ગઈ. તોપણ તેને પોતાના
સંબંધમાં કોઈપણ પ્રકારની દીલગીરી કે પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન
થયો નહિ. જેને પોતે એન તરીકે ચાહતો હતો, તેની આવી
અધઃપતિત દશા જોઈ તે દીલગીર થયો. કુંદનલાલ જેવા સંજ્ઞાજનક
ત્યાં, વિનોદિની જેવી લક્ષ્મી જેવી સ્ત્રીને પેટે આવી કુલટા દીકરી ક્યાંથી
જન્મી ? તેને આવી કુમુદિ કેમ સૂઝી ? વગેરે પ્રશ્નો વિષે બહુ વિચાર
કરતાં છતાં નિર્ણય ન થઈ શક્યો.

તે વિચારવા લાગ્યો : હેમકુમારીએ કહ્યું કે “ તારે લીધે જ
મારી આ દશા થઈ છે, તેં આવું ધાર્યું હતું તો પછી મારી
આકાંક્ષાને ઉરકેરવાથી તને શો લાભ ? ” ખરેખર શું મેં જ. તેની આવી
દશા કરી ? મેં તો તેના તરફ એકાદી વાર પણ કુદૃષ્ટિ કરી નથી,
તેને પાપને માર્ગે ધસડવાની પેરવી કરી નથી. તો પછી હેમ એવાં વચ્ચે
કેમ બોલી ? રામપ્રસાદ બારે વિચારમાં પડ્યો. પોતાના અપરાધ જોળ-
વા લાગ્યો. છેવટે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર હું જ દોષી છું. હેમ ખરી
છે, મેં આ સુખી કુટુંબમાં પ્રવેશ કરી વિષવૃક્ષ રોપ્યું છે. મારા દોષથી
કુંદનલાલ જેવા દેવની પવિત્ર પુત્રી નારકીજીવ બની છે. !

હેમકુમારી પોતાનું અનિષ્ટ કરશે, એવો શક પણ તેના હૃદયમાં થેડો નહોતો. તે એટલું જ સમજ્યો કે પોતાની ઈચ્છા પૂરી ન થઈ તેથી હેમ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં મને પાયમાલ કરવાનાં વચ્ચે બેસી ગઈ છે. મને હેરાન કરવાથી તેને શો ફાયદો ? રામપ્રસાદે પોતાના તાજા હેમની તુલના કરી એ ધમકીની અસર પોતાના હૃદયને થવા ન દીધી. તો પણ તેના અંતરમાં આ બનાવને લીધે થોડી ધણી અસાન્તિ ફેલાઈ રહી. તે બેઠો બેઠો વિચાર કરવા લાગ્યો. અંધારું થઈ ગયું હતું, છતાં તેને એ બાબતનું ધ્યાન ન રહ્યું. અચાનક તે વિચારમાંથી જાગ્યો, ઉઠ્યો, દીવો સળગાવ્યો, ત્યારબાદ પુસ્તક લઈ વાંચવા બેઠો. પણ પુસ્તકમાં મન ન ખૂંચ્યું.

રાતના ઇસેક વાગે કુંદનલાલ અને તેની સ્ત્રી પાછાં ફર્યા. વિનોદિનીએ પૂછ્યું, “હેમને ઠીક છે ને ?”

“ઠીક છે” કહી રામપ્રસાદ દૂર જતો રહ્યો. વિનોદિનીએ પોતાની સાથે આણેલા નાસ્તામાંથી થોડો રામપ્રસાદને આપ્યો ને બાકીનો હેમકુમારી માટે રાખી મૂક્યો. રામપ્રસાદનું મન ચિંતાતુર હતું છતાં તેણે વાતચીત કરતાં કરતાં એ નાસ્તો ખાધો. અબાગી માલુસ એટલું પણ સમજતો નહોતો કે મારે માટે, મને પાયમાલ કરવા માટે કેવું બચાવ હથિઆર સજ્જ થાય છે ! તે નારતો હતી એટલે ખાનામાં જઈ સૂતો. તે વિચારતો હતો કે હેમકુમારી આજે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ન બેસવાનું બોલી ગઈ છે, પણ કાલે જરૂર મારી કાઢ્યા મગશે.

વિનોદિની પુત્રીની સંભાળ લેવા તેના ઓરડામાં ગઈ, હેમકુમારી મથાલીમાં પડી પડી રડતી હતી, તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહેતી હતી. આખું ઓરડું પલળી ગયું હતું. આંખો રહી રહીને

લાલચોળ થઇ મઇ હતી. વિનોદિનીએ જાણ્યું કે પેટના દુખાવાને લીધે આ બધું થતું હશે. તેણે પાસે આવી પૂછ્યું, વારંવાર પૂછ્યું છતાં જવાબ ન મળ્યો. પેટ તપાસવા હાથ ઉઠક્યો પણ હાથ હેમનાં સરીરને ઘડકે તે પહેલાં તો તેણે તેનો હાથ હડસેલી મૂક્યો. હેમ વધારે દુઃખમાં જમવા લાગી, નિસાસા મૂકી મૂકી રડવા લાગી.

વિનોદિની જરા ગુસ્સે થઇ બોલી, “શું થાય છે તે તો કહે !”

હેમકુમારીએ અનિશય ગુસ્સે થઇ કહ્યું, “શું કહું માફ કરાજી ! મને કાલે જ સાસરે મોકલી દે, હું અહીં એક દિવસ પણ રહેવા આમતી હતી.

વિનોદિની નવાઇ પામી પૂછવા લાગી, “કેમ બેટા ! અહીં તને શું દુઃખ છે ?”

માના બોળામાં માથું રાખી હેમ બોલી, “એ દુઃખ તને કહેવાય તેનું નથી.”

માએ લહું, “હું તારી મા છું, મને ન કહેવાય એવી શી વાત છે બેટા !”

હેમકુમારીએ પોતાના માંસલ હાથ વિનોદિની તરફ લંબાવ્યા. હાથપર નખના ધા સ્પષ્ટ જણાતા હતા. વિનોદિની થરથરી મઝ. તેણે વીક્ષ્ય દૃષ્ટી હેમનાં મોં સામું જોયું, ગાલપર પણ એવા જ ધા જણાયા. હેમ રડતી રડતી બોલી, “મા, તે દુઃખ પાછા સાપ ઉછેર્યો છે, તેનું કળ મળ્યું છે ?”

વિનોદિની તીરવેએ હસી દબી થઇ મઝ. હેમે કહ્યું, “રામપ્રસાદ અને બાજરા તૈયાર થયો હતો-પરંતુ મેં માંડ માંડ ઘરમાં પેસી અં-

ફરની સાંકળ વાસી દીધી. તેમ ન કર્યું હોત તો આજે માફ આવી બન્યું હોત. ”

વિનોદિનીએ ધણી વાર સુધી દીકરી તરફ ટકટક જોયા કર્યું. કુંદનલાલને આ સંબંધમાં કંઈ કહેવું કે નહિ એ બાબતનો વિચાર કર્યો. દીકરીને સમજાવી નારતો બવરાવ્યો, પછી પોતે/તિયનગૃહમાં ગયો. આડીઅવળી વાતચીત કર્યા બાદ તેણે કુંદનલાલને કહ્યું, “એક વાત કહી તમને ચેતવવા માગું છું. હવે રામપ્રસાદને આપણે ત્યાં રાખવો એ ઠીક નથી. છોકરી જીવાન છે, તે પણ જીવાન છે, કદાચ કંઈ અહું ચેતરાઈ જાય તો અપયશનો પોટલો આપણે માથે આવી પડશે.”

કંઈક નવાઈ પામી કુંદનલાલે કહ્યું, “આજે એકાએક આવી ચેતવણી આપવાનું કારણ શું ? રામપ્રસાદ જેવા સદ્ગુણી છોકરા થોડા જ હોય છે. તેની બદચાલ મારા જાણવામાં આવી હોત તો હું પોતે તેને આશ્રય ન આપત.”

થોડીવાર વિચાર કર્યા બાદ વિનોદિનીએ બધી વાત કુંદનલાલને કહી. કુંદનલાલ તો આ વાત સાંભળી આભો બની ગયો. પાંચેક મિનિટ તો શું કરવું ને શું ન કરવું તેનો વિચાર કરી રહ્યો. ફેરફાર મિનિટબાદ કુંદનલાલે કહ્યું, “શું ખરી વાત છે ? આ વાતની મને ખાતરી થતી નથી !”

વિનોદિનીએ જરા કંટાળી કહ્યું, “મેં ખાસ તપાસ કર્યો પહેલાં આ વાત તમને કહેવાની દિનિત દરી ન હોત. તેના બળાતકારનાં ચિન્હો મેં નજરોનજર જોયાં છે. છોકરી રડી રડીને લોચ થઈ ગઈ છે, તે કહે છે કે મને કાલે જ સાસરે મોકલી દો !”

કુંદનલાલ ઉભો થયો. વિનોદિનીએ તેના હાથ પકડી ખાણે બિસાડ્યો. થોડી વાર પછી તેણે કહ્યું, “નકાચા લોકોને શા અટિ

જણાવવા તૈયાર થયા છો ? અત્યારે તમે ગુસ્સામાં કંઈનું કંઈ કરી નેસશો. કાલે સવારે તેને ધરમાંથી રબ આપશો એટલે બધું પતી જશે. કંઈયુમ છે ને આવા રૂડા રૂપાળાના પેટમાં આવું હશે એમ કોણ જાણી શકે ?”

કુંદનલાલે સમજી ગયો. રાતે તો બધું શાંત થઈ મયું. બીજે દિવસે પેરોડિઆમાં કુંદનલાલે રામપ્રસાદને બોલાવ્યો.

રામપ્રસાદ બહુ વહેલો હતો હતો. તે આજે પણ વહેલો હતો હતો, તે કુંદનલાલ સમક્ષ હાજર થયો. કુંદનલાલે કઠોર અવાજે કહ્યું, “તું તારાં કપડાં અને છતરી લઈ આવ.”

લગભગ ચાર વરસ થયાં રામપ્રસાદ કુંદનલાલનાં ધરમાં રહ્યો હતો, છતાં આવો કઠોર સ્વર તેણે કદી સાંભળ્યો નહોતો. આવી આજ્ઞાનું કારણ તેના ધ્યાનમાં ન હતું, છતાં આજે તે સામે જવાબ આપવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. તે મુંઝે મુંઝે પોતાનાં કપડાં, છતરી પગરબાં વગેરે લઈ કુંદનલાલ પાસે આવ્યો. કુંદનલાલે કહ્યું, “ઐ બધું બાંધી લે, અને મારા ધરમાંથી અત્યારે ને અત્યારે ચાલ્યો જા ! તારા જેવા કૃત્ત્રિ, ચંડાળ અને દુરાચારીને મારા ધરમાં આસરો મળશે નહિ !”

રામપ્રસાદ દિગ્બૂદ બની ગયો. પોતાના પર વજ્રાત થયો હોય તેમ તે ચમકી ઉભો. તેણે કહ્યું પાપ કર્યું નહોતું તેથી તેનું ચિત્ત શાંત હતું. તેણે નમ્રતાપૂર્વક છતાં દૃઢતાથી જણાવ્યું, “મોટાભાઈ ! અન્યાય કરશો નહિ, હું દુરાચારી નથી.”

વિનોદિની તે વખતે ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે જવાબ આપ્યો, “હવે સદાચારીનું પ્રમાણપત્ર આપવાની જરા પણ જરૂર નથી. તારૂં

પ્રમાણપત્ર અમે વાંચી લીધું છે. કાલે તું જે કામ કરવા તૈયાર થયો હતો, તે અમને હમેશાં યાદ રહેશે ! અનન્યા માણસને ઘરમાં આશરો આપવાથી આવું જ પરિણામ આવે છે. ”

રામપ્રસાદ સમજી ગયો કે હેમકુમારીએ જે ધમકી આપી હતી, તે તેણે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી બતાવી છે. એ કાળી નાગણુ મને ડંખી છે, મારો હવે છટકો નથી. માઈ કોઇ માનવાનું નથી. હેમ તેમની દીકરી છે, તેથી તેની વાત જેટલી ખરી મનાય તેટલી મારી ન મનાય એ સ્વાભાવિક છે. મારી વાત કોણ સાંભળે ? હવે મારે અહીં રહેવાની જરૂર નથી, રહેવાથી ફાયદો નથી, મારે માઈ ફેડી લેવું જોઈએ.

કુંદનલાલે કહ્યું, “ જા, ચાલ્યો જા-ઉભો ઉભો શું વિચારે છે ? ”

રામપ્રસાદે ગળગળા થઇ કહ્યું, “ આપ જ્યારે આશરો આપવાની ના પાડો છો, ત્યારે મારે જવું જ પડશે, પરંતુ હું હજી કંઈ છું કે હું નિષ્પાપ છું, મારો કરો અપરાધ નથી. ”

“ જા જા, હવે ઝાઝો દંભ બતાવવાની કશી જરૂર નથી. ” એમ કહી કુંદનલાલ ચાલ્યો ગયો. રામપ્રસાદે વિનાદિનીને પ્રણામ કરી કહ્યું, “ મોટાં ભાભી ! હું જાકું છું ! પરંતુ આપને એક દિવસ આ ફૂલ મારે જરૂર પડતાવું પડશે. ”

કપડાં લતાં પડયાં મૂક્યાં-પહેરેલાં લુગડાં સાથે રામપ્રસાદે ઘર છોડ્યું. ચાર વર્ષ પહેલાં આભેજ વેષે તેણે મોહનપુર તજ્યું હતું. આખરેવતાની ખડા મરજીથી વળી તે નિરાશ્રિત થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

નવો આશરો.

દુનિયા અજબ ખાતર હૈ કુછ જિન્સ લાકી સાથ લે,
નેમીકા બદલા નેક હૈ બદલે બદીકી ખાન લે,

x x x x

કલજુગ નહિ કરજુગ હૈ લાં દિનકો દે ઓર રાત લે,
ક્યા ખૂબ સૌદા નહ હૈ ઇસ હાથ દે ઇસ હાથ લે,

—નજર.

રામપ્રસાદ જયારે રસ્તામાં આવી ઉભો ત્યારે છ વાગવાનો સમય થયો હતો. અજવાળું થયું હતું, સૂર્યોદય થયો હતો, રતનપોળના રાજમાર્ગપર માણસોની આવરજવર શરૂ થઇ હતી. ક્યાં જવું? તેની સમક્ષ બીપણ સંસારની બીપણ યાતના અવનવાં રૂપો ગોઠવવા લાગ્યાં. તેની આંખે અધારાં આવવા લાગ્યાં, મકાનો ધરવા લાગ્યાં. સાથે

આખું જગત જાણે ફેરકુદડી ધરતું ન હોય તેવું જણાયું. તે એક
 ફકાનના ઓટલા પર બેઠો. આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણો જાળ ગોઠવી રહ્યાં
 હતાં. તેણે ઉંચું જોઈ કહ્યું, “દયાળુ પિતા, જેવી તારી ઇચ્છા. ચાર
 વરસ પહેલાં મેં આજ રીતે મોહનપુર છોડ્યું હતું, છતાં ત્રીસ દયાથી
 મને રસ્તો મળ્યો હતો. આજે પણ તારા પર આધાર રાખી ભયંકર
 જીવનસંગ્રામ ખેડું છું. તારી ઇચ્છા હશે તો વળી આશરો મળશે. તારી
 ઇચ્છા નહિ હોય તો ખાખ બેગો ખાખ થઈ મળી જઈશ. મારી પાછળ
 કોઈ રહનાર નથી. હું જીવતાં સુખી થયો નથી, મરણ પછી કેણે જાણે
 છે કે શું થશે. તોપણ મને જીવવાનું પસંદ છે, તારી વિશ્વરત્નના
 જોવાની હજી મને ઇચ્છા છે, હજી મારી આકાંક્ષા તૃપ્ત થઈ નથી.
 વિચાર કરવાથી શો લાભ! માફ નસીબ મને જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવા
 તૈયાર છું. માણસમાત્ર અંધ છે. ભવિષ્યથી અજાણ છે,
 તેને માટે આંધળાની માફક નિયતિને વશ થઈ આ અસીમ
 વિશ્વને વિષે ભટકવાનું જ લખ્યું છે. પ્રભુ! હું વળી સંસારમાં
 માફ નાવ ઝુકાવું છું, મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે તું મારો સુદાની
 થઈ મને લક્ષ્યબ્રષ્ટ થવા દઈશ નહિ. સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપત્તિમાં
 કે વિપત્તિમાં હું તને ન ભલું એવી સન્મતિ આપજો.”

રામપ્રસાદ ઉઠ્યો. ચાંચ્યો, ક્યાં? રસ્તો લઈ જાય ત્યાં. સાહસાતેક
 વાગમાને યુમારે તે દિલ્હી દરવાજા બહાર શાહી બાગ તરફ જતી સડક
 પર ચાંચ્યો જતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં તે એવે સ્થાને આવી પહોંચ્યો
 હતો કે તે સ્થળ તેણે કદી જોયું નહોતું. આજુબાજુ મીઠાનાં બૂંગ-
 ણાં ફેખાતાં હતાં. હજારો મનુષ્યો ઉતાવળા ઉતાવળા મીલ તરફ જતા
 હતા. રામપ્રસાદનું તે તરફ લક્ષ્ય નહોતું. તે તો પોતાના વિચારમાં ને

વિચારમાં ચાલ્યો જતો હતો. રસ્તા પર મોટર ગાડીઓ અને વિક્ટોરિયાની પણ ધમાલ જમી હતી. બગદગાડાંઓ ધીમી ચાલે ચાલ્યાં જતાં હતાં, બધાં પોતપોતાના સ્થાને જવા દોડે છે. મજૂરો, મોટરો, ઘોડાગાડીઓ, બગદગાડીઓ, કારકુનો-સર્વ પોતપોતાને સ્થાને જવા તત્પર છે, કેવળ રામપ્રસાદ લક્ષ્યબ્રષ્ટ થઇ ધીમી ચાલે નિસાસા મૂકતો મૂકતો, અનેક માણસોના ધક્કા ખાતો, અનેક ગાડીવાળાની માથો ખાતો ચાલ્યો જાય છે.

રામપ્રસાદ ચાલ્યો જતો હતો, તેવામાં આચ્ચાનક કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો, રામપ્રસાદ ચમક્યો, માણસો આમતેમ નાસતાં હતાં, બધાના મુખમાં ' નાસો, નાસો' શબ્દ ગાજી રહ્યો છે ! પરંતુ નાસવાનું કારણ શું તે રામપ્રસાદના સમજવામાં ન આવ્યું. થોડી વારમાં બધી વાત સમજાઇ. એક બે ઘોડાની ગાડી તીરવેગે દોડી આવે છે, ગાડી પર કોચમેન નથી, કેવળ બે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ બેઠી છે. તેઓ બંને ગાડીને વળગી રહી છે. આળુઆળુના લોકોની કરુણ સુરે મદદ માગે છે, પરંતુ પોતાનું જીવન સંકટમાં નાખી પરોપકાર કરનાર દુનિયામાં કેટલા છે ? ઘોડાઓ કદાવરને તેજી હતા, તેમનાં શરીર પર પરસેવાનાં ટીપાં બાઝ્યાં હતાં. કોણ જાણે શાથી બંને ઘોડા ચમક્યા હતા. ગાડીવાને બહુ પ્રયત્ન લગામ હાથમાં રાખી હતી, પણ ચમકેલા ઘોડા ઉંચા ઉછળવા લાગ્યા. પાછલા પગની જખરાં લાતે ગાડીવાનને જમીનપર પાડ્યો. અંદર બેઠેલી બંને સ્ત્રીઓ પણ મરવાની અણીપર હતી, ગાડી ક્યારે ઉંધી વળશે તેની ખાત્રી નહોતી, ગાડી એટલા જોરથી જતી હતી. કે કૂદી પડાય એવું પણ નહોતું. તેથી તેઓ બીકની મારી ગાડીને વળગી બેઠી રહી હતી,

લોકોને ઘોડાને પકડવા વિનવી રહી હતી. પણ ભીમ, અશ્વિન ને પરશુરામના દેશમાં ચમકેલા ઘોડાની લગામ પકડવા જેટલી પણ કોઈને હિંમત નહોતી; લોકો તો ઠીક પણ પોલીસ પણ દિગ્મૂઢ થઇ ઉભી હતી. લોકોને દૂર હઠી જવાની સૂચના આપ્યા સિવાય તેઓથી કંઈ ચામ તેમ નહોતું. ગાડી પાછળ હળરો માણસનું ટાણું મળક કરતું કરતું દોડતું હતું.

છેવટે ત્રણ ચાર માણસોએ ઘોડાને અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ અકેક લાત ખાઈ તેઓ દૂર જઈ પડ્યા. આથી કોઈ પણ માણસ ઘોડાઓ પાસે જવાની હિંમત કરી શક્યું નહિ. લોકોના કોલાહલથી ઘોડાઓ વધારે ચમકવા લાગ્યા, ગાડી દોડતી દોડતી દિલ્હી દરવાજાથી ચાહીબાગ જતી સડક પર આવી ચડી. રામપ્રસાદ તે જગાએ ઉભો હતો. બંને સ્ત્રીઓની અવસ્થા જોઈ તે કાંપવા લાગ્યો ! હાય ! આ બે સ્ત્રીઓનો બચાવ કરવાનો કંઈ ઉપાય નથી ? વિચાર કરવા જેટલો સમય નથી, જોતજોતામાં ગાડી રામપ્રસાદ પાસેથી પસાર થઇ જવાની હતી. રામપ્રસાદ ઉભો હતો, ત્યાંથી ગાડી નીકળી. અંદરથી સ્ત્રીઓએ મદદ માટે ખૂમ પાડી.

એ ખૂમ રામપ્રસાદના કાનમાં પેઠી, રામપ્રસાદનું આખું શરીર કોઈ અવનવા તેજથી ચમકવા લાગ્યું. સ્વારપછી તેણે શું કંઈ તેનું તેને બાન કહ્યું નહિ. બાનમાં હોત તો તે કદી એવું સાદસ કરત નહિ. ગાડી તેની આગળથી પસાર થતી હતી, રામપ્રસાદ એક પ્રલાંગ ચારી ઘોડા પર ચડી મથો, તેણે પોતામાં હતું તેટલું જોર તેઓની કેશવાળી ખેંચવામાં કાઢ્યું. બંને ઘોડાઓ એક ક્ષણમાં ઉભા રહી ગયા. એક ઘોડો ગતિ રાખી ન શકવાથી ભોંયપર પડ્યો.

એક બાળકનું આલું સાહસ જોઇ બધા લોકો ચામાચીના અવાજ કરવા લાગ્યા. ધણા લોકો રામપ્રસાદનાં સાહસથી ઉત્તરેાઇ તેની મદદે આવ્યા, ઘોડાની લગામ પકડવામાં આવી, બંને સ્ત્રીઓને માઠીમાંથી છતારી લીધી. રામપ્રસાદ ઘોડા પરથી ઉતરવા જતો હતો, તેવામાં પડી ગયેલો ઘોડો ઉઠવા ગયો, તેનો ધક્કો લાગવાથી તે પાંચેક હાથ ફર ગબડી પડ્યો. બધા લોકો તેને ઉપાડી બાળુએ લઇ ગયા. તે બેભાન બની ગયો હતો.

પોલિસે લોકોને દૂર હટાડેલી તેને ઇસ્પતાલમાં મોકલ્યો.

બંને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ માઠીમાંથી ઉતરી પાસે આવેલી મીલમાં ગઇ. મોટી જણાતી સ્ત્રીએ ત્યાંથી પોતાના પતિને બધી વિગત જણાવી ઘટના સ્થળે આવવાનું જણાવ્યું. ત્યારબાદ તેઓ બંને પોતાને મદદ કરનારને જોવા માટે બહાર આવી. પણ બહાર આવ્યા બાદ તેઓએ સાંભળ્યું કે તે તો ઘોડાનો ધક્કો ન સમાજી શકવાથી દૂર જઇ પડ્યો હતો અને અસારે તેને પોલિસ ઇસ્પતાલમાં લઇ ગઇ છે.

બંને સ્ત્રીઓ બહુ દીલગીર થઇ. જે માયાળુ બાળકે તેઓને જીવ બચાવનાં પોતાના જીવને જોખમમાં નાખ્યો હતો તેની આવી દેશા થએલી જોઇ તેઓનાં હૃદયમાં ધ્રુજારી છૂટી. મોટી કમરની સ્ત્રીએ પોતાની સહચરીને કહ્યું “આપણે એ છોકરાને જોઇ આવીએ તો કેમ ?” યુવતીએ જણાવ્યું, “ પિતાજી હમણાં આવશે, એટલે આપણે ત્રણે સાથે જઇશું ! અરેરે ! તે બિચારો ગરીબ જણાતો હતો, છતાં તેનું હૃદય કેવું ઉદાર હતું, તેનાં સાહસથી જ આપણે અત્યારે જીવતાં છીએ !”

થોડી વારમાં ટૉમ્સન સાહેબ આવી પહોંચ્યા. તેઓ અમદાવાદની જોઈ પ્રખ્યાત મીલના માલેક હતા. અમદાવાદ અને મુંબઈમાં તેમની ચેલ્ડીઓ ચાલતી. સાહેબ બહુ માયાળુ હતા. આ બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી સ્ત્રી તે તેમની પત્ની હતી અને નાની તેમની દીકરી હતી. તેઓ બંને સવારમાં ફરવા નીકળી હતી. રસ્તામાં આ ઘટના બની હતી.

ટૉમ્સન સાહેબે પોતાની પત્ની અને કન્યાને સાજીતાજી જોઈ પ્રભુનો આભાર માન્યો. કન્યાએ કહ્યું, “ પિતાજી ! જે દયાળુ બાળકની અનુકંપાથી અમે આજે બચ્યા છીએ તે બાળકને હસ્પિતાલમાં લઈ ગયા છે, આપણે ત્યાં તેને જોવા જઈશું ? ”

“ હસ્પિતાલમાં ! ” કહી ટૉમ્સન સાહેબ દીકરાના મોં સામું જોઈ રહ્યા. તેમની પત્નીએ કહ્યું, “ હા હસ્પિતાલમાં, તે બિચારો થોડાપરથી ઉતરતો હતો, એ વખતે ધડો વાગવાથી દૂર ફેંકાયો અને એભાન બની ગયો. મને લાગે છે કે તેને માથાપર બહુ ધબ્બ થઈ હશે. ”

“ બહુ દીલગીરીની વાત ! ” એમ કહી તેમણે બંનેને ગાડીપર બેસાડી પોતે પોતાની જગા લીધી. એ દરમિયાન કોચમેન પણ આવી પહોંચ્યો હતો. ગાડી હસ્પિતાલ તરફ ચાલી. ગાડીને બહુ નુકસાન થયું નહોતું.

હસ્પિતાલમાં આવી બાળકની અવસ્થા જોતાં સાહેબ બહુ ચિંતાતુર બની ગયા. ડાક્ટરે કહ્યું, ધા બહુ ઉડે છે. જો તાવ નહિ આવે તો બીક રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. ”

ટૉમ્સન સાહેબે ડાક્ટરને ખાસ ભલામણ કરી કહ્યું, “ તેની

સારવારમાં કંઈ ખામી ન આવે તે પર ખાસ ધ્યાન રાખશે. આ બાળકે આજે અમારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે ! ”

ડાક્ટરે કહ્યું, “ મેં બધું સાંભળ્યું છે. સારવારમાં કશું કહેવાપણું નહિ રહે. ”

ટૉમ્સન સાહેબ ચાલ્યા ગયા. બેઝેક વાગ્યાને સુમારે તેમણે ઓફિસમાંથી ઇસ્પતાલમાં ટેલિફોન કર્યો. પણ જવાબ મળ્યો કે હજી જ્ઞાન આવ્યું નથી. સંધ્યા વખતે શ્રીમતિ ટૉમ્સન કન્યા સાથે ફરીથી ઇસ્પતાલમાં આવ્યાં. તે વખતે રામપ્રસાદને જ્ઞાન આવ્યું નહોતું છતાં અવસ્થા સુધરતી જતી હતી.

બીજે દિવસે આઠેક વાગ્યાને શુમારે રામપ્રસાદને જ્ઞાન આવ્યું. તે સમયે મા દીકરી બંને તેને મળવા આવ્યાં. પણ રોગીને બોલવાની મનાઇ હોવાથી બંને જણાં વાતચીત કર્યાં સિવાય ચાલ્યાં ગયાં. સાંજરે વિવિધ પ્રકારનાં ફૂળો અને મેવો લઈ મા દીકરી બંને આવી પહોંચ્યાં અને ડૉક્ટર પાસે જઈ તેની બાતમી મેળવી ચાલ્યાં ગયાં.

ધીમે ધીમે રામપ્રસાદ સાજો થતો ગયો. કાલે સવારમાં તેને ઇસ્પતાલ છોડવાની હતી. તે રાત્રે પથારીમાં સૂતો સૂતો વિચારતો હતો કે ગમે તે રીતે આશરો તો મળ્યો હતો, હવે કાલે શું કરવું ? કાલે વળી કોણ જાણે ક્યાં રખડતો હોઈશ !

રામપ્રસાદ સવારમાં ઉઠી બેઠો હતો. થોડીવાર પછી ડાક્ટર સાહેબ આવી તેને રજા આપવાના હતા. રજા આપતાં જ તેને ઇસ્પતાલ છોડા રસ્તાપર ભટકવાનું હતું. કોઈ તેને ઘેર લઈ જઈ જમાડે એમ નહોતું.

જરાજર તે જ સમયે ટોમ્સન સાહેબ પોતાની પત્ની તથા દીકરી સાથે આવી પહોંચ્યા. રામપ્રસાદે ઉઠી તેઓને સલામ કરી.

સાહેબે કહ્યું, “આજે તું ઇસ્પિતાલ છોડી જવાનો છે તેથી અમે તને મળવા આવ્યાં છીએ. તેં તે દિવસે અમારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે, તે માટે અમે તારો આભાર માનીએ છીએ. તેં સાહસ કરી જિંદગીને તુચ્છ ગણી ઘોડાને ન અટકાવ્યા હોત તો આજે મારી સ્ત્રી કે કન્યા હયાત ન હોત. તેં જે ઉપકાર કર્યો છે તેની તુલનામાં આ અતિ સામાન્ય—”

એટલું કહી તેમણે ખીસામાંથી નોટોનું એક બંડલ કાઢ્યું. તે બંડલ રામપ્રસાદને આપવા જતાં તેમણે કહ્યું, “આ અતિ સામાન્ય ઇનામ છે ! હું તને આ હજાર રૂપિયા આપું છું, તે સ્વીકાર.”

રામપ્રસાદ બે ડગલાં પાછળ હટી ગયો. હજાર રૂપિયાનું નામ સાંભળી તેની આંખો ફાટી ગઇ. હમણાં જ તે પોતાને ઢાડી વગરનો ગરીબ માનતો હતો, હમણાં શું ખાવું, ક્યાં જવું તેના વિચારમાં તે અંકુશોત્તર હતો, તેની આગળ હજાર રૂપિયા !! રામપ્રસાદને આ વાત નવાઈ ભરેલી લાગી.

તેને દૂર હટી જતો જોઇ સાહેબે ધાર્યું, કે તેને પૈસા ભેવાની ગરજ નથી. કદાચ તેને આ ઇનામ એણે પડ્યું હોય—તે પોતાની જિંદગીની કિંમત ફક્ત હજાર રૂપિયાની ન ગણતો હોય ! એ વાત ખરી છે કે જિંદગીની સાથે મુકાબલો કરતાં આ ઇનામ તુચ્છ છે. સાહેબ પોતે લક્ષાધિપતિ હોવાથી હજાર રૂપિયા તેને મન તુચ્છ હતા. પણ રામપ્રસાદ સમક્ષ એ રૂપિયા અતિ ધણા હતા એવી ધારણા

તેઓ કરી શક્યા નહિ. તેથી તેમણે હજાર રૂપીઆમાં ખીજ પાંચસો રૂપીઆ ઉમેરી કહ્યું, “ બે ભાઈ ! આટલાથી તો સંતોષ પામીશ ને ? ”

રામપ્રસાદે રૂપીઆ ન લેતાં કહ્યું, “ સાહેબ, મને માફ કરશો. હું પૈસા લેવાનો નથી. ઇનામના લોભથી મેં તે દિવસે મારી જિંદગી જોખમમાં નાખી નથી. ”

સાહેબ આ ગરીબ જણાતા બાળકનાં હૃદયનું મહત્વ જાણી મુગ્ધ બની ગયા. તેણે નવાઈ પામી. રામપ્રસાદ સામું જોઈ કહ્યું. તરુણ યુવક ! તું કેવળ સાહસિક જ નથી સાહસની સાથે તારૂં હૃદય પણ અતિ મહાન છે. હું તને ઉત્સાહ આપવા માટે જ ઇનામ આપવા તૈયાર થયો હતો. મારા મત મુજબ આ રૂપીઆ તને ધણા કામમાં આવશે, તેથી તને ધણી સગવડ મળશે. તેથી તારૂં મહત્વ ધટશે નહિ, ઉત્તરો હું મને ભાગ્યશાળી ગણીશ.

મઠમે પણ વારંવાર પ્રાર્થના કરી પણ રામપ્રસાદ ઇનામ લેવા તૈયાર ન થયો. તેણે પૂછ્યું, “ મેં એવું શું કર્યું છે, કે તમે મને આટલા બધા રૂપીઆ આપવા તૈયાર થયાં છો ? ”

સાહેબ-ખીજનું કોઈ ન કરી શકે એવું તેં કર્યું છે. હજારો લોકો હાજર હતા, કોઈએ સાહસ ન કર્યું. તેં જિંદગી જોખમમાં નાખી, આટલા દિવસ તારૂં કામ ખોટી થયું, તને નુકસાન થયું, તે ભરી આપવું એ મારું કર્તવ્ય છે. તે માટે હું ફરીથી તને આ રૂપીઆ લેવાની પ્રાર્થના કરું છું.

રામપ્રસાદ-હુઃખમાં આવી પડેલાંને મદદ કરવી, એ દરેકનું કર્તવ્ય છે. મેં જે કર્તવ્ય ધાર્યું, તે કર્યું તેમાં વળી ઇનામ શું ? ના સાહેબ, આપ વારંવાર ઇનામનું નામ લઈ મને શરમાવશો નહિ.

સાહેબે મડમ સાથું જોયું; મડમ નોટતું બંડલ રામપ્રસાદના હાથમાં આપવા તૈયાર થઇ. રામપ્રસાદ ગળગળો થઈ બોલ્યો, “આપ મારી મા છો, છોકરાં શું માને દુઃખમાંથી ન બચાવે? માને દુઃખમાંથી બચાવી હનામ માગે એવાં છોકરા દુનિઆમાં ન હોય તો સાઈ? મા, હું હનામ લેવાનો નથી.”

મડમ પણ રડવા લાગી. તે રામપ્રસાદને બેટી પડી બોલી, “તારા જેવા સંતાનની જનની થવું એ ભાગ્યની વાત છે! ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે તું સુખી રહે, ચિરંજીવ રહે! તું જ્યારે પૈસા લેવા નથી ઇચ્છતો, ત્યારે અમે શું કરીએ? ચાલ અમે તને તારે ઘેર મૂકી આવીએ.”

ધરતું નામ સાંભળી રામપ્રસાદે કહ્યું, “મા! મારે ધરબાર નથી. હું નિરાશ્રિત છું, ભિખારી છું.”

મડમ-તારે ધર નથી! નવાઇની વાત!

રામ-ના મા! મારે રહેવાનું સ્થાન નથી. અહીંથી બહાર જતાં જ મારે રસ્તાપર પડ્યું રહેવું પડશે.

મડમ-તું રસ્તા પર ભટકતો હતો? આ પહેલાં ક્યાં હતો?

રામ-મને નિરાશ્રિત ધારી એક ગૃરસ્થે આશરો આપ્યો હતો, પરંતુ મારાં દુર્ભાગ્યે એ આશ્રય ગયો.

મડમ-તું બહુ અદ્ભુત બાળક છે! તારે વસવાનું સ્થાન નથી, ગરીબ છે છતાં દોઢ હજાર રૂપીઆ લેવાને ના પાડે છે! તેં મને મા કહી છે તો કહે બાઈ! તું અમારી પાસે શું માગે છે?

રામ-જો આપ મારા પર ખુશી થયાં હો તો મને આશ્રય આપો.

હું થોડું ઘણું વાંચતા લખતાં જાણું છું. જો મને એકાદ નોકરી મેળવી આપો તો હું બહુ આભારી થાઉં.

મડમે સાહેબ તરફ નજર કરી. સાહેબે કહ્યું, “ તું મારી સાથે મુંબાઇ ઓવી શકશે ?

રામ-તમે કહેશો ત્યાં આવવા તૈયાર છું. સાહેબ, મુંબઇ અમદાવાદ કે કલકત્તા બધું મારે માટે સમાન છે.

સાહેબ-તારે કોઇ સગું વહાલું નથી ?

રામ-ઘેર મોટો ભાઇ છે. પણ તે મારી કશી સંભાળ લેતો નથી. ભાઇ ભાભીના જૂલમથી મેં ગામ છોડ્યું છે. અમદાવાદમાં એક સંસ્થાને મને ચાર વર્ષ આશરો આપ્યો હતો. તે દિવસે સવારે જ મને ત્યાંથી લાંકી કલાડવામાં આવ્યો હતો. હું રસ્તામાં ભટકતો હતો, તેવામાં આ બનાવ બન્યો.

સાહેબ રામપ્રસાદનું જીવનચરિત્ર સાંભળી બહુ જ દીલગીર થયો. આટલું બધું દુઃખ પડ્યા છતાં, પાસે એક કોડી પણ નહોતી છતાં દોઢ લગ્નરૂપીઆનું ધનામ લેવાની ના પાડતા આ યુવકનાં હૃદયની ઉદારતા જોઇ તે મુગ્ધ થઇ ગયો. આ નિઃસ્વાર્થ, પરોપકારી, ઉદાર યુવક પર કંઇક ઉપકાર કરવો એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી તેણે કહ્યું, “ આજથી સાડે બવિંચ મુધારવું એ મારા હાથમાં છે. હું તારાપર થોડો ધણો ઉપકાર કરી ભાગ્યશાળી બનીશ. ”

રામ-મને મુંબઇ ક્યારે લઇ જવાના છો ?

સાહેબ-આજે જ. તું તૈયાર થા.

રામ-મારે વળી તૈયાર થવાનું શું હોય, હું સર્વદા તૈયાર જ છું.

સાહેબ-તારાં કપડાં લતાં કે બિજાનું કપડું છે ?

રામ-એમાંનું કશું નથી. કપડાંમાં મેં જે પહેર્યો તે જ છે.

સાહેબ-વાર. તું મારી સાથે ચાલ.

એ વખતે ડાકટરે ઔરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે અત્યાર સુધી બહાર ઉભો હતો, બહારથી તેણે બધી વાત સાંભળી હતી. સાહેબે ડાકટરને કહ્યું, “હું આને લાઇ જવા માગું છું.”

ડાકટરે કહ્યું. “એમાં મને કશી અડચણ નથી. મેં બહાર ઉભા રહી આપની બધી વાતચીત સાંભળી છે. આવો નિસ્વાર્થી બાળક મેં કદી જોયો નથી. આટલો ગરીબ છતાં આટલો નિર્દોષી, આટલો ઉદાર માણસ મને લાગે છે કે મારા જોવામાં કદી નહિ આવે. ખરેખર આવા માણસપર ઉપકાર કરવાનો પ્રસંગ મળવો એ પણ ભાગ્યની વાત છે !”

સાહેબની ગાડી કમ્પાઉન્ડમાં ઉભી હતી. સાહેબ, તેમનાં પત્ની તથા દીકરી ગાડી પર ચઢ્યાં અને રામપ્રસાદને પણ ગાડીમાં આવવાનું જણાવ્યું. રામપ્રસાદ કાચમેન પાસે બેસવાનો વિચાર કરતો હતો, પણ સાહેબે તેનો હાથ પકડી ઉપર ખેંચી લીધો.

ચોંચ વખતે ગાડી બંગલે આવી પહોંચી. સાહેબે પોતાના હિંદુસ્તાની દરવાનને બોલાવી કહ્યું, “આ ભાદને ખાવાપીવાનો બદોબસત કરી આપ.”

દરવાન “જેવો હુકમ” કહી બેઠ્યો, “મેનેજર સાહેબ આપની રાહ જોતા બેઠા છે.”

સાઈ થયું—કહી સાહેબ રામપ્રસાદ સાથે બેઠકમાં ગયા. શામલાલ સાહેબની અમદાવાદની એક્સિસના મેનેજર હતા. આજે સાહેબ મુંબાઇ જવાના હોવાથી ખાસ ભલામણો સાંભળવા માટે મળવા આવ્યા હતા. સાહેબને જોતાં જ તેઓ ઉભા થયા. વાતચીત પૂરી થયા બાદ સાહેબે

તેના હાથમાં બે નોટો આપી કહ્યું, “ આપને માફ એક કામ કરવું પડશે. આ ભાઈને સાથે લઈ જઈ તેનાં અપપુરતાં લુગડાંલતાં બજારમાંથી ખરીદી આપો. મારી ગાડી બહાર દબી છે—તેમાં બેસીને જાઓ. નહિ તો વેરે લાગશે. ”

શામલાલ રામપ્રસાદ સાથે બહાર નીકળ્યો અને તેણે જેમ બને તેમ જલદી બજારમાં જઈ પહેરવાનાં લુગડાં, છતરી પગરબાં વગેરે ખરીદી આપ્યું. તેઓ બંને બંગલે પાછા આવ્યા તે દરમિયાન દરવાજાને બજારમાંથી ખાવાનો નાસ્તો આણી મૂક્યો હતો. રામપ્રસાદે નાહી જમી લીધું.

સાહેબે પણ બધી તૈયારી કરી લીધી. તેઓ એકલા મુંબાઈ જવાના હતા. રામપ્રસાદ મડમ પાસે જઈ તેની રમ લઈ ગાડીપર ચઢ્યો.

તેઓ મુંબઈ પહોંચ્યા, સાહેબે ત્યાંની પોતાની ઓફિસના મેનેજર હરિલાલને બોલાવી રામપ્રસાદની બધી હકીકત કહી. છેવટે કહ્યું કે “ આ ભાઈને હું આપના હાથમાં સોંપું છું. તેને માટે રહેવાની તથા ખાવા પીવાની બધી સોંપ તમારે કરી આપવાની છે. વળી ખાસ ધ્યાન આપી ઓફિસનાં કામથી તેને માહિતગાર કરવાનું કામ પણ તમારું છે. હાથમાં તો તેને માસિક પચાસ રૂપિયા પગાર તરીકે આપવા. આગળ જતાં જોયું જશે. ”

સાધન વિનાનો બિખારી રામપ્રસાદ સાહેબનો કેવી રીતે આભાર માનવો તે નક્કી ન કરી શકવાથી સાહેબ સામે હાથ જોડી ઉભો, તેની બંને આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેતી હતી. તેની આ દશા જોઈ સાહેબ તેના મનની બધી વાત સમજી ગયા. તેઓએ કોમળ

અવાજે કહ્યું, “ તારે બોલવા જેવું કશું નથી-તાઈ ભવિષ્ય સુધારવું એ મારી ફરજ છે, માટે હું જે કંઈ કઈ તેમાં કશી અડચણ ન નાખતો. તારી સ્થિતિ સુધરે અને તારી નાત તને માન આપે એવું જોવાને હું હંમેશાં ઉત્સુક છું. ”

રામપ્રસાદ સાહેબને સલામ કરી હારલાલ સાથે ચાલ્યો ગયો.

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કર્યા પહેલાં હરિલાલનો થોડો ઘણો પરિચય આપવો એ અમારી ફરજ છે.

તેઓ મૂળ કાઠિઆવાડના. પણ તેમના પિતા ગુજરાનની આશાએ મુંબઈ આવ્યા તેની સાથે તેઓ બાળપણમાં જ મુંબઈવાસી થયા. તેમના પિતાને મુંબઈમાં સારી કમાણી થઈ, પૈસાટકે ઠીક થયો એટલે તેમણે મુંબઈનેજ પોતાનું કાયમી વતન બનાવ્યું, રહેવાનું મકાન બાંધાવી મુંબઈ સાથે પોતાનું બાળ્ય હંમેશ માટે જોડ્યું. તેવામાં હરિલાલના પિતાએ સ્વર્ગનો માર્ગ લીધો. હરિલાલ હજુ વયમાં આવ્યા નહોતા, તેથી તેમનાં માતૃશ્રીએ માંડમાંડ ગુજરાન ચલાવ્યું. મુંબઈ જેવાં શહેરમાં સાધારણ પૈસેટકે સુખી હોડોને પણ કમાણી વગર ગૂજરાન ચલાવવું એ કેટલું મુશ્કેલ છે તે મુંબઈવાસી સિવાય કોઈ સમજે તેમ નથી. હરિલાલ વયમાં આવ્યા એટલે ૨૦ રૂપિયાના પગારથી ટોમ્સન સાહેબની ઓફિસમાં કારકુન તરીકે રહ્યા. તેમની સત્યનિષ્ઠાથી અને ટોમ્સન સાહેબની કદરદાનીથી તેઓ અત્યારે ત્રણસો રૂપિયાનો પગાર ખાતા હતા. તેમનાં કુટુંબમાં તેમની પત્ની અને એક સાત વર્ષની દીકરી એ બે જ હતાં. દીકરીનું નામ હતું તરંગિણી અને પત્નીનું નામ હતું મનોરમા. તેમનો સંસાર એકંદર રીતે આનંદમાં ચાલ્યો જતો હતો.

હારલાલને પગાર ઉપરાંત બીજી પણ આવક હતી. ત્રણ માણસને માટે એ બધી આવક બસ થતી, પગાર તો પડ્યો રહે તેમ હતું, છતાં હરિલાલનું મન એટલું તો દયાળુ હતું કે માસ આખરે દાનધર્મીઓ ખરચાતી રકમ લગભગ પગાર જેવડી થઇ જતી. આથી પૈસેટકે હાલમાં ગણાતા શાહુકારની તુલનામાં ઉભા રહી શકતા નહિ. છતાં ગરીબો સમક્ષ તો તેઓ બળીરાગ્નનો અવતાર ગણાતા. તેના પર આધાર રાખી ઘણાં કુટુંબનું ભરણપોષણ થતું.

તેમની ઉંમર લગભગ એંતાલિશેક વર્ષની હતી. તેમનાં સુંદર સુખ પર મંદમંદ હાસ્ય હંમેશાં ફરકી રહેતું. તેમની પિછાણવાળા લોકોમાંનાં કોઇએ તેને ગુસ્સે થએલા જોયા નહોતા. તેઓ કોઇને કંઈ વચન કહેતાં બહુ જ અચકાતા.

તેમની સ્ત્રી મનોરમા પણ એવી જ હતી. હરિલાલ કરતાં તે દસ આર વર્ષે નાની હતી. રંગે સહેજ શામળી પણ હૃદયુષ્ક શરીરવાળી હતી. તેનાં ગળાંમાં એકાદ કંઠી હંમેશાં શોભી રહેતી, માથા પર સુંદર ચોટલો કોઇ વિલાસિની નહિ પણ વિરાગિનીનો ભાસ કરાવતો હતો. આખો દિવસ ગરીબોની સેવા કરવામાં, ઘરનું કામકાજ કરવામાં અને વાંચવા લખવામાં તે મશગુલ રહેતી. તેના મોં પર કંટાળાનું નામ મહોતું. તેના પરિચયમાં આવેલું કોઇ માણસ તેની ખોડ કાઢી શકે તેમ નહોતું. તે દીનની જનની, પીડાતુરની શાંતિદાતા દેવી હતી.

કન્યા તરંગિણીની ઉંમર હજી સાત જ વર્ષની હતી. તેનું મોં સરદ ઋતુમાં ખિલેલાં પદ્મ સમાન શોભતું હતું. આંખો શફરીની પેઠે અમકતી હતી. તેનું મોં હંમેશાં હાસ્યથી ઉન્નવળ થઈ રહ્યું હતું. તેનાં નાનાં, સુંદર કપાળ પર માથા પરના વાળની લટો લટકતી હતી, અને

પુષ્ટ નવધર ક્રોમળ કપોલ પર આરામ લેવા પ્રયત્ન કર્યા કરતી હતી. તેનો અવાજ તેની મા જેવો જ હતો. આટલી નાની ઉંમરમાં ખજ એ મહેનતનું કામ કરતાં કંટાળતી નહોતી.

આવાં સુખી કુટુંબમાં રામપ્રસાદને આશ્રય મળ્યો. સાહેબે હરિલાલને એકાંતમાં લઈ જઈ રામપ્રસાદ સંબંધી બધી હકીકત કહી હતી. બધી હકીકત કહ્યા બાદ કહ્યું હતું કે “તેના તરફ તમારે બરાબર ધ્યાન આપવું, એ અનાથ બાળકને કશી વાતની અડચણ ન પડે તેવો બંદોબસ્ત કરી આપવો. જો જો, તેને કશી સુંઝવણ ન પડે ?” આવી સૂચનાની હરિલાલને કશી જરૂર નહોતી, તે પોતે મરીબોને આશ્રય આપવામાં પોતાનું અહોભાગ્ય માનતા.

પ્રકરણ ૧૧ મું

પાપને પંથ

બ્રહ્મ થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !
બ્રહ્મ થઇ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

ગોવર્ધનરામ

રામપ્રસાદને ઘરમાંથી રમ આપ્યા બાદ કુંદનલાલ વિચારમાં
પડ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે “ મેં શું આ કામ સાફ કર્યું ? તેના મોં
પર તો શું કયો હોય તેવું કશું જણાયું નહિ ? પાપની છાયાને બદલે
સત્યતાની પ્રતીતિ તેના ચહેરા પર રમી રહી હતી. ખરેખર તે નિષ્પાપ
હશે તો ? જો તેમજ હોય તો તેણે પોતાનો બચાવ કરવાનો કંઈ
અપાત ક્રેમ ન કર્યો ? શરમ લાગી હશે તેથી ? હા હા, તેમ જ. પણ

ના, લ'પટને તે વળી લાજ શું ને શરમ શું ! જે પાપી પોતાના આ-
 શ્રયદાતાની કન્યા પર બળાત્કાર કરવા તૈયાર થાય, તે પાપીને વળી
 લજ્જા શું ને શરમ શું ? પરંતુ આ ચાર વર્ષ દરમિયાન તો મેં
 તેને બદલાલ જાણ્યો નથી. તે નમ્ર હતો. ગુણોના સાગર જેવો હતો.
 તે એકાએક આવો રાક્ષસ કેમ થઈ ગયો ? ખરેખર ! જીવાની એ
 જિંદગીને વિષમ કાળ છે. ઘણા નમ્ર બાળકો આ સમયે મર્યાદા
 એળંગી પાપીના સરદાર બની જાય છે. શું ત્યારે તે પણ જીવાનીના
 જોરમાં જલિમ બન્યો હશે ? તેની સરળ મર્મસ્પર્શી દૃષ્ટિ હજી મારી
 આંખ આગળ તરવરે છે. તેણે જતી વખત શું કહ્યું ? કેવળ એકજ
 શબ્દ ! ' હું નિર્દોષ છું ' એટલો જ. પણ દુનિયાનો નિયમ જ એવો
 છે. કેટલાક ખુનીઓ ન્યાયાધીશ સન્મુખ જમા રહી હું નિર્દોષ છું એવા
 શબ્દો લાગણીપૂર્વક ઉચ્ચારે છે, પણ તે તરફ ન્યાયાધીશ
 જરા પણ ધ્યાન આપતો નથી. મેં પણ તેમજ કર્યું છે,
 તેને સજા કરી છે. પણ મેં ન્યાયાધીશની માફક જીવાની
 લીધી છે ? તેના વિરુદ્ધનાં પ્રમાણો તપાસ્યાં છે ? તેનાં વિરુદ્ધ
 ફક્ત હેમકુમારીનાં વચનો જ છે. હેમ કદી જૂઠી હોય ? કદી નહિ,
 કદી નહિ. એ પાપીએ તેના પર હુમલો ન કર્યો હોય તો તે પોતાની
 જનની સમક્ષ લાજ શરમ છોડી આવી વાત કહે કે ? જવા દો એ
 વાત ! વધુ વિચાર કરવાની કશી જરૂર નથી. મેં જે કર્યું છે તે ઠીક
 કર્યું છે ! જેના ઘરમાં જીવાન દીકરીઓ હોય તેણે કદી પણ અગ્નિપ્રયા
 વિદેશીને ઘરમાં આશ્રય આપવો જોઈએ નહિ. "

તે વખતસર જમી કરી ઓઢિસે ગયો. એ ચાર દિવસ જરા
 દીલગીરી રહી, એ ચાર દિવસ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે એ સંબંધી વાતચીત થઈ,

ત્યારપછી બધી વાત બંધ પડી ગઇ. ધીમે ધીમે રામપ્રસાદની સ્મૃતિ હૃદયમાંથી લોપાઇ ગઇ,

બલુ આ બધાં કૃત્યની જવાબદાર હેમકુમારીનું શું થયું? તે પશુ શું રામપ્રસાદને વિસરી ગઇ? જેણે પોતાનું બધું અમુક માણસને સમર્પણ કર્યું હોય, એવી સ્ત્રી શું પોતાના પ્રિયપાત્રને ભૂલી શકે?

રામપ્રસાદે તેની સાથે પાપ સંબંધ બાંધવાની ના પાડી, તેથી તે ગાંડી બની ગઇ હતી. ગુસ્સાને લીધે તે તેનું સત્યાનાશ વાળવા તૈયાર થઇ હતી. ધણા દિવસોથી તે રામપ્રસાદનાં રૂપ રૂપી અગ્નિને વિષે સળગી રહી હતી. હવે જ્યારે તેણે જોઇ લીધું કે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો કશો ઉપાય રહ્યો નથી, ત્યારે તે તેને પોતાની આંખ આગળથી દૂર કરવા તૈયાર થઇ. તેણે ધાર્યું હતું કે નિત્યદર્શનને લીધે ઉપજેલો પ્રેમ તે દૂર જતાં નાશ પામશે. તેને પ્રશ્ન થયો હતો કે જેને હૃદય સોંપ્યા છતાં હૃદય શાંત કરી ન શકાય તેણે શામાટે નજર આગળ રહી મને હંમેશાં સળગાવવી જોઇએ?

હેમકુમારીએ ધાર્યું હતું કે રામપ્રસાદ નજર આગળથી દૂર થતાં મારા હૃદયનો કચવાટ દૂર થશે. માટે તેને અહીંથી કાઢવો જ જોઇએ. આવો વિચાર કરી તેણે ધણો વિચાર કર્યા બાદ તેની વિરુદ્ધ એક બચકર કાવતરું રચ્યું. માળાપે તેની વાત માની, પરિણામ જે આવ્યું તે ગયા પ્રકરણમાં જણાવાયું છે.

પરંતુ હેમકુમારીનો ધારેલો અર્થ સર્યો? તે શું રામપ્રસાદને વિસરી શકી? ના, ઉલટી રામપ્રસાદની સ્મૃતિ તેને વીંછીના ડાંખની પેઠે ખીડવા લાગી, જતી વખતે તેના આંખમાં આંસુ જોઇ તેનું અંતઃકળકળ ફાટી ગયું હતું. તેના મનમાં પશ્ચાત્તાપનો જિન હુ હુ

કરતો સળગી ઉઠ્યો. તેણે વિચાર્યું:—“આ કામ મેં સાંઠે કર્યું નથી. તે અતિ મહાન, અતિ ઉદાર હતો ! મેં તેને નકામો ક્લાર્કિત કર્યો, છતાં તેણે મારા વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન કહ્યો. આવા ઉદાર યુવકને નકામો ક્લાર્કિત કરી આશ્રય કેમ તમળ્યો ? હાય હેમ ! તારા જેવી પાપિણી કોણ હોય ?” હેમકુમારીના હૃદયમાં રહેલો સુખ વિવેક જાગૃત થયો. તેને પોતાનાં કૃત્યની બીષણતા સ્પષ્ટ જણાવા લાગી.

પરંતુ થોડા દિવસમાં એ પશ્ચાત્તાપ કોણ જાણે ક્યાં છુપાઈ ગયો. કુમતિએ આવી તેને સમજાવી—“તું શામાટે લજવાય છે ! પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત ન કરનારને સળગ કરવી એ શું પાપ છે ? હેમકુમારીએ આંસુ લૂછી નાખ્યાં. કુમતિની વાત તેને ન્યાયપુરઃસર લાગી. તેણે વિચાર્યું: મેં ઠીક કર્યું છે તેના પાપને બદલે આપ્યો છે, માંડે અપમાન, મારો તિરસ્કાર ! હું તેની નજરે શું એટલી બધી હલકી જણાઈ, એટલી બધી ભેડાળ જણાઈ કે તે મારાં અંગિઅંગ તરફ ધિક્કાર વર્ષાવવા લાગ્યો ? મારા જેવી નવયૌવનાનો પ્રેમ—અયાચિત પ્રેમ ન સ્વીકારનારને એવી જ શિક્ષા ઘટે ! મારાં આ અતુલનીય રૂપ તરફ નજર કરી, મારા કૃપા કટાક્ષ મેળવવા ખાતર કેટલાય યુવકો તલસતી આપે મારા તરફ જોઈ રહ્યા છે, તેઓમાંના કેટલાય યુવક છે, ધનવાન છે, રંગીલા રસિક નાગર છે, છતાં તેમના તરફ જરા પણ લક્ષ ન આપતાં મેં એ મૂઢને માંડે યૌવન લૂટવાનું સમજાવ્યું ! પણ એ વાંદરાને રત્નની પરીક્ષા ક્યાંથી હોય ? તે મૂર્ખ—મૂઢ એવકુલ મારી મર્યાદા—મારી કિંમત શું સમજે ! તે ગધેડો હતો, ગધેડો જ રહેવાનો ! મારા જેવી ઉપવાન યુવતીનો પ્રેમ ન સ્વીકારનાર ગધેડાઓ આ જગતમાં હશે, એવી મને કલ્પના પણ નહોતી, નહિ તો એ મૂર્ખને

અરણ્યે માંડું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો પ્રયત્ન કદી ન કરત. ”

આવા વિચારમાં તેના દિવસો જવા લાગ્યા. તેને દીલગીર બોધ વિનોદિની વિચારવા લાગી, “ અહા ! મારી દીકરી કેવી પતિવ્રતા છે, પેલા દુષ્ટે બળાત્કાર કરી તેને બ્રષ્ટ કરવાની તક સાધી, તેથી તેને કેટલી બધી દીલગીરી થાય છે, બિચારી સાસરે જશે એટલે બધું ધીમે ધીમે ભૂલી જશે. ”

આ પ્રમાણે બે ત્રણ માસ વીત્યા. વળી સાસરેથી તેડું આવ્યું. વિનોદિનીએ રડતાં રડતાં દીકરીને સાસરે વળાવી.

હેમકુમારીની અવસ્થા દહાડે દહાડે બગડતી ગઈ. પતિનાં આદર-આન તેને ઝેર જેવાં જણાવા લાગ્યાં. સાસુ સાથે વાત વાતમાં વચકું પડવા લાગ્યું. છેવટે સાસરામાં તે એટલી બધી અકારી થઈ પડી કે ‘ આવી વહુ અમારે કશા ખપની નહિ ’ એમ કહાવી તેમણે તેને પિયર મોકલાવી દીધી. હેમકુમારી વળી સાસરાનું ખરાબ સર્ટિફિકેટ લઈ ચેર આવી, વિનોદિનીનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું. પોતાની લાડવાઈ દીકરી પર પડતાં દુઃખોથી તેના ચહેરો મલિન થઈ ગયો.

હેમકુમારી પિયર આવી ત્યારે તેનાં ઘરની પાસેનાં ઘરમાં એક નવીન ભાડૂત આવી રહ્યો હતો. અમદાવાદનાં ઘરોની અગાસીઓ ખનતાં સુધી એવી હોય છે કે એક અગાસીમાંથી બીજા ઘરની અગાસીમાં જતાં જરા પણ અડચણ ન થાય. એક અગાસીપર ઉભા રહી નજર કરતાં બીજાં સેંકડો ઘરની અગાસીમાં નજર જાય, અને અગાસીમાં થતી ક્રિયા માંગોપાંગ દેખાય ! હેમકુમારીનાં મકાનની બાજુએ આવેલાં ઘરોની સ્થિતિ આવી જ હતી પડખેનાં ઘરને પશ્ચુ એક જ માળ હતો, બીજે માળે અગાસી હતી, કુંદનઝાલનાં ઘરને

પણ એકજ માળ હતો અને બીજો માળે અગાસી હતી બંને અગાસીઓ વચ્ચે કમર સુધી ઉચી દિવાલ હતી, પણ તે દિવાલ એક બીજા અગાસીમાં અવરજવર કરવા તેમ જ વાતચીત કરવામાં કશી અડચણ કરે તેમ નહોતું.

હેમ પિયેર આવી છે. અગાસી તેનું પ્રિય સ્થાન હતું. તેણે કેટલાય દિવસો રામપ્રસાદની બાળુએ-સોડમાં બેસી આ સ્થળે વીતાડ્યા હતા. મહાપ્રભુ મન્મથરાજે આ સ્થળેજ તેના પર મદનાસુનો પ્રથમ પ્રયોગ કર્યો હતો. તે આ વખતે પણ વારંવાર અગાસીમાં જઈ બેસતી, કપડાં સુકવવાને બહાને ઉપર જઈ મિનિટોની મિનિટો બાળુ-બાળુ જોતી બેસી રહેતી.

સાંજનો સમય હતો. હેમકુમારી પોતાનો સાલ્લો સુકવવા અગાસી પર ગઇ હતી. તે સમયે પાસેની અગાસી પર પેલો નવીન બાહુત બેઠો હતો. તે યુવાન હતો. યુવાનીની લાલી તેના મુખ પર છવાઇ રહી હતી. નવી ફેશનથી હોળેલા વાળ તેના લલાટ પર સર્પાકૃતિ દર્શાવી રહ્યા હતા. તેનું ગૌર વદન અતિશય વિલાસની સાક્ષી આપતું હતું. તે ધીમે સૂરે ગણગણતો હતો. હેમકુમારીની નજર તેના તરફ પડી, પ્રથમ દષ્ટિએ જ યુવકે તેની આંખો ભરી દીધી. હેમે વિચાર્યું અહા ! આવો યુવક મારો પતિ હોત તો તો ! વિચાર મનમાં ઉઠ્યો, શર્મો, રૂપનાં આકર્ષણે તેને તેના તરફ ખેંચી. તે પોતાની અગાસીમાં બંને અગાસીઓ વચ્ચે આવેલી દિવાલને ઓથે ધૂપાઇ તેના તરફ જોવા લાગી.

યુવક વિલાસી હતો. યુવતીઓની નજર પારખવામાં કુશળ હતો, તેણે ઘેંટીના છટ્ટા ભાગમા હેમકુમારીને ઝોળખી લીધી, તે જાણી ગયો કે મને જોવા ખાતર તે અગાસીની દિવાલ પાસે ધૂપાઇ છે. તેણે

પોતાનો સૂર જરા મોટો કર્યો, અવાજમાં વધુ કામળતા આણી, તેણે સુકત કંઠે ગાયન લલકાર્યું.

* દિલદારકી હર યાદમેં જોખન મયા તો ક્યા હુવા ?

યે દિલ-બદન કિસ કામકા, દિલદારકી યારી વિના.

દિલદાર નહિ તો હમ નહિ, જોગન બની તો ક્યા હુવા ? દિલદાર.

હીરા મિલા, મોતી મિલા, સુરત મિલી, સખ કુછ મિલા,

દિલદાર આકે ના મિલા, જોખન મિલા તો ક્યા હુવા ? દિલદાર.

વો અશકકી લહજત બીના, ના ચમન દિલ પાવે કહીં.

જપતે જખાં પર નામકો, દમ ભી ગયા તો ક્યા હુવા. દિલદાર.

હેમના કાનમાં આ ગાયનના શબ્દે શબ્દ ગુંજવા લાગ્યા, કાન વાટે હૃદયમાં ઉતરી હૃદય-તંત્રી ડોલાવવા લાગ્યા. યુવક ગાયનની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરવા લાગ્યો, એ સમયે કુંદનલાલે નીચેથી ઘાંટો પાડ્યો. હેમ સફાળી ઉઠી, ઉઠતાં ઉઠતાં યુવકની અંતે તેની નજર મળી. નજરે નજર મળતાં જ બંનેની આંખો નાચી, આંખોએ વાતો કરી, શું વાતો કરી, એ અમે પ્રેમ માર્ગના પથિક ન હોવાથી કહી શકતા નથી.

હેમ નીચે ગઇ, પણ તેના પ્રાણ રહ્યા ઉપર. તેણે ખાધું, પાણી પીધું પણ બધું બેભાન સ્થિતિમાં. વિનોદિની દીકરીની હાલત જોઇ અમકી. તેણે પૂછ્યું, “ કેમ બેટા ! કંઈ થયું છે ? ” હેમ ચતુર હતી, તેણે વિચાર્યું કે માને કશે સંશય પડવા દેવો એ ઉચિત નથી. તેણે જવાબ આપ્યો, “ આજે માઈ માથું ચડ્યું છે. ” પુત્રીવત્સલ માતાએ દિલગીર થઇ કહ્યું, “ જ બેટા સ્વસ્થ રહે, ઉધ આવશે એટલે બધું જાંત થઇ જશે. ”

હેમ શયનગૃહમાં જઈ સૂતી. તેના માથામાં ગાયનના સૂર યુગ્મતા હતા. તે વારંવાર ગાયનના શબ્દો બળડતી હતી. તેણે વિચાર-ચાળા સર કરી: “ ખરી વાત ! દિલદારની દરેક સ્મૃતિમાં જોખન બહું વીતી જાય તો પણ શું ? પણ મારો દિલદાર કોણ ? મારો પતિ ? છી છી ! એવો નિર્મોહ્ય મારો પતિ થવા યોગ્ય છે ? ત્યારે રામપ્રસાદ ! હા, તે માફ જોખન લૂંટવા યોગ્ય હતો, પણ મૂર્ખ નીવડ્યો, કથીર નીવડ્યો, તે ગયો હવે મારે તેની આશા રાખવી બર્ષ છે. ત્યારે “ એ દિલ બદન કિસ કામકા દિલદારકી ચારી વિના ? ” મારો દિલ-દાર થવા યોગ્ય કોણ ? ” હેમ ચિંતામાં પડી, સામે દિવાલપર કબાટ હતો, તે કબાટના કબાડપર આયનો જડેલો હતો, તે પર તેની નજર પડી. આયનામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પર્યું હતું. પ્રતિબિંબ જોઈ થોડીવાર ચુપ રહી. થોડીવાર બાદ બડબડી. “ આવાં રૂપને ભોગવનાર બમર ક્યાં ? આ બિંબાધર મીઠાં યુગ્મનો વિના ચણચણે છે. હાથ એ ચોળ મટાડનાર કોણ ? નર્મદાશંકર ? તેનાં યુગ્મનો તો મને ઝેરી નાગનાં ડંખ જેવા લાગે છે, ત્યારે. ત્યારે...” કંઈક ઝંખેા વિચાર રૂપ થતો જણાયો, શરમથી તેનું મોં લાલ થઈ ગયું. “ પેલો યુવક ” તે મનમાં બડબડી, “ હા તે જ, તે જ. ” હેમકુમારીને ગલીપચી થવા લાગી, હૃદયમાં તન્મનાટ થવા લાગ્યો. કદ્દપનનેહ હિલોળે ચડી, તે શા વિચાર કરતી હતી ? અમે તે વિચારો પ્રદર્શિત કરી સભ્યતાને ભંગ કરવા ઇચ્છતા નથી. વિવાસી સ્ત્રીપુરુષોને એ વિચારની સૂક્ષ્મગીમાંસાં કરતાં આવડે છે, એ વિચાર ઉકેલતાં આવડે છે. અમારી લેખણમાં હેમકુમારી જેટલી કદ્દપના નથી, વિલાસ નથી, તન્મનાટ નથી, મદોન્મતતા નથી. અમે હેમકુમારીને વિચાર કરતી પડતી મૂકવામાં જ આનંદ માનીએ છીએ.

બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠતાં જ તે અગાસી પર ગઈ. પેલો યુવક પણ આવી પહોંચ્યો હતો. બંનેની આંખો મળી, મોં મલક્યાં, બંનેએ બંનેનાં હૃદય વાંચી લીધાં. સારથી તેઓ બંને વારંવાર ઉપર આવી બોલ્યા સિવાય, વિચારોનો વિનિમય કરવા લાગ્યાં. હેમકુમારી દિવસમાં પચીસ વખત અગાસી પર જવા લાગી. બપોરે વિનોદિની સૂતી એટલે તે અગાસી પર જઈ બેસતી, ધીમે ધીમે બંને વચ્ચે વાતચીત થવા લાગી, કાગળો લખાવા લાગ્યા. હેમકુમારીને ખાત્રી થઈ કે “આટલે દિવસે મને ખરે ખેમી મળ્યો છે, મારે લાયક તે જ છે એની આગળ રામપ્રસાદ તો પાણી ભરે! તેનામાં પ્રેમનો છાંટો નહોતો, તે અરસિક હતો, મૂર્ખને રસનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય, તેણે મારી ઉપેક્ષા કરી. કરે જ તો ખાખરાની ખિસકોલી સાકરનો સ્વાદ ક્યાંથી જાણે? સાકર ખાતાં ગધેડો તો મરી જ જાય. ઝવેરી વિના રત્ન કોણ પારખે? કામેશ્વર ઝવેરી છે, પાકો ઝવેરી છે, તે મારી કિંમત સમજ્યો છે. આ વખતે તેની સોખતમાં હું જરૂર સુખી થઈશ.”

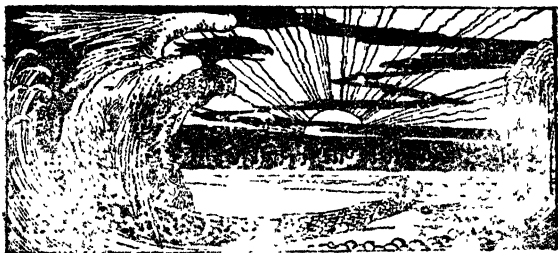
કામેશ્વરનો પાપ નવાનગરનો વતની હતો. નવાનગરમાં વેપાર કરતો, પણ વેપારમાં કંઈ સાર ન જણાતાં અમદાવાદ આવી રહ્યો હતો. અમદાવાદમાં કાળુપુર દરવાજા આગળ તેની ગાંધીઆણીની દુકાન સારી ચાલતી હતી. એ પૈસા પ્રાપ્ત થવાથી તે પોતાનાં છોકરાને પૈસો આપવામાં સંકોચ કરતો નહિ. જ્યારે તે અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે તેને એ પુત્ર અને એક પુત્રી હતી, સારખાદ કંઈ એતાન ન થયું હોવાથી અભારે તેના ધરમાં જૂના અતિથિનું સાત્રાજ્ય ફેલાયું હતું. કામેશ્વરની ઉંમર અભારે બાવીશ વર્ષની હતી, તેને પરણાવેલો હતો, તેની વહુ સુંદરતાનો અવતાર હતી. પણ નવાનગર

પાસે એક નાનાં ગામડાની વતની હોવાથી બોલચાલમાં ગામડિયણ જેવી જણાતી. તેનામાં સ્ત્રીમાં જોઈએ તેવા બંધા સદ્ગુણો હતું. પણ નવા જમાનામાં જે ફેશનની ફિશિયારી સ્ત્રીઓનો અગત્યનો સદ્ગુણ થઈ પડેલ છે, તે ન હોવાથી છેલ્લખટાક કામેશ્વરને તે બહુ અકારી લાગતી. તેનું નામ પણ ફેશનનું અનુસરતું નહોતું. કંઈ અર્થ વિનાનું નામ કામેશ્વરને જરા પણ પસંદ પડતું નહોતું. “જીવતી” કેવું ખરાબ નામ ! કામેશ્વરને આ નામ સાંભળતા જ કંટાળો આવતો. જીવતીનું રૂપ એ કંટાળાને દૂર કરી શકતું નહિ. કામેશ્વર હાલના જમાનાના યુવકોનો નમુનો હતો. સિગાર, પાન, સોપારી, નાટક, સિનેમા અને અપશબ્દોના ઉચ્ચાર એ તેના નિત્યનાં સહચર હતાં. અંગ્રેજી પાંચ ધોરણુ ભણી નિશાળ છોડી દીધેલ હોવા છતાં અંગ્રેજી બોલવામાં તેને મજા આવતી. ગુજરાતી સાથે અંગ્રેજી શબ્દો બેળવવામાં તેને ઓર લહેજત આવતી. સરસ્વતીચંદ્રના ચારે ભાગનાં વિશેષ નામો તેને મોઢે હતાં. જમાલ અને અલકકિશોરીનો પ્રસંગ તેણે સેંકડો વખત વાંચ્યો હશે. પૃથ્વી-વલ્લભ, ગુજરાતનો નાથ અને પાટણની પ્રભુતાનો તે ભક્ત હતો, પણ તે નવલકથાના પ્રેમપ્રસંગો તેને પ્રાણુસમાન હોવાથી તેની પત્ની તરફ તેને ઓર તિરસ્કાર છૂટ્યો હતો. પ્રસન્ન, મંજરી, કુસુમ, કમ્બુદ જેવાં નામો તેને બહુ પ્રિય હતાં. ‘જીવતી’ નું નામ એ નામોની હારમાં શોભતું ન હોવાથી તેને બહુ જ વસવસો રહેતો. પોતે એકાદ મિલમાં પંદર રૂપીઆનો ગુમારતો રહ્યો હતો, છતાં તેનું ખાનગી ખર્ચ ચાળીશક રૂપીઆનું આવતું. તેની મા નથા બાપ તેની પાસેથી પગારનો હિસાબ માગતાં નહોતાં. કોઈ કોઈ વખતે દુકાને ખેસતો ત્યારે પાંચ દસ રૂપીઆ છાની રીતે ઉઠાવતો હોવાથી સીધી રીતે

માળાપ પાસે કંઈ માગવું પડતું નહિ તેથી માળાપને તેનાં વર્તન વિરુદ્ધ ક્રિયા કરવાપણું રહેતું નહિ.

આવા દેવાંશી નરને હેમકુમારીનું નામ ને સૌંદર્ય અતિશય ગમી ગયાં, જો કે હેમકુમારી તેની પત્ની જીવતી કરતાં ૩૫માં ચઢે તેમ નહોતું છતાં હેમની વાળ હોળવાની ઢબ, ઉભા રહેવાની ઢબ, બોલવાની, ચાલવાની, નયનો નચાવવાની કળામાં તેને જોઈતું મળી રહ્યું હોવાથી કાએશ્વરે ધારી લીધું કે મારે લાયક જો કાંઈ સ્ત્રી હોય તો તે હેમકુમારી જ.

અને આ રીતે કેટલીય વાર છૂપી રીતે મળ્યાં દર્શો, બેટ્યાં દર્શો, પછુ યોગ્ય એકાંતને અભાવે તેઓનાથી જોઈએ તેટલી છૂટ લેવાતી નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું

વિનિપાત

આ દરબાર દરવાજે ડંકા પ્રેમના બાજે
પરતુ બેવફાઈના ઉપર નિશાન ફરકે છે.

—કલાપી

રામપ્રસાદને ઘરમાં રજા આપ્યાને છ માસ થયા છે, આજે
પણ તેવી જ લીલા ભજવાઈ રહી છે. આજે પણ કુંદનલાલ વિનોદિની
સાથે કોઇ મિત્રને ત્યાં વિવાહપ્રસંગે ગયો છે. આજે પણ હેમકુમારીને
ચેટમાં પીડા ઉપજેલી હોવાથી તેઓને તેને ઘેર રહેવાની રજા આપવી
પડી છે. રામદીન નીચે ખાટપર સૂતો છે, ઉપર હેમકુમારીના શયન-
ગૃહમાં જુદી જાતની લીલા ભજવાઈ રહી છે. રામપ્રસાદને લોભાવવા
જતાં હેમકુમારીને જે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હતો, જે તીક્ષ્ણ હથીઆરો
સજવાં પડ્યાં હતાં, તેવાં હથિઆરોનો આ વખતે તદ્દન અભાવ

જણાઇ આવતો હતો. હેમનું મોં આજે ખુશખુશાલ હતું, ચહેરા પર પાકારનો બહાર ખીલી નીકળ્યો હતો. તેનાં કુદરતી સૌંદર્ય સાથે જનાવટી સૌંદર્યે એક તાલ મચાવ્યો હતો. આડેક વાગ્યાનો શુભાર થયો. હેમ ઉઠી, રામદીનને ‘હું ઉઠી જાઉં છું’ કહી દાદર ખંધ કરી ઉપર ચઢી, અગાસીપર ગઈ. કામેશ્વર તેની રાહ જોતો બેઠો હતો. આજે બંનેએ નિશ્ચિંતપણે મળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. કંઈક નિકાલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હંમેશાં માટે એકઠાં રહેવાનો નિશ્ચય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

અગાસીપર કોઇની નજર પડે તે માટે બંને હેમનાં શયનગૃહમાં આવ્યાં. શયનગૃહનું બારણું બંધ થયું. અમે પણ અમારી લેખણને અંદરનું દશ્ય લખતાં અટકાવીએ છીએ. પ્રેમથી વિવશ બનેલું જોકું સારાસારનું બાન બુલી કોણ જાણે શુંએ તોરાન મચાવે એ અમારાથી ન જોઈ શકાય. વાચકોને પણ એવાં બિભત્સ ચિત્રને કલ્પનામાં લાવવું ન ધટે.

બંને વચ્ચે કંઈક બદોબસ્ત થયો, તે રાત્રે તો એ સિવાય બીજો કંઈ બનાવ ન બન્યો, કુંદનલાલ દસેક વાગે ઘેર આવ્યો. હેમની ખબરઅંતર પૂછી બંને પતિપત્ની સૂઈ રહ્યાં.

બીજે દિવસે રાત્રે હેમકુમારી કંઈ છૂપી તૈયારી કરતી જણાઈ. શું કરે છે, તે બાબત કોઈને સંશય ન પડ્યો. કામેશ્વર પણ તેવી જ તૈયારી કરી રહ્યો હતો. તેણે પોતાની માની પેટીમાંથી થોડા રૂપિયા પણ ઉઘાપવ કરી લીધી. હેમકુમારીએ પણ પોતાના દાગીનાની નાની સરખી પોટલી બાંધી તૈયારી કરી રાખી.

મધરાતનો સમય થયો હતો, ઘડિઆળમાં એક વાગ્યાનો ટકેરો થયો. કામેશ્વર ધીરે ધીરે બહાર નીકળ્યો, બહાર આવી ધીમે રહી સીટી બળતરી. હેમકુમારી સંકેત સાંભળવા તલપી રહી છે, તે પણ પોતાની દાગીનાની પોટલી લઈ બહાર પડી. બંને રસ્તા પર આવી ઉભાં. રસ્તો જનમાનવહીન હતો. બંને એક બીજાને બેઠ્યાં, રીચીરેહનો રસ્તો પકડ્યો, રીચીરેહ પરથી એક ગાડી રેશન તરફ જતી હતી, તેમાં ચઢી બેઠાં. રેશન પર ગયાં, સવારની પહેલી જ ટ્રેનમાં બંને મુંબાઈ તરફ રવાના થયાં.

કામેશ્વરે ગઈ રાત્રેજ પોતાની માને કહી રાખ્યું હતું કે હું કાલે પરોઢીઆમાં એક મિત્રને ત્યાં જવાનો છું, ત્યાંથી રાતના આઠેક વાગ્યે આવીશ. હેમકુમારીએ પણ એવો જ કંઈ બદોબસત કરી લીધો હતો કે રાત પડતાં સુધી પોતાનાં પલાયનની વાત કોઈના જાણવામાં ન આવે.

રાત વીતી, સવારે કુંદનલાલ ઉઠ્યો, જમ્યો, આફિસે ગયો. હેમ વિષે પૂછતાં વિનોદિનીએ કહ્યું કે કાલે તે સવારના પહોરમાં માલતીને ત્યાં જવાની હતી, માટે સાંજરે આવશે. કદાચ આપણા ઉઠ્યા પહેલાં ગઈ હશે.

કામેશ્વરની સ્ત્રી જીવતી સવારમાં પતિની પથારી ખાલી જોઈ વિચારમાં પડી. હિંદુ સ્ત્રીને મોઢે પરમેશ્વરે સવા મણનું તાળું મારેલું હોવાથી તેનાથી તે વિષે કશું પૂછાય તેમ નહોતું. વળી તે નવવધૂ હતી, પરંપ્રે છ એક માસ જ થયા હતા. એટલે હજી મુગ્ધાવસ્થાની શરમ તેના હૃદયને આવરી રહી હતી. કામેશ્વરે માને કહી રાખ્યું હતું એટલે તે દિવસે તો તેની કશી વપાસ ન થઈ, રાત્રે પણ કામેશ્વરની

ઘેર મોડા આવવાની ટેવ હોવાથી કોઈએ કશી તપાસ ન કરી. પણ કુમારીની વાત જાણી હતી. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની તપાસ વહેલી થાય છે, પુરુષ કરતાં સ્ત્રી પર શંકા પણ વહેલી જાય છે, તે નિયમ મુજબ હેમકુમારીની તપાસ રાતના સાતેક વાગ્યે શરૂ થઈ. માલતીને ઘેર તપાસ થઈ, રામદીન સમાચાર લાવ્યો કે “ત્યાં તો હેમજીને આખો દિવસ ઠોકાયાં જ નથી.” વિનોદિનીના પેટમાં ફાળ પડી, તેણે કુંદનલાલને બધી વાત જણાવી. તેની સખીઓને ત્યાં તપાસ થઈ, ક્યાંય પતો ન લાગ્યો. છેવટે વિનોદિની હેમનાં શયનગૃહમાં ગઈ. તેને કંઈક શંકા પડી હતી, તેની સાબીતિ મળે છે કે નહિ, તે જ શયનગૃહમાં જવાને હેતુ હતો. તેણે તેના ઓરડામાં બારીક તપાસ ચલાવી, ટૂંક ઉધાડતાં ધરણીની પેટી ખાલી જણાઈ. હેમને ગમતી સાડીઓ ગૂંમ થએલી જણાઈ. બીજો સામાન જેમનો તેમ પડ્યો રહેલો જણાયો. વિનોદિનીએ ધાર્યું કે કદાચ તે સાસરે ગઈ હોય. હાલમાં તેનું ચિત્ત વ્યથ રહેતું, તેથી પોતાને મનપસંદ સાડીઓ વગેરે લઈ સાસરે ચાલી ગઈ હોય એ સંભવિત છે. તેણે તરત જ રામદીનને હેમને સાસરે દોડાવ્યો. રામદીને પંદર મિનિટમાં પાછા આવી સમાચાર આપ્યા કે ત્યાં પણ જીને ગયાં નથી. વિનોદિની કપાળ પર હાથ ઠોકી નીચે બેસી ગઈ. તે સમજી ગઈ કે દીકરીએ કુળ ખોળ્યું છે. કુંદનલાલ પણ બધી વાત સમજી ગયો. તેણે ગંભીર બની કહ્યું, “એ આપણી દીકરી નથી પણ રાક્ષસી છે. તેનું નામ લેતાં મને ત્રાસ થાય છે.

વિનોદિનીનું મન સહજમાં સમજે તેમ નહોતું, તે રડી પડી, એટલે સાહે રડી પડી, “હાય, માઈ આવી રીતે નખખોદ વાળ્યું કેણું!

મેં તેને કદી બદ્યાલની ધારી નથી ! એ બિચારીને કોણે ભોળવી ! ના, ના, તમે કહો છો તેમ ન જ હોય, તેને કોણે ભોળવી જ હશે. ”

કુંદનલાલે ધમકાવી કહ્યું, “તું કોને માટે રડે છે, જે છોડીએ તારી કૃપા લઈવી તેને માટે ? તે મરી ગઈ છે તેમ માન ! આજે તેનું મુઠ્ઠું પડ્યું હોત તો પણ હું આના કરતાં વધુ સુખી થાત. ”

વિનાદિનીને પણ વાત ખરી લાગી, તેણે કહ્યું, “તમે બરાબર કહો છો. તે મરી ગઈ હોત તો સાફ હતું. મેં એવી દુષ્ટાને શામાટે જન્મ આપ્યો ! જવા દો એ વાત, હવે એ છોડીનું નામ કદી લેવાની નથી, હું ધારીશ કે માટે પેટ એ છોકરી જન્મી જ નથી. હું જન્મથી વાંઝણી છું, મારે સંતાન થયું જ નથી. ”

ધીમે ધીમે વાત પોળમાં ફેલાઈ. બીજે દિવસે કામેશ્વરની તપાસ થઈ, તેની માએ તપાસ કરી. પેટીમાંથી પચાસેક રૂપિયા ગણા જણાયા. કામેશ્વરનાં લૂગડાંલતાં પણ ગયાં જણાયાં. અધાંએ નકી ધારી લીધું કે કામેશ્વર જ હેમકુમારીને લઈ નાસી ગયો છે. વાત કુંદનલાલને કોને આવી, તેણે વિચાર કર્યો, “હાય અંધ માણસ ! તને શી દુર્ભક્તિ સંજી કે તેં દીકરીને ક્રોધી ધારી ? મેં સ્નેહાંધ થઈ જે પાપ કર્યું હતું, તેનું ઈજા આજ મળ્યું. તે ગરીબ, નિરાશિત બાળકનું મોં હજી પણ મારી આંખ આગળ તરવરી રહ્યું છે. જતી વેળા તેણે મળગળ અવાજે કહ્યું હતું કે “ મોટાભાઈ, આ કૃપા માટે એક દિવસ આપને પથ્થાતાપ કરવો પડશે હું નિરપરાધી છું, ” પણ તે વખતે હું અંધ બની ગયો હતો, અને તેનાં વચનો પર વિશ્વાસ ન આવ્યો, કારણ કે તે પારકો છોકરો હતો. મેં મારી દીકરીનું કહ્યું વગર વિચારે માની લીધું. અત્યારે અને સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ પાપિણીએ જ તેને પાપને

માર્ગે ધસડવા પ્રયત્ન કર્યો હશે. પણ એ દેવ જેવા મહાપુરુષે તેને તરસોડી નાખી હશે. તેનું વેર વાળવા ખાતર જ તેણે પોતાનાં શરીર પર પેટાને હાથે નખપાત કરી તેના પર બધો અપરાધ ઢોળી પાડ્યો હશે. અરેરે ! ભાઈ રામપ્રસાદ ! તું ક્યાં છો ? આવ, ભાઈ આવ. તારી પાસે ક્ષમા માગી હું કંઈક શાંતિ મેળવું. હું પિશાચ છું, તું દેવ છે, ખરેખર તું દેવ છે. એટલે બધો સંયમ દેવતા વિના કોનામાં હોઈ શકે ? હાય હાય ! તે દિવસે જો હું સાવધાન રહ્યો હોત, તો આજે આટલી લાંછના ભોગવવી ન પડત. ”

વિનોદિનીનું અંતઃકરણ પણ પશ્ચાત્તાપથી બળવા લાગ્યું. તેણે દીકરીને મરી ગએલી ધારી મન વાળ્યું.

તે દિવસથી તેઓએ હેમનું સ્નાન કરી નાખ્યું. વિનોદિની ધરતું કામ કરતી, કુંદનલાલ ઓદિસે જતો, ઘેર આવી ધર્મના ગ્રંથો વાંચતો. જરૂર સિવાય કોઈની સાથે વાતચીત કરતો નહિ. બંનેની પ્રકૃતિ સ્થિર, શાંત જણાતી હતી, પણ બંનેનાં અંતઃકરણમાં જે આગ સળગતી હતી, તે કોઈ જાણી શકે ? બંનેનાં મોંપર શિકાશ ફરી વળી હતી. હાય સ્નેહ ! મનુષ્ય ધરાદાપૂર્વક શું તારી ગતિ રેખી શકે ? મનુષ્યમાં જો એવી શક્તિ હોત તો કુંદનલાલ અને વિનોદિની આ રીતે સુકાઈ ન જાત.

ગરીબ બિચારી જીવતી ! સ્વામીનો સ્નેહ મેળવવા મથતી જીવતી છતાં ધણીએ રંડાપો પામી. પોળના લોકો તેના તરફ આંગળી કરી નાસેડું કુલાંગારની પત્ની તરીકે ઓળખાવતા. કોઈ નધણિયાતી જાણી નયનો નચાવતા, કોઈ રસ્તામાં અડપલાં કરતા. તે જગબચ્ચી-સીએ ચડી હતી. બૈરાંઓમાં વાર્તાનો વિષય થઈ પડી હતી, સાસુ-

સસરને અણુગમતી થઇ પડી હતી, તેનામાં રૂપ હતું, પણ સ્વામીએ તે રૂપ તરફ નજર ન કરી એટલે સાસુસસરાએ તેને કુરુપ ધારી લીધી. સ્ત્રીઓનાં રૂપનો આધાર પણ પતિની મનોવૃત્તિ પર હોય એવો કોઇ પણ દેશ દુનિઆમાં હોય તો તે હિંદ.

જીવતી અકળાઈ, ઘેર અપમાન, બહાર અપમાન, હૃદયમાં સળ-મતી હોળી, તે સહન ન કરી શકી. જીવાનીમાં દુઃખનો જીરસો પૂને-મના જીવાળ જેવો પ્રચંડ હોય છે. તે જીવાળને લીધે કેટલાંય યુવક યુવતીઓ સુકાન વિનાનાં વહાણની પેઠે સંસારસમુદ્રમાં ઝંપલાઈ પડે છે, આગળ પાછળનો વિચાર કરતાં નથી. જીવતીએ એક બીજને જ માર્ગ ગૃહણ કર્યો, સાસુસસરા તેને અપશુકનિઆળ ધારતાં, રાક્ષસી ધારતાં, ડાકણ ધારતાં, ધણીને ભરખી જવા આવેલી ગણતાં. જીવતીએ પોતાનો માર્ગ શોધ્યો, કામેશ્વરના પિતાને અશીષુ ખાવાની ટેવ હતી, એકાદ રૂપીઆનું અશીષુ ધરમાં જ રહેતું. એક દિવસે જીવતીએ એ હસ્તગત કરી ખાધું. સવારના પહોરમાં જીવતીનો અમર આત્મા પ્રભુના દરબારમાં આજ્યો ગયો. ખરેખર પ્રેમના ડંકા પર બેવકાઈનાં નિશાનોએ કેટલાના પ્રાણ લીધા હશે તે અચિંત્ય છે, અચિંત્ય રહેવાનું છે.

હેમકુમારી અને કામેશ્વર મુંબાઈ પહોંચ્યાં. બૃહેશ્વરના લતામાં એક નાની સરખી ઝોરડી બાંહે કરી બંને રહ્યાં. કામેશ્વરે એકાદ નોકરી શોધી લીધી. લાલમાં તો બંને પોતપોતાની પાપવાસના ચરિતાર્થ કરવામા મશગૂલ બની રહ્યાં, પણ આગળ ઉપર શું બનવાનું છે, એ અજ્ઞાન આદમી કેવી રીતે જાણી શકે ?

પ્રકરણ ૧૩ મું

સ્વદેશમાં

રામપ્રસાદને મુંબઈ આવ્યે પાંચ વરસ થઈ ગયાં છે. એ દરમિયાન તેની સ્થિતિ સારી રીતે સુધરી ગઈ છે. થોડા દિવસમાં કામકાજમાં પાવરધો બની ગયો છે. તેના અક્ષર પણ બહુ સુંદર છે. સાહેબ તેની કર્મતપરતા જોઈ બહુ ખુશ થયા છે. થોડા માસમાં એ રૂપીઆનો ખગાર કરી આપ્યો હતો, અને હાલ અઢીસો રૂપીઆનો ખગાર કરી આપ્યો છે. ઓશિસના બધા માણસો તેના પર પ્રેમ રાખે છે.

રામપ્રસાદ હજી હરિલાલ સાથે જ રહે છે. જુદા રહેવાનું જણાવતાં જ હરિલાલ દિલગીર થતો હોવાથી, તેની સ્ત્રી મનોરમાને અતિશય દુઃખ થતું હોવાથી તે જુદા થવાની વાત કહેતાં સદા અચકાતો. મનોરમા તેને કહેતી કે "બેટા ! જુદા રહેવાની વાત જ કરતો નહિ. તોં મને

મા કહીને બોલાવી છે, તો પછી મા કંઈ દીકરાને ધરમાંથી હાંકી કહાડે ખરી? હું જ્યાં સુધી જીવતી છું, ત્યાં સુધી તું જીવદા થવાની વાત જ કરતો નહિ.

આમ હોવાથી તે જીવદા થવાની વાત ઉપાડી શકતો નહિ. હરિ 'લનાં કુટુંબમાં તેણે પોતાનું' ખાસ સ્થાન મેળવી લીધું' છે. હરિલાલ તેને પુત્રથી પણ વધારે ચાહે છે.

તરંગિણીની ઉંમર અત્યારે બાર વર્ષની થઇ છે, હજી તેના વિવાહ થયો નથી. હરિલાલ અને મનોરમા પણ તે માટે કશો પ્રયત્ન કરતાં નથી, એકાદ બે માગાં આવ્યાં હતાં પણ હરિલાલ અને મનોરમાનું મન જોતાં માગાં કરનાર પાછા ગયા હતા. હરિલાલ દરેકને કહ્યા કરતો કે હજી મારી દીકરી નાની છે, મોટી થયા બાદ ખરેખરે વાત !

તરંગિણી રામપ્રસાદની મિત્ર થઇ પડી છે, તે સવાર સાંજ તેની પાસે બેઠી બેઠી વાર્તાઓ સાંભળતી. કોઇ દિવસ તેનું જીવનવૃત્તાંત સાંભળતી, દુઃખની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં રડી પડતી. બાલિકાનું કોમળ અંતઃકરણ રામપ્રસાદનું દુઃખ સાંભળી જર્જરિત થઇ જતું.

રામપ્રસાદ પાસે પૈસો થયા છતાં તેના સ્વભાવ પહેલાં જેવો જ હતો. ગરીબાઇમાં ઉછર્યો હોવાથી ગરીબાઇનું દુઃખ તે બરાબર સમજતો હતો. દીન દરિદ્રી જોતાં જ તેનું અંતઃકરણ પીગળી જતું, તેનાં દુઃખ ફેડવાથી તેને બહુ સુખ ઉપજતું. આ પ્રમાણે મુબાઇમાં તેના દિવસો જવા લાગ્યા.

દેશ છોડ્યે નવ વર્ષ થયાં હતાં, તેને એક વખત જન્મસ્થાનનાં દર્શન કરવાની બહુ ઇચ્છા થઇ. દેશમાં પરિચિત સંબંધો

દશા કેવી હશે, તેઓ સુખી હશે કે દુઃખી ઇત્યાદિ પ્રશ્નપરંપરા તેનાં અગળને ઉશ્કેરી મૂકતી. મોટાભાઈ, મોટી ભાભી, સુધા વગેરેને તેણે ઘણા દહાડા થયાં જોયાં નહોતાં. પ્રભાવતીના પણ સમાચાર નહોતા. આજી, તારાચંદ ને સૌભાગ્યચંદના પણ સમાચાર નહોતા, તેઓ શું કરે છે તે નજરેનજર જોવાને તેનું અંતઃકરણ તણપી રહ્યું હતું.

છેવટે રામપ્રસાદે દેશમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાહેબને આ નિશ્ચય જણાવી એક માસની રજા લીધી. સાહેબે પણ સલાનુભૂતિ દર્શાવી રજા આપી. રામપ્રસાદ હરિલાલ ને મનોરમાની રજા લઈ દેશ તરફ જવા નીકળ્યો. તરંગિણીને બહુ જ અણુગમે ઉત્પન્ન થયો. રામપ્રસાદ તેને સમજાવી ગાડી પર ચઢ્યો. સાથે એક ટ્રંક તથા બિજાનું લીધું. ટ્રંકમાં જરૂરજોગાં કપડાં અને પાંચસો રૂપીઆ રોકડા હતાં. તે સિવાય સુધા, પ્રભાવતી તથા તારાચંદની છોટી માટે જાન-જાતનાં વસ્ત્રો ખરીદ્યાં હતાં, તે પણ ટ્રંકમાં હતાં.

ગાડી ઉપડી, થર્ડ ક્લાસમાં બીડ રહેતી હોવાથી તેણે ઇન્ટર ક્લાસની ટિકિટ લીધી હતી. તેનાં કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બહુ માણસો નહોતાં. તેમની સાથે વાતચીત કરતો કરતો તે વડોદરા સુધી સહીસલામત ચહોંચ્યો. ત્યાર પછી તેની આંખ ઘેરાવા લાગી. અમદાવાદ આવ્યું એટલે તેની ઉંઘ ઉડી, તેણે જોયું તો જણાયું કે તેના સોળ્પતીઓ જતા રહ્યા છે. અત્યારે તે કમ્પાર્ટમેન્ટમાં એકલો જ છે. કેટલા વાગ્યા છે તે જોવાને ઘડિઆળ કાઢવા ખીસામાં હાથ નાખ્યો, પણ ઘડિઆળ અછોડા સહિત ગૂમ થયેલી જણાઈ. શું તે પડી ગઈ હશે? ના, એ શું સંભવિત છે! ટ્રંક તરફ નજર કરતાં ટ્રંકનો પણ પતો ન મળે! સત્યાનાથ વળ્યું!! તેણે વિચાર કર્યો કે મારા સોળ્પતીઓએ જ મને

હૃદયો છે. હવે ઉપાધ શો ? તેની પાસે હવે વીસ જ રૂપીઆ રહ્યા હતા, રસ્તામાં વાપરવા માટે તેણે તેટલા રૂપીઆ કોટનાં અંદરનાં ખીસામાં મૂક્યા હતા, તે હજી અકબચ હતા.

રામપ્રસાદે વિચાર કર્યો : શું મુંબઈ પાછા જવું ? આ એક જ લુગડે દેશમાં જઈ શું કરવું ? પણ પાછો વિચાર કર્યો કે જ્યારે આટલે સુધી આવ્યો છું, તો પછી પાછા જવામાં શો ફાયદો ? દેશમાં જ જવું. રસ્તામાં કાંઈ ખર્ચ ન કરવું.

રામપ્રસાદે અમદાવાદનાં સ્ટેશને ઉતરી પોલીસને પોતાનો માલ ગુમ થયાની ખબર આપી. પોલીસે જે જવાબ આપ્યો, તે પરથી તેને જણાઈ ગયું કે ગયેલો માલ પાછો મળે તેમ નથી. તે તરત જ અમદાવાદ ન રોકાતાં વીરમગામ તરફની ગાડી પર ચઢી બેઠો.

સ્વદેશ પહોંચ્યો, સ્ટેશન ઉતરી મોહનપુરનો રસ્તો પકડ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે ગામમાં ઉતરવું કેને ત્યાં ? હારપ્રસાદે તેના પર ગમે તેટલા જીલ્લો ગુજાર્યા છતાં તે તેનો મોટોભાઈ હતો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જવું તો ત્યાં જ. પણ જે તે ઘરમાં ન પેસવા દે તો ? વાત ન કરે તો ? એ અપમાન સહન થશે ? કેમ, એ ઘર મારા બાપનું નહિ ? તેમાં પ્રવેશ કરવાનો પણ મારો અધિકાર નથી ? જરૂર, છે જ, મરતું ખાવું ક્યાં ? મોટી ભાભી વિમુખ થઈ બેસે તો ? ના, ના, ત્યાં તો ન જ જવું. માછને ઘેર જ જવું. તેઓએ મને મરતાં બચાવ્યો છે, તે મારા સહોદર કરતાં હજાર ગણાં શ્રેષ્ઠ છે, તેઓ સગાં નથી છતાં તેમનાં કાર્યો સગાંને પણ ભુલાવે તેવાં છે. તેને ઘેરથી જ હું નાસી ગયો હતો, માટે પ્રથમ તેમને મળ્યા સિવાય બીજે જાઉં તો તેમાં મને લાજ આવવી જોઈએ. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે માછને ઘેર જ જવું.

રેશન પરથી ગામ તરફ જતાં રામપ્રસાદે આ નિશ્ચય કરી લીધો. આજે નવ વર્ષ બાદ તે મોહનપુરમાં આવ્યો છે. ગામને પાદર આવતાં તેની છાતી ધડકવા લાગી. કોણ જાણે કેવાંય પરિવર્તનો આ નવ વર્ષ દરમિયાન મોહનપુરની પ્રત્યેક વસ્તુ પર પ્રવર્તી ગયાં હશે ?

પોતામાં પણ ધણો ફેરફાર થયો હતો. તે તેર વર્ષની ઉંમરે મોહનપુર તજી ગયો હતો, આજે બાવીશ વર્ષની ઉંમરે પાછો અસલને સ્થાને આવ્યો છે. તે વખતે તેનાં લૂગડાં શાટ્યાં, તૂટ્યાં હતાં, અંગ ભલિન હતું. અત્યારે શરીર પુષ્ટ થયું છે, લૂગડાં પરથી સારી સ્થિતિ જણાઈ આવે છે. જાણે નવ વર્ષ પહેલાંનો રામપ્રસાદ આ ન હોય, એવું તેની બંને અવસ્થા જોનારને જણાઈ આવે.

તે ગામમાં પેકો. કોઈએ તેને ઓળખ્યો પણ નહિ. કોઈ અજાણ્યો સહગૃહસ્થ ગામમાં આવી ચડ્યો છે, એમ માની ગામના લોકો તેને માર્ગ કરી આપવા લાગ્યાં.

રામપ્રસાદ તો ગામના ઘણાંખરાં માણસોને ઓળખતો હતો, છતાં આવી સ્થિતિ જોઈ તે ઓળખીતાં સાથે વાતચીત પણ કરી શક્યો નહિ. ચાલતો ચાલતો પોતાનાં મકાન પાસે આવી ઉભો, કોઈની સાથે મુલાકાત ન થઈ. તે સીધો માછને ઘેર ચાલ્યો. માછનાં ઘરની અવસ્થા શોચનીય થઈ પડી હતી. વંડી પરનું છત્તું ખવાઈ ગિસ્માર હાલતમાં આવી પડ્યું હતું. ઘરની અવસ્થા જોતાં તેમાં સ્તનારની ગરીબાઈનો ખ્યાલ આવી જતો હતો.

રામપ્રસાદ ખડકી બહાર ઉભો. ઘરમાં કોઈનો અવરજવર થતો ન જણાયો. તેણે વિચાર્યું કે શું ઘરમાંનાં બધાં માણસો બહાર ગયાં હશે ? તેણે ખડકીમાં પ્રવેશ કરી આંખુઆંખુ જોયું, પણ કોઈ જણાયું

નહિ. તે ફળિઆમાં ઉભો ઉભો કંપિત કંઠે પોકારવા લાગ્યો, “એક કાકીમા, એ સૌભાગ્યભાષ!

એક નાની ઓરડીમાંથી એક ધરડી ડોસી બહાર આવી, તેની પાછળ એક મેલાં લૂગડાંવાળો યુવક ઉભો હતો. તેઓએ રામપ્રસાદ સામું જોયું, પણ કંઈ ઓળખાણ પડી જણાઈ નહિ. રામપ્રસાદે એ ડોસીને પ્રણામ કરી કહ્યું, “કાકીમા, આપ મને ઓળખો છો? હું રામપ્રસાદ!”

ડોસીની આંખમાં આનંદાશ્રુ ઉભરાયાં,—“હેં! તું જ રામપ્રસાદ! હજી સાન્નેતાજે છે? આવ ભાઈ, આવ. અત્યાર સુધી ક્યાં છૂપાઈ રહ્યો હતો?”

ત્યારબાદ રામપ્રસાદે સૌભાગ્યચંદને પ્રણામ કરી પૂછ્યું, “ભાઈ! તમારો ચહેરો દીલગીર કેમ જણાય છે? તમને શું થયું છે?”

સૌભાગ્યચંદે પ્રેમપૂર્વક ભેટી જવાળ આપ્યો, “બધું કંઈ છું નાહ! પણ પ્રથમ બેસ, હાથ પગ ધો, જરા થાક ઉતાર, ત્યારબાદ અમારી દુર્દશાની કથની સાંભળ જો.”

એ વખતે તે જ ઓરડીમાંથી એક યુવક મહામહેનતે બહાર આવ્યો. તેનાં શરીર પર બહુ દિવસના મંદવાડનાં દરેક ચિહ્ન વિદ્યમાન હતાં. મૃત્યુની કરાલ કાયા તેનાં મુખ પર છવાઈ રહી હતી. તેના તરફ નજર કરતાં જ રામપ્રસાદ બોલી ઉઠ્યો, “આ શું! તારાચંદભાઈ? આ સ્થિતિમાં તો તમે તદ્દન બદલાઈ ગયા છો?”

તારાચંદે પોતાના સૂકાઈ ગયેલા હાથ ઉંચાકરી કહ્યું, “આવ ભાઈ, હવે તો મોત આવે તો છૂંકું. આટલાં દુઃખમાં પણ તને ઘેર આવેલો બચી મને અતિ આનંદ થાય છે.”

એ દરમિયાન તારાયંદની સ્ત્રીએ એક પાણીને લોટો અને ટુવાલ રામપ્રસાદ આગળ આણી મૂક્યાં. રામપ્રસાદે તેને પ્રણામ કરી પૂછ્યું, “ મોટાં ભાભી આનંદમાં છોને ? ”

મોટી ભાભી આંખમાં આંસુ લાવી માથું હલાવી પ્રશ્નનો જવાબ આપી ચાલી ગઈ. રામપ્રસાદ હાથ પગ ઘોઈ નિરાંતે બેઠો. માજી પાસે બેઠાં બેઠાં ધીમે ધીમે બધી વાત પૂછવા લાગ્યાં.

ત્યારબાદ માજીએ રામપ્રસાદ ગયા બાદ પોતા પર શાં શાં વીતક વીત્યાં તે બધાં કહી સંભળાવ્યાં, રામપ્રસાદ એ બધી કથા સાંભળતો સાંભળતો રડવા લાગ્યો.

એ બધી વાત અક્ષરશઃ લખવા કરતાં અમે એ બધાંનો સારાંશ જણાવીએ છીએ.

રામપ્રસાદ ગયા બાદ તેઓએ બહુ તપાસ ચલાવી હતી, પણ પત્તા ના લાગ્યો ત્યારે તેઓએ તેને મળણ પામેલો ધારી બધી આશા તજી હતી. હરિપ્રસાદ કે રમાસુંદરીએ રામપ્રસાદ વિષે જરા પણ તપાસ કરી નહોતી તેમ કોઈની આગળ આ બનાવ સંબંધી દીલગીરી બહેર કરી નહોતી.

તારાયંદ અમદાવાદમાં નોકરી કરતો, સૌભાગ્યચંદ ઘેર રહી જર-જમીન સંભાળતો. મોટોભાઈ અમદાવાદથી જે કંઈ મોકલતો તેમાંથી બધાનું ખર્ચ નીકળી જતું, તે સિવાય જમીનની પણ કંઈક ઉપજ આવતી એથી તારાયંદમાં નોકરી કરવાની તાકાત હતી ત્યાંસુધી આ કુટુંબને ખાવાપીવાની અડચણ પડી નહોતી, તોપણ બચત રકમ હાથમાં રહેતી નહિ. તારાયંદને એક પુત્રી સાંપડી હતી, સૌભાગ્યચંદની વહુ હતુ નાની હતી, તેથી તે પિયેર રહેતી.

તારાયંદની દીકરી પરણાવવા જેવડી થઇ. તારાયંદ પરદેશમાં રહેતો, તેથી સૌભાગ્યચંદે તેને પરણાવવા માટે વર શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પાટીદાર કોમમાં વર મેળવવાનું કામ મુશ્કેલ છે. કન્યાવિક્રયને બદલે વરવિક્રયનો ખૂબ ચાલ ગુજરાતની કેટલીક શાંતિઓમાં ધર ધાલી બેઠો છે. વર જેમ વધુ ભણેલો, તેમ તેની કિંમત પણ વધુ. આવી સ્થિતિમાં તારાયંદની દીકરી માટે ભણેલગણેલ વર મેળવવાની આશા રાખવી એ ફેકટ હતી. તેથી સૌભાગ્યચંદે મધ્યમ સ્થિતિના લોકોમાં તપાસ ચલાવવા માંડી પણ કોઇએ સાતસો આડસો રૂપિયાથી ઓછું લેવાની ના પાડી, તે સિવાય પહેરામણી દાખલ બીજું અર્થ થાય તે નહોતું. બહુ પ્રયત્ન કર્યા બાદ એક સ્થળે પાંચસો રૂપિયા આવ્યાથી પતે તેમ જણાયું, પણ તે ઉપરાંત સાતસો આડસો અર્થ મળી હજાર બારસો રૂપિયાની નેગવાઇ કરવાની જરૂર હતી. સૌભાગ્યચંદે બહુ મુંઝાયો, તેણે તારાયંદને એકાદ માસની રજા લઇ દેશમાં આવી જવા લખ્યું.

તારાયંદ દેશમાં આવ્યો. એક સ્થળે બહુ નકી કરવામાં આવ્યું. વરુના પિતા સજ્જન હોવાથી પાંચસોમાં પત્યું. અર્થમાં કરકસર કરતાં ત્રણસો અર્થના મળી આ રીતે આડસો રૂપિયાની નેગવાઇ કરવાની હતી. આડસો રૂપિયા કાઢવા ક્યાંથી ?

ઘેર આવ્યા બાદ તારાયંદને આ ચિંતા થઇ. દીકરીના વિવાદ માટે તેણે માંડ માંડ બસો રૂપિયા એકત્ર કર્યા હતા. હજી છસો રૂપિયા નોંધએ. સૌભાગ્યચંદે કહ્યું, “ એક કામ કરીએ, બંને વહુ-ઓના દરદાગીના ગીરો મૂકીએ, તેથી ત્રણસો ચારસો રૂપિયા મળશે. બાકીના રૂપિયા જમીન પર લઇએ.”

આ વાત સાંભળી તારાચંદે કહ્યું, “એ સિવાય બીજો રસ્તો નથી. પણ નાની વહુ હળુ બાળક છે, માટે તેના દાગીના પર હાથ ઉઠાવવો યોગ્ય નથી. તારી ભાભીના દાગીના અને ખેતર પર છસો રૂપીઆ ઉપાડીએ.”

સૌભાગ્યચંદ કંઈ કહેવા જતો હતો, પણ તારાચંદે તેને ખેલતો અટકાવી કહ્યું, “તું શું કહેવા માગે છે, તે હું જાણું છું, પણ નાની વહુ પિયેર છે, ત્યાંથી દાગીના લાવી શકાય તેમ નથી. વળી એ દાગીના ધરેણે મૂકીએ છતાં જમીન પર પૈસા લીધા સિવાય ચાલે તેમ નથી જ. તો પછી એવી રીતે શામાટે વાત જાહેરમાં ફેલાય તેમ કરવું?”

માજીએ પણ એ વાત સ્વીકારી. જમીન પર રૂપીઆ લેવાનું નક્કી થયું. તારાચંદ તે જ રાત્રે હરિપ્રસાદને મળ્યો, બધી વાત જણાવી. હરિપ્રસાદે કહ્યું, “ચાર પાંચ વીધાં જમીનપર ચારસો રૂપીઆ કેવી રીતે મળે? જો જમીન સાથે ધરખાર તથા ગામમાંની જમીન પણ ગીરો મૂકે તો તેટલા રૂપીઆ આપવાનું સાહસ કરે? વળી તેમાં કંઈ નુકસાન ભોગવવાનું નથી. કારણ કે એ બધું તારું જ છે, જ્યારે રૂપીઆ આપશે એટલે કંઈ હું એમાંનું કશું રાખી શકું તેમ છું?”

તારાચંદે એ શરત કબૂલ કરી. રૂપીઆ લીધા. દીકરીને પરણાવી. તેણે ધાર્યું હતું કે બંને ભાઈઓ જેમ અને તેમ જલદી એ બધું છોડવી લખશું. આ વખતે તે અમદાવાદ ગયો ત્યારે સાથે સૌભાગ્યચંદને પણ લઈ ગયો. થોડા માસ બાદ સૌભાગ્યચંદને પંદર રૂપીઆના પગારથી એક દુકાનમાં નોકર રાખ્યો.

પરંતુ માણસ ધારે કંઈ ને બને કંઈ. તારાયંદ જે રથને કામ કરતો હતો, તે પેઢી તૂટી. પેઢી તૂટી તે સાથે નોકરી પણ ગઈ. સૌભાગ્યચંદના પંદર રૂપીઆ પર બધો આધાર રહ્યો. પંદર રૂપીઆમાં તો અમદાવાદમાં બંને ભાઈઓનું પણ ખર્ચ પૂરું પડવા લાગ્યું નહિ. આવી સ્થિતિમાં ઘેર શું મોકલવું, દેવું પણ શી રીતે કરવું ?

જે વરસ પ્રબળ પ્રયત્ન કર્યા છતાં તારાયંદને નોકરી ન મળી. તેમાં વળી બે વરસ પુરતો વરસાદ ન થવાથી ખેતરમાં પણ કશું ન ચાક્યું. કુટુંબ જુએ મરવા લાગ્યું. તારાયંદને હરિપ્રસાદ પાસેથી બીજા બસો રૂપીઆ કરજે લેવાની જરૂર પડી. અત્યાર સુધીમાં તેણે એક પૈસો પણ વ્યાજ આપ્યું નહોતું. વ્યાજ તો વધતું ચાલ્યું. દેવાની રકમ વધતી ચાલી.

આ પ્રમાણે બીજાં ત્રણ વરસ વીત્યાં. તારાયંદ નોકરીની સગવડ કરી શક્યો નહિ. હરિપ્રસાદે મુદત વીસાની બીકે નવું ખત લખાવી રજીસ્ટર કરાવી લીધું હતું.

વિચારમાં ને વિચારમાં તારાયંદે અન્ન તજ્યું. તારાયંદની પ્રકૃતિ દહાડે દહાડે બગડવા લાગી. અમદાવાદમાં આવી સ્થિતિમાં રહેવું યોગ્ય ન લાગતાં સૌભાગ્યચંદ તારાયંદને લઈ દેશમાં આવ્યો. દેશમાં આવ્યા બાદ તારાયંદની આંદગી વધી. સૌભાગ્યચંદને ભાઈને ઘેર આવી સ્થિતિમાં મૂકી અમદાવાદ જવાતું ન ગમ્યું, તેથી તેની નોકરી પણ ગઈ. આ તરફ વ્યાજ સહિત હરિપ્રસાદે એક હજાર રૂપીઆ લેણા કાઢ્યા. તેણે તાકીદ કરી. સૌભાગ્યચંદે પોતાની સ્ત્રીના દાગીના વેચી બસો રૂપીઆ હરિપ્રસાદને આપ્યા. તે થોડી મુદત શાંત પડ્યો. દાગીનાના પૈસામાંથી હરિપ્રસાદને બસો રૂપીઆ આપતાં પચીસ રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા, તે પર નિર્વાહ

ચલાવવો શરૂ થયો. પણ પચીસ રૂપીઆ ક્યાં સુધી ચાલે? રૂપીઆ તો ખવરાઇ ગયા, ધીમે ધીમે વાસણકુસણ વેચાવા લાગ્યાં.

એ દરમિયાન હરિપ્રસાદે દાવો માંડ્યો. માજીએ હરિપ્રસાદને ઘણો સમજાવ્યો. સૌભાગ્યચંદે ઘણા કાલાવાલા કર્યા, પણ હરિપ્રસાદ દાવો ખેંચી લેવા તયાર ન થયો. તેણે કહ્યું, “રૂપીઆ મેળવવા માટે આમ કરવું પડ્યું છે. રૂપીઆ કંઈ રસ્તા પરની ધૂળ નથી.”

કોર્ટે હુકમનામું કરી આપ્યું. હુકમનામું બજાવવા માટે હરિપ્રસાદે એક માસની નોટિસ આપી, એ દરમિયાન રૂપીઆ ન પતે તો જરૂર જમીન હરરાજ કરી રૂપીઆ મેળવવાની ધમકી આપી.

એક માસ વીત્યો. તારાચંદ રૂપીઆ આપી શક્યો નહિ! ધરમાંથી જથ્થુરુપત્ર ન સંતાડી શકે તે માટે હરિપ્રસાદે સીકા માર્યા. બે સિપા-હઓ ખારણમાં ધામો નાખી પડ્યા. કાલે દશ વાગતાં બધી મિલકત હરરાજ થવાની છે. કાલે તારાચંદ અને સૌભાગ્યચંદને મા તથા વહુ સાથે ધર બહાર ઝાડ નીચે રહેવાનું છે. સૌભાગ્યચંદની વહુ પિયેર હતી, તારાચંદની દીકરી સાસરે હતી. ધરમાંનાં બીજાં બધાં આવતી કાલનો વિચાર કરે છે. બપોર થવા આવ્યા છે. પણ ચુલો ચેત્યો નથી. માજી રડે છે, તારાચંદ રડે છે, આંખમાંથી દડદડ કરતો અશ્રુ-ત્રેવાહ લૂગડાં પલાળી રહ્યો છે. કેવળ સૌભાગ્યચંદની આંખમાં આંસુ નથી. તે બધાંને સમજાવે છે: “રડો છો શા માટે? હું હજી સજા છું, હું બીજા માગીને તમને બધાંને ખવરાવીશ. દુનિઆમાં આવા બનાવો તો હંમેશાં બને છે; રાજાનાં રાજ્ય જાય છે, બાદશાહો ભિખારી બને છે, તો આપણે તે કંઈ વાડીના મૂળા! હું જીવું છું, ત્યાંસુધી તમારે કશો ભય રાખવાનો નથી!”

તારાચંદ પોતાના દુર્બળ હાથ ઉઘા કરી, સૌભાગ્યચંદને માથે મૂકી કહેવા લાગ્યો, “ તારા જેવો ભાઈ છે, તો પછી મારે શી ચિંતા કરવાની ? પરંતુ ભાઈ, આ મુઠી લાડકાં રાખવા જેટલી જગા, ઓછામાં ઓછો આ ઓરડો પણ રહ્યો હોત તો મને તે રીતે દિવસો સુનરત પણ એટલું પણ રહે તેમ નથી. કાલે ક્યાં જઈ રહેશું ? માએ દુઃખ કેવી રીતે સહન કરી શકશે ? તારી ભાભી પિયેર જવા તૈયાર થતી નથી, નહિ તો તેને ત્યાં મોકલી ચિંતામાંથી મુક્ત થાત ! હું કોણ જાણે કેવા સમયમાં જન્મ્યો છું કે કોઈને સુખી કરી શક્યો નથી.”

બધાં દીલગીર અહેરે બેઠાં હતાં, એ દરમિયાન રામપ્રસાદના કંઠરવે તેમને જાગૃત કર્યા. રામપ્રસાદ આ બધી વાતો સાંભળી રડવા લાગ્યો. માજીએ કહ્યું, “ હવે શું થશે બેટા ? અમે ક્યાં જઈશું ? ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ ક્યાં જઈશું ? અહીં જ રહેજો કાકીમા, ભગવાન તમને કદી પણ આ ધર બહાર જવાનો પ્રસંગ નહિ આપે.”

તારાચંદે હતાશ થઈ કહ્યું, “ ભગવાન જે કરે તે ખરું, હવે તો માઈ મોત નીપજે તો સાઈ.”

રામપ્રસાદે ઉભા થતાં કહ્યું, “ એમ કેમ બોલો છો ભાઈ. ભગવાન પર વિશ્વાસ રાખો. આપ થોડી વાર થોભો, હું હમણાંજ આવું છું.”

તેના મનની વાત સમજી જવાથી સૌભાગ્યચંદે કહ્યું, “ એ મહેનત નકામી છે, એ પાપાણુ પીગળે તેમ નથી, તોપણ મળવા જવું હોય તો જા, મળી આવ.”

કંઈ પણ ન બોલતાં રામપ્રસાદ પાછો પોતાના ઘર તરફ જવા નીકળ્યો. બેઠકમાં હરિપ્રસાદ હાથમાં હુકો લઈ બેઠો હતો. રામપ્રસાદે તેને પ્રણામ કરી પૂછ્યું, ભાઈ કેમ છો ?”

તેને જોતાં જ હરિપ્રસાદની આંખો સ્થિર થઈ ગઈ. તે થોડીવાર દિમ્બૂદ બની રામપ્રસાદ સામું જોઈ રહ્યો. ત્યારબાદ પોતાને સંભાળી લઈ બોલ્યો, “હા, ક્યારે આવ્યો?”

રામ-હમણાંજ.

હરિ-સાઈં સાઈં!

રામ-આપને એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું.

હરિ-માણના ધર સંબંધમાં ને?

રામ-હા જી. કાલે હરરાજી બંધ રાખે.

હરિ-તે તો કેટની મરજી પર છે.

રામ-આપની સંમતિ હશે તો કેટ હરરાજી થોભાવશે.

હરિ-તેમ બને તેમ નથી. તેઓ કાલે દસ વાગ્યાની અંદર રૂપીઆ આપે તો જ હરરાજી અટકે.”

રામ-એક કુટુંબને પાયમાલ કરવું એ ઠીક નથી-

હરિ-એ સલાહ આપવી એ તાઈં કામ નથી.

રામપ્રસાદ સમજી ગયો કે આ પત્થર પીગળે તેમ નથી તે વિચારવા લાગ્યો. વખત નથી, અત્યારેજ મુંબાઈ જઈ તોપણ કાલે તો પાછો ન જ આવી શકું. પરંતુ ગમે તે ઉપાયે એ કુટુંબને બચાવતો થવો જ જોઈએ. શું કરીશો ઉપાય નથી? તે વિચારવા લાગ્યો.

એ વખતે વિજયલાલે આવી હરિપ્રસાદને જમવા બોલાવ્યો. રામપ્રસાદે પૂછ્યું, “કેમ વિજય, સારો છે ને? મને ઝોળખે છે?”

વિજય કંઈ પણ ન બોલતાં જરા હસી ચાલ્યો ગયો. હરિપ્રસાદ તેની પાછળ જતો રહ્યો. ખરે ખરો જૂખ્યો ભાઈ બહાર બેઠો છે. તેને જમવાનું કે ધરમાં આવવાનું પણ ન કહેતાં તે બેઠકનું બારણું બંધ કરી ચાલ્યો ગયો.

રામપ્રસાદ તો દિગ્મુદ્ધ બની ગયો ! આ શું સહોદરભાઈનું આચરણ ? આજે નવ વર્ષે મેળાપ થયો છતાં ઘરમાં આવવાનો ‘પણ’ આગ્રહ નહિ, ખાવાપીવાની તાણુ નહિ ? આ ભાઈને મળવા માટે હું ઠેક મુંબઈથી અહીં આવ્યો, આ સહોદરને મળવા માટે માઈ હૃદય તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું, તેનું પ્રતિક્ષણ શું આ ! આના કરતાં અનુપયાં સારાં કે બિચારાં થોડો ધણો પણ વિવેક તો કરે ખરાં !

તે પાછો માણને ઘેર આવ્યો. ધણો વિચાર કર્યો બાદ તેણે નિશ્ચય કર્યો “મારે અત્યારે જ વીરમગામ પહોંચવું જોઈએ.”

ઘેર આવ્યા બાદ તેણે આ નિશ્ચય સૌભાગ્યચંદને જણાવ્યો. સૌભાગ્યચંદે કહ્યું, “એ શું અત્યારે જ ?”

રામ-હા, આ ક્ષણે જ.

સૌભાગ્યચંદ-એવું શું કામ છે ? કાલે નહિ જવાય ?

રામ-ના ભાઈ, અત્યારે નહિ જાઉં તો કાલે પાછો ફરી સ્થળીસ નહિ.

સૌભાગ્યચંદ-હજી તો તું જાઓ પણ નથી.

રામ-રસ્તામાં નાસ્તો કરી લઈશ.

માણએ કહ્યું, “જો જવાની ખાસ જરૂર હોય, તો વહુએ ભાત મૂક્યા છે, તે થયે ખાઈને જાઓ.”

રામપ્રસાદ કપડાં ઉતારતો ઉતારતો કહેવા લાગ્યો, “કેટલી વાર છે ?”

સૌભાગ્યચંદે તપાસ કરી કહ્યું, “અર્ધ રહેવા આવ્યા છે. તું નાહી લે ત્યાં ભાણું પીરસે છે.”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ એક દુવાલ આપોને, કાલે દુવાલ પણ ચોરાઈ ગયો છે. ”

તારાચંદે પૂછ્યું, “ ક્યારે, કેવી રીતે ? બીજું તો કંઈ ગયું નથી ને ? ”

રામપ્રસાદે મ્હાન હાસ્ય કરી કહ્યું, “ જુઓને, પહેરવાનાં લુગડાં સિવાય બીજું કંઈ છે ? આઠ જોડ કપડાં, ચાર પાંચ જમા, ઘડિઆળ, અછોડો તથા પાંચસો રૂપિયા રોકડો બધું ગયું. ”

બધાં એકી અવાજે બોલી ઉઠ્યાં, “ શું કહે છે ? ”

રામપ્રસાદે નહાતાં નહાતાં બધી હકીકત જણાવી. બધાં બહુ દીલગીર થયાં. તારાચંદ મનમાં બોલ્યો, “ આ પણ મારાં દુર્ભાગીની નિશાની છે, નહિ તો આ પળે ગમે તે રીતે મદદ કરત. ”

રામપ્રસાદે જેમ અને તેમ જલદીજમી દીધું. તરતજ તે વીરમગામ તરફ રવાના થયો શા માટે વીરમગામ જાય છે, તે વાત તેણે કોઈને ન કહી. ગામમાંથી એક ઘોડો ભાડે લઈ લીધો, ઘોડાપર મુસાફરી કરતાં વીરમગામ પાંચ છ વાગતાં પહોંચાય તેમ હતું, બહાર નીકળી ઘોડો મારી મૂક્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

હરરાજી

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય
શક્તિઃ પરેષાં પરપીડનાય ।
સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

સુભાષિતમ્

રામપ્રસાદ જ્યારે વીરમગામ આવી પહોંચ્યો ત્યારે પાંચેક વાગ્યાનો સુમાર થયો હતો. તરતજ તે પોસ્ટ ઓફીસ તરફ ચાલ્યો. પોસ્ટ ઓફીસે આવી પોસ્ટમાસ્તરને પૂછ્યું, “સાહેબ, એક તાર બેસી કે?”

પોસ્ટ માસ્તરે હસતાં કહ્યું, “એ તો અમારું કામ જ છે,”

રામપ્રસાદે તારનું ફેરમ લઈ તેમાં હરિલાલને હળાર ફીપીઆ

નારથી મોકલવાનું જણાવ્યું તે સાથે એ પણ જણાવી દીધું કે રૂપીઆની ખાસ જરૂર છે, નહિ મળે તો બહુ નુકસાન થશે.

માસ્તરે શરમ જોઈ તાર માસ્તરને આપવાનું જણાવ્યું. તાર કરવામાં આવ્યો. રામપ્રસાદે પોસ્ટમાસ્તર પાસે આવી પૂછ્યું, “મની-ઓહર આવે તો રૂપીઆ ક્યારે મળશે?”

માસ્તરે કહ્યું-જવાબ તો આજ રાત્રેજ ફરી વળશે, પરંતુ સવાર પહેલાં રૂપીઆ નહિ મળે.

રા-હું સંધ્યાકાળ પહેલાં તપાસ કરી જઉં તો.

માસ્તર-ખુશીથી પધારજો.

રામપ્રસાદ સલામ કરી ચાલ્યો ગયો, ગામમાં એક મકાન બાડે કરી લીધું. ઉત્તરવાની સોધ કરી સંધ્યાકાળ વખતે પાછો આવ્યો. તેણે પોસ્ટમાસ્તરને પૂછ્યું, “સાહેબ, કંઈ ખબર આવ્યા?”

પોસ્ટમાસ્તરે કહ્યું. “ના.”

રામપ્રસાદે પોસ્ટ ઓફિસ બહાર રાહ જોતો બેઠો. લગભગ આઠેક વાગ્યાને સુમારે પોસ્ટમાસ્તરે ખબર આપી કે “જવાબ ફરી વળ્યો છે. કાલે આઠ વાગ્યે રૂપીઆ લઇ જશો.”

રામપ્રસાદની એક ચિંતા ઓછી થઇ, હવે ખીજી ચિંતા ઉપસ્થિત થઇ. રૂપીઆ લઇ વખતસર પહોંચાશે કે નહિ? તે પહોંચે ત્યાર પહેલાં હરરાળ થઇ જાય તો?

તેને રાત્રે ઉંઘ ન આવી. અજવાળું થતાં જ તે પોસ્ટ ઓફિસે આવી ઉભો. હજી પોસ્ટમાસ્તર આવ્યા નહોતા. તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે હજી અર્ધી કલાક વીત્યે તેઓ સાહેબ આવવાના છે. રામપ્રસાદ ઓફિસ બહાર આમતેમ ટહેલવા લાગ્યો.

છેવટે પોણાઆઠ વાગ્યે માસ્તર આવ્યા. રીતસર સડીસીકકો થયા બાદ હજાર રૂપીઆની નોટો ગમપ્રસાદને આપવામાં આવી. રામપ્રસાદ નોટો ખીસામાં નાખી એકિસ બદાર આવ્યો. ઘોડો તૈયાર હતો, તે પર બેસી તેણે ઘોડો મારી મૂક્યો. ઘોડો તેજ હતો, તે પણ રામપ્રસાદને લઈ પવન વેગે છૂંચ્યો. રામપ્રસાદ મુંબઈમાં ઘણીવાર ઘોડા પર બેસી ફરવા જતો, એટલે તેને ઘોડેસ્વારી બહુ ગમતી.

આ તરફ મોહનપુરમાં ધાંધલ મચી રહી છે. કોઈનાં માણસો નાનાં મોહનપુરમાં આવી ચઢ્યાં છે. કોઈનું ઘર બળે ને કોઈને તાપણું થાય એ નિયમ મુજબ હરરાજમાં જરજમીન ખરીદી લેવા ખાતર ઘણા માણસો માણનાં ઘર આગળ એકત્ર થયાં છે. આળુબાળુના ગામમાંથી પણ બે ચાર શ્રીમંતો આવી ચઢ્યા છે. દમણાં જ તેને ધરખાર તજી રસ્તા પર ઉભું રહેવું પડશે. અત્યારસુધી જે તેમનું હતું, તે ખીજને હાથ જશે ! હાય ભગવાન ! આ શું કર્યું ? તે ક્યાં પાપે આ કુટુંબને રસ્તામાં રજળવું કર્યું ?

વખત થયો, હરરાજ શર થઈ. એક સોથી માંડીને ધીમે ધીમે પોંચસેનો ભાવ બેલાયો. જેઓ સસ્તામાં મિલકત ખરીદવા આવ્યા હતા, તેઓ ચુપ થઈ ગયા. હવે ફક્ત ગામના પટેલ ભગવાન અને હરિપ્રસાદ વચ્ચે હરિકાઈ થતી હતી. છસો રૂપીઆ સુધી ચઢ્યા બાદ બગા પટેલે તો હાર સ્વીકારી લીધી. હરરાજ કરનારે પોકાર કર્યો “ સાડા છસો ! હવે કોઈને ચલું છે, બોલો સાડા છસો, સાડા છસો, એક વાર, સાડા છસો બે વાર, કોઈને ચલું છે ? ” તે ત્રણ વાર કહેવા જતો હતો, તેવામાં પરસેવાથી રેખરેખ થઈ ગયેલા એક માણસે પાછળથી ખૂમ પાડી, “ સાતસો ”

હરિપ્રસાદે સાતસો કહેનાર તરફ જોયું. તેણે તેને ઓળખ્યો. રામપ્રસાદ વખતસર આવી પહોંચ્યો હતો. તે મનમાં બહુ ગુસ્સે થયો. મિલકત હાથમાંથી જતી રહેતી જોઈ તેણે સવાસાતસો કહ્યા. રામપ્રસાદે સાડાસાતસો કર્યા.

હરિપ્રસાદે જોયું કે રામપ્રસાદ તો ભારે હિંમતવાન નીકળ્યો. આમ કરવાથી તો તે વધુ ને વધુ રકમ વધારતો જ જશે. તેણે યુક્તિ કરી મુખ્ય અમલદારને કહ્યું, ‘ સાહેબ, પ્રથમ તપાસ તો કરો કે સામેો માણસ એટલા રૂપિયા આપવાને શક્તિમાન છે કે નહિ ?’

અમલદાર કંઈ કહે તે પહેલાં રામપ્રસાદે નોટનું બંડલ ખુલ્લું કરી તેની સામું ધર્યું. પેલા અમલદારે હરિપ્રસાદને વધવાનું જણાવ્યું. હરિપ્રસાદ ન વધ્યો એટલે સાડાસાતસો રૂપિયામાં માછની બધી મિલકત રામપ્રસાદના હાથમાં આવી. રામપ્રસાદે રૂપિયા ગણી આપી રસિદ લીધી.

હરિપ્રસાદને રૂપિયા મળ્યા છતાં તેનું મોં કાળું શાહી જેવું થઈ ગયું. માછનાં ધરખાર માટે તેનો લોભ બહુ મોટો હતો, તેથી તેને બહુ માઠું લાગ્યું. રમાસુંદરીએ આ વાત સાંભળી કહ્યું, “ એ છોકરાએ એટલા બધા રૂપિયા કાઢ્યા ક્યાંથી ? ચોરી તો નહિ કરી હોય ? ”

રામપ્રસાદે મિલકત ખરીદી લીધી છે, એ વાત માછએ સાંભળી એટલે તેને થોડી શાંતિ વળી. તેમણે ધારી લીધું કે “ ગમે તેમ થાય પણ હવે એકાએક ઘર છોડવું નહિ પડે. રામપ્રસાદ કદી પણ અમને હાંકી કાઢશે નહિ. ઓછામાં ઓછા ચાર પાંચ માસ તો તે કદી અમને બહાર નીકળવાનું નહિ જ કહે.”

એ દરમિયાન રામપ્રસાદ ધરમાં આવ્યો. માણએ કહ્યું, “બેટા, તું ચિરંજીવ રહે. મારા તારાયંદ અને સૈભાગ્યચંદની તું જુદો નથી. તેં બધું ખર્ચી લીધું તેથી હું બહુ રાજ થઈ છું. બેટા, હવે તું આ ધરમાં અમને રહેવા માટે એકાદ ઓરડી કાઢી આપજો.”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “કાકીમા, એકાદ ઓરડી શા માટે? આખું ધર આપતું જ છે. પોતાનું ધર છોડી બીજે જવાની શી જરૂર છે?”

કોઈપણ તેના મનનો ખરો ભાવ સમજી શક્યું નહિ. બધાં સમજ્યાં કે રામપ્રસાદ બહુ માયાળુ છે, દયાળુ છે માટે આપણે હવે બહાર રહેવા જવું પડશે નહિ. પોતાના મકાનમાં રહેવા દે એ શું થોડી ઉદારતા છે! દુનિયામાં એવો ત્યાગ સ્વીકારવાને કોણ તત્પર થાય છે?

રામપ્રસાદે તારાયંદની વહુ પાસે આવી કહ્યું, “ભાભી! આજે તો તમે સાફ સાફ જન્મવાનું કરો. મેં તો કાલે આખો દિવસ કશું ખાતું નથી. ચાલો સૈભાગ્યચંદભાઈ, આપણે બન્નરે જઈ આવીએ!”

સૈભાગ્યચંદે કહ્યું, “ભાઈ, તું વિસામો લે. હું જઈ છું.” આમ કહેવાનું કારણ એ હતું કે તેની પાસે પૈસા નહોતા. રામપ્રસાદ તેના મનોભાવ સમજી બોલ્યો, “ના ના, તમારી સાથે હું પણ આવીશ. હું ઘણા દિવસે આવ્યો છું, એટલે મને બન્નર જોવાનું બહુ મન છે.”

સૈભાગ્યચંદ તૈયાર થયો. બંને જણા બન્નરમાં ગયા. થોડીવારમાં ચાર પાંચ મજૂરો સાથે ઘઉં, બાજરી, દાળ, ભાત, શાક, ધી, ગોળ તેલ તથા મશાલો ઉપડાવી બંને જણા પાછા આવ્યા.

માણએ કહ્યું, “આ શું રામું! આટલું બધું શું લાવ્યો?”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “વધારે શું છે! આટલી જથ્થાસે તો થોડા રૌંજ માંડ ચાલશે.”

માજીએ જોયું કે લગભગ એ માસનો ખોરાક ઓશરીમાં પડ્યો છે. તે આનંદાશ્રુ સાથે રામપ્રસાદ સામું જોઈ રહ્યાં.

જમ્યા બાદ રામપ્રસાદે કહ્યું, “આજે હજુ એક વખત વીરમગામ જવું પડશે, ત્યાંનું કામ હજુ પત્યું નથી.”

બધાંએ બહુ દુલ્લું છતાં રામપ્રસાદ તેજ દલાડે વીરમગામ ગયો, આ વખતે તેણે જુદો રસ્તો લીધો હતો. વીરમગામથી પાટડી જતી રેલ્વે લાઇનથી મોહનપુર ચારેક ગાઉ દૂર હતું, તેથી તે પાસેના રોથને જઈ રેલ રસ્તે વીરમગામ ગયો. ત્યાં ગઈ રાતે જે કિતારો નક્કી કરી રાખ્યો હતો, ત્યાં આવી ઉતર્યો.

મુંબઈમાં ઓફિસમાં કામ કરતા એક કારકુન સાથે તેને પાકી મિત્રતા બંધાઈ હતી. તેનો એક ભાઈ વીરમગામમાં વકીલાત કરતો હતો. એ ભાઈનું નામ દેવીદાસ હતું. દેવીદાસ મુંબાઈમાં આવતા ત્યારે રામપ્રસાદને મળ્યા સિવાય જતો નહિ. રામપ્રસાદના કેટલાક ગુણોએ તેને તેનો મિત્ર બનાવ્યો હતો. રામપ્રસાદે સવારમાં ઉઠી તેની તપાસ કરી. દેવીદાસને ઘેર જતાં જ તેણે રામપ્રસાદનો બહુ સત્કાર કર્યો. વાતચીત થયા બાદ રામપ્રસાદે કહ્યું, “હું એક કામ માટે આવ્યો છું.”

દેવીદાસ—“શું કામ છે, કહો?”

રામ—“કાલે સિલામમાં કોઈ ગૃહસ્થનાં મકાન ખરીદ્યાં છે.

દેવીદાસ—“બહુ સાઈ કર્યું, કેટલા રૂપિયામાં ખરીદ્યાં છે?”

રામ—“સાડાસાતસો રૂપિયામાં.”

દેવીદાસ--હવે મારે શું કરવાનું છે ?

રામ--એ મિલકત જેની છે, તેને પાછી સોંપવાનો મારો વિચાર છે. માટે તે સંબંધી લખાણપત્રી કરી આપો.

દેવીદાસ--તેઓ શું હવે આપની પાસેથી એ મિલકત ખરીદવા માગે છે ? કેટલા રૂપિયાનો નફો આપવા તૈયાર થયાં છે ?

રામ--એક પૈસો પણ નહિ.

દેવીદાસ--એટલે તમે જેટલા રૂપિયામાં એ મિલકત ખરીદી છે, તેટલા જ રૂપિયામાં તેમને પાછી આપવા માગો છો ?

રામ--એમ પણ નહિ. કાયદેમર રીતે એ બધી મિલકત મારા કબજામાં આવી હોવા છતાં હું મારો કબજો છોડી દેવા માગું છું. તેઓની સંપત્તિ તેઓને આપી દેવા માગું છું. હું તે પર કદી પણ દાવો કરવા ઇચ્છતો નથી !

દેવીદાસ નવાઇ પામી રામપ્રસાદ સામું જોઈ રહ્યા. તેમણે પૂછ્યું, ત્યારે તમે કહેાને કે આપ એ મિલકતનું દાનપત્ર લખાવી તેઓને નામે રજીસ્ટર કરી આપવા માગો છો ? ”

રામ--આપની કોરટની ભાષામાં એમ કહેવાતું હોય તો એમ કહેા. હું તો એ બધી મિલકત વગર પૈસે તેમને પાછી આપી દેવા માગું છું.

દેવીદાસ--“ ભારે નવાઇ ! આપને ધન્ય છે ! આવા નિઃસ્વાર્થ નરો દુનિયામાં થોડા જ હશે ! આપ દેવ છો કે મનુષ્ય ?

રામ--આપ મને શરમાવતા નહિ.

દેવીદાસે સ્ટાંપના કાગળ પર દાનપત્ર લખી રજીસ્ટર કરાવી આપ્યું. દસ્તાવેજની નકલ રાખી અસલ દસ્તાવેજ પાછો આપતાં એકાદ

દિવસની રોકાણ થઇ માટે તેને બીજી રાત પણ વીરમગામ રહેવું પડ્યું.

દેવીદામનો નાનો ભાઇ અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં બી. એ. ક્લાસમાં ભણતો હતો. તે રજા સખત વીરમગામ આવ્યો હતો. રામપ્રસાદને તેની સાથે વાતચીત થઇ. તેનું નામ હરિવદન હતું, હજી કુંવારો હતો. તેના માયાળુ સ્વભાવથી રામપ્રસાદ બહુ ખુશ થયો.

રામપ્રસાદ પછો મોહનપુર આવ્યો. નાસ્તો કર્યા બાદ ખીસામાથી એક મોઢું કવર કાઢ્યું. તારાચંદ પાસે જઇ તે એક કવર તેના હાથમાં આપી કહ્યું “વખત મળ્યે વાંચી જોજો.”

તાગચંદ નવાઇ પર્વક રામપ્રસાદનાં મોં સામું જોઇ કવર આમ તેમ ફેરવવા લાગ્યો. ત્યારબાદ કવરમાંથી દસ્તાવેજ કાઢી વાંચવા લાગ્યો. થોડું વાંચ્યા બાદ તેનો હાથ કંપન લાગ્યો, આખા શરીર પર પરસેવાનાં ટીપાં વળવા લાગ્યાં. તેણે જૂમ પાડી, “મા મને પકડ” કહી તે પડી જવા જતો હતો, ત્યાં રામપ્રસાદે તેનું શરીર પકડી રાખ્યું. સૌભાગ્યચંદે તેનાં મોં પર પાણી છાંટ્યું, થોડો પવન નાખ્યો. તારાચંદ શાંત થયા તેણે પોતાની બધી લાગણી સમાવ્યા બાદ કહ્યું, “હવે ભય નથી, રામુ ! રામુ ! આ શું કર્યું ? એક ભાઇ રાક્ષસ !”

• અને એક ભાઈ દેવ !”

તારાચંદ વધારે બોલી શક્યો નહિ. તે રામપ્રસાદને બેઠી બાળકની માફક રડવા લાગ્યો. દસ્તાવેજ અંગ્રેજીમાં લખેલો હતો. સૌભાગ્યચંદ અંગ્રેજી બોલેલો ન હોવાથી તે વાંચી શક્યો નહિ. તે દિગ્મૂઢ બની તારાચંદ સામું જાઇ હસ્યો. માત્ર પણ કશું સમજી ન શક્યાં. તેણે તારાચંદને પૂછ્યું, “બેટા તને શું થયું ?”

તારાચંદે કહ્યું, “ સાંભળ મા ! રામપ્રસાદે લિલામમાં સાડાસાતસો રૂપીઆ આપી જે મિલકત ખરીદી હતી તે તેણે મારા અને સૌભાગ્ય-અંદના નામ પર ચઢાવી આ દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવ્યો છે. આ રીતે તેમણે એ બધી મિલકત આપણને પાછી સોંપી દીધી છે ! આ દસ્તાવેજની અંદર તે જ મતલબનું લખાણ છે ! મા ! આવા નિઃસ્વાર્થી માણસો દુનિયામાં હોઈ શકે ? લોહીનું પાણી કરી મેળવેલા પૈસા આવી રીતે પરૈષ્કારમાં વાપનારા માણસો દુનિયામાં થોડા જ છે.

માજની આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ વહેતાં હતાં. થોડીવાર તેમની વાચા બંધ પડી ગઈ, થોડીવાર પછી તે રામપ્રસાદનો ઉપકાર માનવા તૈયાર થયાં. પણ રામપ્રસાદે તેમનો હાથ પકડી કહ્યું, કાકી મા ! કંઈ પણ બોલશો નહિ. હું આપની પાસે ન વળાય એવા ઝણથી બંધા-એશે છું, મારી શક્તિ નથી કે એ ઝણ વાળી શકું. આ કાર્ય એ ઝણ વાળવાનો નાનો સરસો પ્રયત્ન છે, એમ કહેવું એ મહાપાપ છે, છતાં તે આપને જણાવ્યા સિવાય રહેવાનું નથી. અને તારાચંદભાઈ ! તમે આ પાપીને દેવની ઉપમા આપી અપરાધી બનાવશો નહિ. જુઓ આ સૌભાગ્યભાઈ, જ્યારે હું રોગથી મરવા તૈયાર થયો હતો, કોલેરાનાં કપરાં દરદથી મારો સગો ભાઈ પણ મારી પાસે આવતાં ડરતો હતો, મળમૂત્રથી ખરડાઈ નદીને કીનારે પડ્યો હતો, ત્યારે આ સૌભાગ્ય ભાઈએ મારા મળમૂત્રની પરવા ન કરતાં, પોતાનું શરીર બગડવાની પરવા ન કરતાં મને બચાવ્યો હતો, અને આ દેવીરૂપી માજીએ સાત દલાડા આખી રાત જગરણુકરી સગી માની માફક મારી ચાકરી કરી હતી. હું અનાથ હતો, આ જગતમાં માઈ કોઈ નહતું, છતાં એ માતાએ મારી સેવા કરી હતી. તેની સાથે મુકાબલો કરતાં માઈ આ કૃત્ય

નજીવું છે ! મારી પ્રાર્થના છે કે આપ આ બાબત જરાપણ ચર્ચા ન કરતા. ”

તારાયદે કહ્યું, “ ચર્ચા નહિ કરીએ, જ્યાં સુધી જીવશું ત્યાં સુધી અમે આ વાત બુલી શકશું નહિ. અમે મન વચન ને કર્મથી તને સુખી જોવા ઇચ્છીશું. તું અક્ષય શાન્તિ અને અનંત ઐશ્વર્ય મેળવે અને આવી રીતે પરાપકારમાં જીવન ગાળે એવી અમારી અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા છે.

વાત ધીમે ધીમે આખા ગામમાં ફેલાઇ. હરિપ્રસાદે આ વાત સાંભળી. બધાં રાજ થયાં. કેવળ આખા ગામમાં હરિપ્રસાદ અને રમાસુંદરીનાં હૃદયમાં ઈર્ષ્યાએ ધકધકવા લાગી.

તેજ દિવસે સાંજે રામપ્રસાદ રામશંકર શાસ્ત્રીને મળવા ગયો. તે વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગને લીધે પથારીવશ હતા. આંખે દેખાતું ન હોવાથી બહાર નીકળતા નહિ. રામપ્રસાદને આવેલો જાણી તે બહુ ખુશી થયા. તેમણે કહ્યું. “ તું આવ્યો છે, એ વાત સાંભળી મને બહુ આનંદ થયો છે. મારામાં હવે શક્તિ નથી. ચાલવાની કે જોવાની શક્તિ ન હોવાથી હું તને મળવા આવી શક્યો નથી. મેં બધી વાત સાંભળી છે, તું જ દેસાઇજીને યોગ્ય પુત્ર છે. ભગવાન તને સુખી કરે.

રામપ્રસાદ પાછો ફરતો હતો, તે વેળા રસ્તામાં મુક્તા સાથે મેળાપ થયો. તેણે તેની માંદગીના વખતમાં સારી ચાકરી કરી હતી. રમાસુંદરી અને હરિપ્રસાદનાં પત્થર જેવાં અંતઃકરણમાંથી તો પાણી ઝરે તેમ નહોતું. તેથી રામપ્રસાદ માટે તે વખતે ધરની દાસી મુક્તા આરા સમુદ્રને વિષે મીઠી વીરહી જેવી ગરજ સારતી. તેની મા મરી

અર્થ છે, તે અત્યારે ખીજને ઘેર દાસીવૃત્તિ કરી યુજરાન ચલાવે છે. રામપ્રસાદે તેને જોઈ પૂછ્યું, “ મુક્તાબહેન, કેમ છે ? ”

આવું મીઠું સંમોધન તેના બાગ્યમાં ઘણા દહાડા થયાં લખ્યું નહોતું. તે ખુશ ખુશ થઈ હસ્તી હસ્તી બોલી, “ હા બાઈ ! તમે પ્રધાર્યા છો એ સાંભળી હું બહુ રાગ થઈ છું. કામકાજ કર્યા બાદ કાલે હું તમને મળવા આવવાની હતી. તમે કુશળ છોને ? અમને તો તદ્દન વીસરી ગયા લાગે છે ! ”

રામપ્રસાદ ખીસામાંથી પાકીટ બહાર કાઢતો બોલ્યો, “ બીજાં માણસોને તો કદાચ વિસરી ગયો હોયશ, પણ બહેન, તમને વિસર્યો નથી. જેઓએ મને પકતી સ્થિતિમાં મદદ કરી, મારે માટે સલાનુભૂતિના નિસાસા મૂક્યા તેઓને હું જિંદગી પર્યંત યાદી રાખવાનો નથી.

ત્યાર પછી પાકીટ કિંધાડી દસ દસ રૂપીઆની એ નોટો બહાર કાઢી તે તેણે મુકનાના હાથમા સેરવી દીધી. નોટ આપતાં કહ્યું, “ આ તમારી પાસે રાખો, કોઈ વખતે કામ આવશે. મારે માટે તમારે ઘણું અપમાન સહન કરવું પડ્યું છે. મારું દુઃખ જોઈ તમારી આંખમાંથી આંસુ પડતાં એ બધું મને યાદ છે બહેન ! ”

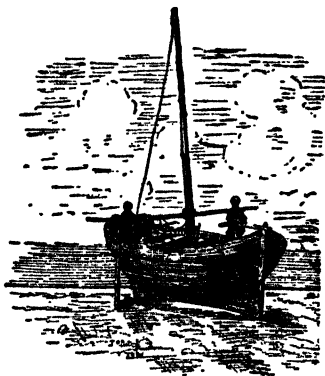
મુક્તા આશીર્વાદ આપતી આપતી બને નોટ છોડે બાંધતી બોલી, “ બાઈ ! તમે રાગ થજો ! ભગવાન તમને ખુશી રાખે ! ”

રામપ્રસાદ ગયો. મુક્તા મનમાં વિચારવા લાગી. અહા ! છોકરો છેને, કેવો કિદાર છે, ગરીબ દુઃખીને મદદ કરવાથી ભગવાન હજારગણું આપે છે—” એમ કહેતી કહેતી તે બાંધી બહેનું લઈ પાછી ફરી. તેને એટલો બધો આનંદ થતો હતો કે પાછી ભરવાની વાત પણ વિસારે

પડી. રસ્તામાં જે કોઇ મળતું તેને રામપ્રસાદની ઉદારતાની વાત જણાવતી.

સંધ્યાકાળ વખતે જન્મતી વેળા રામપ્રસાદે પૂછ્યું. “ કાકીમા ! આટલા દિવસ થયાં આવ્યો છતાં મારી બાબી વિષે પૂછતાં તો વિસરી જ ગયો. તેઓ કયાં છે ? સરયૂનો વિવાહ થયો ? ”

“ અરે બેટા ! ” કહી વૃદ્ધા પ્રભાવતીની કથની કથવા લાગી. એ કથની સાંભળતાં રામપ્રસાદની આંખમાંથી આસુ પડવા લાગ્યાં. જમ્યા બાદ તેણે કહ્યું—કાલે હું તેમને મળવા જઇશ. બીજે દિવસે સવારે તે રામપુર તરફ રવાના થયો.

મકરણ ૧૫ મું

સરયૂના વિવાહ

દુઃખીના દુઃખની વાતો, સુખી ના સમજી શકે;
સુખી જો સમજે પુરું, દુઃખના વિશ્વમાં ટકે.

કલાપી

જ્યારે ગામના આખરદાર માણસોએ શરમાવ્યો ત્યારે હરિપ્રસાદે પ્રભાવતી અને સરયૂનાં ભરણપોષણ માટે વાર્ષિક દોઢસો રૂપીઆ આપવાનું કબજ્જું હતું, એ વાચકોને સ્મરણમાં હશે.

કાલિદાસ પોતાની દીકરી અને દૌહિત્રીને સાથે લઈ રામપુર ગયા. બંને ત્રણ ત્રણ માસને અંતરે મોહનપુર આવી રૂપીઆ લઈ જતા. શરૂઆતમાં તો કશી ગરબડ ન થઈ. પણ ત્રણ ચાર વાર આ રીતે રૂપીઆ આપ્યા બાદ હરિપ્રસાદને રૂપીઆ આપતાં ભારે દુઃખ થવા લાગ્યું. હવે કાલિદાસને રૂપીઆ માટે મોહનપુરમાં ૪-૫ દિવસની

રોકાણ થવા લાગી. કોઈ કોઈ વાર તો ખાલી હાથે પાછું ફરવું પડતું.

આ પ્રમાણે એક વર્ષ વીત્યા બાદ કાળની ભયંકર ગતિએ કાલિદાસને પોતાના ફેરામાં લીધા. તેનો પુત્ર હરિશ્ચંદ્ર થોડી આવકમાં આટલાં બધાં માણસોનું ભરણપોષણ કરવાને અશક્ત હતો. તે બહેનના રૂપીઆ લેવા મોહનપુર આવ્યો. પ્રથમ તો હરિપ્રસાદે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, અનેક કાલાવાલા કર્યા બાદ જવાબ આપ્યો કે આ માસે તો કશું મળવાનું નથી. આવતે માસે આવશે તો કંઈક બની શકશે. ”

હરિશ્ચંદ્રને પાછું જવું પડ્યું. એક માસ પછી તે પાછો મોહનપુર આવ્યો. આ વખતે હરિપ્રસાદે ગુસ્સે થઈ કહ્યું, “ તમે લોકો રૂપીઆ રૂપીઆ કરી માફ ધર વેચાવશે કે શું ? પંદર દિવસ પછી આવજો, અત્યારે કશું નહિ મળે. ”

હરિશ્ચંદ્ર ગુસ્સો શમાવી શક્યો નહિ. તે બોલી ઉઠ્યો, “ આ શું બીજા આપો છો ? ”

હરિપ્રસાદ-બીજા નહિ તે બીજું શું ?

હરિશ્ચંદ્ર-જો બીજા માગવાની હોત તો તમારે બારણે પગ મૂકત નહિ. આ રૂપીઆ તો મારી બહેનનું વાજબી લેણું છે. આપ આમ શા માટે કરો છો ? ”

હરિપ્રસાદ-અત્યારે મારે ધણું કામ કરવાનું છે, તમે પધારશો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર-હું રૂપીઆ લીધા સિવાય ઉડવાનો નથી.

હરિપ્રસાદ-હું એક પાઈ પણ આપવાનો નથી.

એમ કહી તે ચાલ્યો ગયો. હરિશ્ચંદ્રને રામશંકર શાસ્ત્રીની મદદ લેવી પડી. તેણે કહ્યું, “ હવે મારે શું કરવું ? ”

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, “ તારી બહેનને લઇ આવ-આ વખતે પાકી વ્યવસ્થા કરી આપીશ. ”

હરિશ્ચંદ્રે પૂછ્યું, “ તે આવી ઉતરશે ક્યાં ? ”

શાસ્ત્રીજી મૃદુ ઠપકો આપતા બોલ્યો, “ એમ કેમ બોલે છે, મારી આ ઝુંપડી ક્યાં ગઇ છે ? બધા કંઈ હરિપ્રસાદ જેવા હોતા નથી ! ”

હરિશ્ચંદ્ર નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો. બીજે જ દિવસે પ્રભાવતી અને સરૂન લઇ પાછો આવ્યો. શાસ્ત્રીજીએ ગામના પાંચ આમરદાર માણસોને બોલાવી હરિપ્રસાદના વ્યવહાર સંબંધી બધી વાત કહી, અને જણાવ્યું કે “ તેને બોલાવી, આ અનાથ વિધવાની કંઈ વ્યવસ્થા કરી આપવી જોઇએ. ”

એક જણ જઇ હરિપ્રસાદને બોલાવી લાવ્યો. હરિપ્રસાદે આવી પૂછ્યું, “ કાકા ! મને કેમ બોલાવ્યો ? ”

શાસ્ત્રીજી-એસ ભાઇ.

હરિ-ઘેર કામ પડતું મૂકી આવ્યો છું, બહુ વાર એસી સકાશ નહિ. જે કામ હોય તે કહો.

શાસ્ત્રીજી-તે વખતે અમે પાંચ જણાએ મળી પ્રભાવતી માટે વ્યવસ્થા કરી હતી તે પ્રમાણે તું પૈસા આપતો નથી, તેથી તેઓ ગુદી જાતનો બદોબસ કરવા માગે છે.

હરિ-ખીજો કઇ જાતનો બદોબસ કરવા માગે છે ?

શાસ્ત્રીજી-તેનો ભાગ તેને આપી દે, જરજમીનના ભાગ પાડી દે.

હરિ-આપ શું મને બિખારી બનાવવા માગો છો ?

શાસ્ત્રીજી-અમે તો શું કરી શકીએ તેમ છીએ, હજાર હાથવાળા ભગવાન તને જેમ બને તેમ જલદી એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકશે. આટલો બધો જીવન તે કરી સહન કરી શકશે નહિ.

હરિ-રામપ્રસાદનો પત્નો નથી, તે ન આવે ત્યાંસુધી જમીનના ભાગ કેવી રીતે થાય ?

શાસ્ત્રીજી-તે ન આવે ત્યાંસુધી તું ક્યા કાયદાને આધારે જમીનનો બધો ભોગવટો ભોગવે ?

હરિપ્રસાદ સ્થિતિ સમજી ધીમા અવાજે બોલ્યો, “ત્યારે તમારા ધ્યાનમાં ઉતરે તેમ કરો. આપ જે કરશો તે વાજબી જ હશે. પણ હાલમાં આમ કરો તો શું ખોટું ? આપ પાંચ વીધાં જમીન નક્કી કરી આપો તે હું વહુને સોંપી દઉં, તે જમીન સાથે મારો કરો સંબંધ રહેશે નહિ.”

હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું, “પાંચ વીધાં શા માટે લે ? હિસાબ મુજબ જે કંઈ મળે તે બધું સોંપી દો.”

હરિપ્રસાદનો પક્ષ લઈ એક જણે કહ્યું, “આ કંઈ ભાગની વહેંચણી થતી નથી. વરસે દોઢસો રૂપીઆ આપવાનો ઠરાવ હતો, પણ રૂપીઆ ન આપી શકવાથી આટલી જમીન સોંપે છે, તે જમીન પરની બધી માલિકી આપની બહેનની રહેશે ત્યારબાદ આપની ભાણેજને જે કંઈ સંતાન થાય તેઓ એ જમીન ભોગવશે. અત્યારથી બધી મિલકત છિન્નભિન્ન કરવી એ યોગ્ય નથી.”

કોઈ આમ તો કોઈ તેમ એમ જુદા જુદા મત પ્રકટ કરવા લાગ્યા. શાસ્ત્રીજીએ ફેંસલો આપતાં કહ્યું, “ હવે બધાનું રહે તેવો તોડ કાઢીએ, ભાઈ હરિપ્રસાદ તું છ વીધાં જમીન આપ, પાંચ વીધામાં એ જણાનું ભરણુપોષણ ન થાય. ”

હરિપ્રસાદ છ વીધાં આપવા કબૂલ થયો. છ વીધાં જમીન સરકારી મહેસૂલ સહિત પ્રભાવતીના નામ પર ચડાવી આપવામાં આવી. એક સત્યવાદી ખેડૂતને બોલાવી એ જમીન ખેડવા આપી. ખેડૂન સાથે એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો કે જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી અર્ધો ભાગ પોતે રાખી બાકીનો ભાગ રામપુર પહોંચતો કરવો. સરકારી મહેસૂલ પ્રભાવતીએ ભરવું.

આ પ્રમાણે બે ત્રણ વરસ તો સારી રીતે વીત્યાં. ત્યારબાદ નસીબ બીજી રમત રમ્યું. હરિશ્ચંદ્રની નોકરી ગઈ. તેની પાસે જે કંઈ જમીન હતી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અનાજ વડે છ માસ ચાલે તેમ હતું, બાકીના છ માસ નોકરી વડે પેદા કરેલા પૈસા વડે નીકળતા હતા. પણ નોકરી તો ગઈ, હવે શું કરવું? હરિશ્ચંદ્ર માથે હાથ દબાવેડો. પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ ભાઈ નોકરી ગઈ તે માટે આટલા બધા દીલગીર કેમ થાઓ છો ? ”

હરિશ્ચંદ્ર-બહેન, જો બે વર્ષ ઘેર બેસવું પડશે તો બાપશું શું ? પ્રભાવતી-કેમ જમીન છે ને. ”

હરિશ્ચંદ્ર-જમીનમાં ઉત્પન્ન થતું અનાજ છ માસથી વધુ ચાલતું નથી.

પ્રભાવતી-મોહનપુરથી આવતું અનાજ શા માટે ગણતરીમાં લેતા નથી. તેમાંથી કેટલુંક અનાજ વધે છે, તે તમારા ઉપયોગમાં લેજો.

હરિશ્ચંદ્ર-ખેન, તને મદદ કરવી તો રહી, પણ ઉશકું હું તારું ખાઉં ?

પ્રભાવતી-એમાં શું ? હું કંઈ પારખી છું ?

હરિશ્ચંદ્ર-બધું સમજું છું, પ્રભાવતી. પણ કાલ ક્રીડેને સરથૂને પરજીવતી પડશે. અત્યાચારી સોધ કરી રાખતી એ આપણી શત્રુ છે. તું ધારે છે કે તારો જેઠ કંઈ મદદ કરશે, પણ એ વાત પર કદી આશ્વા રાખતી નહિ. તે એક બદામ પણ આપવાનો નથી.

પ્રભાવતી-પછીની વાત પછી. સહેજ પ્રયત્ન કરશો એટલે નોકરી મળી રહેશે.

હરિશ્ચંદ્રે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ નોકરી ન મળી. તેથી પ્રભાવતીનાં અનાજ પર ગુનગરો કરવો પડ્યો. ત્યારબાદ કિપરાકિપરી એ વર્ષ મોળાં જવથી આખા દેશમાં હાલાકાર ફેલાઈ રહ્યો. એ વરનમાં પ્રભાવતીને મોદનપૂરથી એક મૂઠી પણ અનાજ ન મળ્યું. કિલટા ધરના પૈના કાઢી મહેસૂલ ભરવું પડ્યું. હરિશ્ચંદ્રની વહુનાં શરીર પર જે એકાદ બે પિત્તમ્મમાં હતા તેપણ મીરતી મૂકાયાં ! ત્યારબાદ પ્રભાવતીના કહેવાથી હરિશ્ચંદ્રે તેના ધરેણા ગીરતી મૂકી ગામમાં એક મોઢીખાનાની દુકાન ખુલાડી. તેણે ધાર્યું હતું કે જેમ બને તેમ જલદી ખેનનાં ધરેણાં છોડાવી ભારાથ. પરંતુ નમીળ પાધરું ન કાઢ્યું. તેને મોઢીખાનાના વેપારનો અનુભવ નહોતો, વળી તે નવોસવે. વેપારી હતો. આથી તેને એટલી ખોટ મળ કે શુ કરવું તેના સ્મર પડી નહિ.

ત્યારબાદ થોડાં વર્ષો જમીનમાં પાક ફિતો ખરો. પણ ખાવામાં અને બાજ બરવામાં બધું અજાણ વેપારી જનું હોવાથી ધરણુ છોડાવી
સ્પ. જી. અ. ૧૩

શકાયાં નહિ. આ ચિંતામાં તે ચિંતામાં હરિશ્ચંદ્રનું શરીર ગળવા લાગ્યું.

સરયૂ પણ વિવાહ યોગ્ય ઉમરે પહોંચી હતી. પ્રભાવતીએ ભાંધિ ન વાર શોધી લાવવાનું કહ્યું. હરિશ્ચંદ્રે પ્રયત્નમાં ખામી ન રાખી પણ મનને ગમે તેવો વર કે ધર ક્યાં ?

સરયૂ નરક બેઠા પ્રભાવતી ઉના નિસાસા નાખતી. તે દહાડે દહાડે સુકાવા લાગી. ઉંઘ ને આહારનો લોપ થઈ ગયો. હરિશ્ચંદ્રની વહુ તેને આશ્વાસન આપી કહેતી, “બહેન ! વિચાર કરવાથી શું વળે ! સરયૂ શું કુંવારી તો ઓછીજ રહેવાની છે ? વિવાહની ઉમર ચતાં જ વર એની મેળે આની હાજર થશે.”

પ્રભાવતી નિસાસો નાખી જવાબ આપતી, “ભાભી, ક્યારે વર આવી હાજર થશે ? સરયૂને ચૌદ વર્ષ થવા આવ્યાં. તેની સહચરિઓ- માંની બધી પરણી છે. વળી વિવાહ પણ શી રીતે થાય ? આજકાલ વિવાહનું બજાર કેટલું તેજ છે. ? ભાભી, ગરીબનાં ઘરની છોડી આ જમાનામાં પરણે એવું લાગતું નથી. સરયૂને બધા પ્રસંદ તો કરે છે, પણ આપવા લેવાની વાત ચતાં જ એ પસંદગી કાણ બાણે ક્યાં આવી જાય છે.”

“પણ તમારા ભાઈ શું કરી આવે છે, તે તો જુઓ.”

“એ આશા નિષ્ફળ છે. તેઓએ તો ચેત્તો જવાબ આપ્યો છે. એક પૈસો પણ ત્યાંથી મળવાનો નથી. મારા સસરા જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેજુરી તર હતી. કેટલાય રૂપિયા બચાવે કરતાં હતો. પણ તે બધા મચાસી પાડનાર અજાણે મને મદદ કરે ? મારા જેકે જેવો વિશ્વાસવાળો માણસ મળવો મુશ્કેલ છે. મેં લખ્યું કે વધારે

નહિ તો બસો રૂપીઆ પણ સરયૂના વિવાહમાં આપો, પણ તેમણે જવોય આપ્યો કે સરયૂની સાથે મારે શો સંબંધ છે ? જ્યારથી જમીનના ભાગ પાઠી બાપને ઘેર ગઇ છે, ત્યારથી મારો તેની સાથેના બધા સંબંધ તૂટી ગયો છે. હવે શું થશે બાબી ? સરયૂનું શું થશે ? ”

“ બહેન, ચિંતા ન કરો ! વિવાહ કેનો નથી થતો ! ગમે ત્યાં થઇ રહેશે. ”

“ એવો આશીર્વાદ આપજો બહેન ! હવે તો હું હારી છું. મારો નરસો ગમે તેવો વર મળે એટલે પત્યું. હવે તો મધું પતે તો ફીક. કોણ જાણે કેવું નસીબ લઇ મેં જન્મ લીધો છે કે જાતે સુખી થતી નથી ને ખીજાને સુખી કરી શકતી નથી. ”

“ તમારી સ્થિતિ જોઇ સરયૂ પણ સુકાતી બન્ય છે. તમે તેની સમક્ષ જેમ તેમ બોલશો નહિ. વૈશાખમાસ આવે એટલે વિવાહ કર્યાં સિવાય છૂટકો જ ક્યાં છે. ”

“ પણ ઘરમાં તો કોઠી પણ નથી, શી રીતે વિવાહ થશે ? રસ્તાનો ભિખારી પણ ચારસો-પાંચસો રૂપીઆ માગે છે, શું થશે બાબી ? ”

“ તમારા બાઇએ તમને બહુ વિચાર કરવાની મના કરી છે. તેણે કહ્યું છે કે જર જમીન ગીરો મૂકીને પણ સરયૂનો વિવાહ કરવો જ પડશે. તેમણે વૈશાખ માસમાં વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેઓ આવતી વેળા નવાં મામ જતા આવશે, ત્યાં બધું પાકું કરી આવવાના છે. ”

“ એ પ્રયત્ન પણ કરી જોયો પરંતુ તમારા જેઠની ખીકથી કોઇ એ જમીન લેવા તમાર થયું નથી. તે પોતે પણ જમીન પાછી રાખવા માગતા નથી. ”

“ મને હેંગન કરતી એ જ તેનો કહેલો લાગે છે. પરંતુ ને એટલું સમજતા નથી કે છોકરી કંવારી રહેશે તો આપણા મેળું એમનું પંજુ નાક કપાશે. આ જીવું મરી જોડાણીનું કામ છે. એમના જેવી શયનાની બીજી કોઈ નાદિ કરતું હોય.

આ પ્રમાણે વાનગી કરતાં કરતાં દિવસ વીત્યો. સંધ્યાકાળ પછી હરિશ્ચંદ્ર આવ્યો. તેનાં માં પરથી પ્રભાવતી જાણી અંધ કે કાર્થ સફળ થયું નથી. તેણે હાથ પગ ધોયા બાદ પ્રભાવતીએ પૂછ્યું, “ ક્યાં સુધી જતુ ભાઈ ? ”

હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું, “ એ પાછા એક પૈસો પણ આપશે નહિ. મામના લોકો પણ મધ્યસ્થતા કરવા તૈયાર થતા નથી. વળી મારી ડોડી પણ પરણાવવા જેવડી થઈ છે. પોતાનાં છોકરાંને પડતાં મૂંડી બીજાનાં છોકરાંને મદદ કરવાં જાઉં એવો મૂંડપણ હું નથી.” તેની વાત સાંભળી સાંભળીએ મુસ્સે થઈ કહ્યું, “ ભાઈ હરિશ્ચંદ્ર. અહીંથી પૈસો પણ મળે તેમ નથી, એ કળા ને પાછા પરખ. વે નેમ નથી ! હું શું કરું ? ચાલ્યો આવ્યો. આવતી વખત પૂછતો આવ્યો કે બીજી મદદ ન કરે તો આ છ વીઠાં જમીનપર તો રૂપીઆ આવ્યો. પણ એ વાત તેણે ન સ્વીકારી. આવતી વેળા નવામામ ગયો ક્યાં ચારસો રૂપીઆમાં રિવાજ પાકે કરવાનું જણાવ્યું છે, પણ તેઓ ફરી નેહા છે. તેમણે જણાવ્યું કે, “ એ છોડી અમારે કામગીરી નહિ. ડોડી ઉપરથી જોતાં સુંદર હોય તેમાં શું ? તે દુર્મુખનો ભંડાર છે, જેની મા વહકારી છે ! ” હું સમજી ગયો કે આ પણ એ સંપત્તાનની જ બાજ છે. હું કંઈ ન કહેતાં, વધારે આજીજી ન કરતાં સમીપે અહીં આવ્યો. ”

પ્રભાવતી આંખો લૂછી બોલી, “ બધી તરફથી આગ સળમાવી છે. મેં તો તેમનું કશું બચાડ્યું નથી ! ”

હરિશ્ચંદ્ર-પ્રભા બહેન, તું રડે છે શા માટે ? તારી આંખમાં આંસુ માનવી જોઈ શકાતાં નથી. બીજા નહિ, વૈશાખ માસનાં લગ્ન ખડવા દેવાનો નથી. સરયૂને વિવાહ થશે જ.

પ્રભાવતી-પણ પૈસા ક્યાંથી કાઢશું ?

હરિશ્ચંદ્ર-માગં ઘર, મારી જમીન બધું વેચી સરયૂને પરણાવીશ. પ્રભાવતી-છેવટે ભાઈ ! મારે માટે તમે બિખારી બનશો ?

હરિશ્ચંદ્ર-બગવાને જો તેમ ધાર્યું હશે તો તેમ થશે, નરસીખ બેડવાને દોષ્ટ શક્તિમાન છે ? સરયૂ ક્યાં ગઈ ?

પ્રભાવતી-તેને શરીરે ઠીક નથી, સૂઈ રહી છે.

આ પ્રમાણે એક માસ વીતી ગયો. વૈશાખ માસ બેડો. હવે શું કરવું ? સરયૂને ઘરમાં શી રીતે રાખવી. પ્રભાવતીની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. પોતાને માટે મા ને મામા કેટલાં બધાં ઉદાસ રહે છે, એ વિચારમાં ને વિચારમાં સરયૂ પણ દુઃખળી થતી જાય છે. એ સમયે રામપ્રસાદ રામપુર આવ્યો. હરિશ્ચંદ્રનું ઘર પૂછતો પૂછતો ગામમાં બેડો. રસ્તામાં એક ગૃહસ્થે ઘર બતાવતાં કહ્યું, “ એ બિચારો બાણજના વિવાહની ચિંતામાં દુખી ગયો છે, છોડી મોટી થઈ છે, આ વરસે પરણાવ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. આગ શું કન્યા જોવા આવ્યા છો ? ”

એ વખતે રામપ્રસાદને કમક વિચાર આવ્યો. તેણે આગળ પાછળનો વિચાર ન કરતાં જવાબ આપ્યો, “ હા ભાઈ, હું જોઈ છું. ”

“ વાર વાર ” કહી પેલા માણસે હરિશ્ચંદ્રની દુકાન તરફ આંગળી કરી કહ્યું, “ જુઓ પેલી દુકાન, ત્યાં તેનું મકાન છે, ત્યાં જશે એટલે દુકાનમાં જ તેનો મેળાપ થશે. ”

તે માણસ પોતાનાં કામે ચાલ્યો ગયો. રામપ્રસાદે દુકાન પાસે આવી દુકાનમાં બેઠેલા નિસ્તેજ ચહેસના માણસને પૂછ્યું, “ શું આપનું નામ હરિશ્ચંદ્ર ? મારું નામ નવીનચંદ્ર પુરાણી છે. ગોરપદું કંઈ છું. આપની બાણેજને જોવા આવ્યો છું. મારા હાથમાં ઘણું વર છે. ”

હરિશ્ચંદ્રે બેઆકળા ઉઠી ગોરને આસન આપ્યું, હુકો ભરી આપ્યો. ગોરે કહ્યું કે હું તમારું પીતો નથી. ”

હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું, “ છોડીને માટે હું સુશીલતામાં આવી પડ્યો છું. આપ મને ચિંતામુક્ત કરશો તો ભગવાન આપનું સાઈ કરશે. ”

ગોર-એ કામ તો પ્રભુનું છે. હું તો તેમનું હથિઆર માત્ર છું. છોડી કટલા વરસની છે ?

હરિ-લગભગ ચૌદ વરસની.

ગોર-તેનું સગું વહાલું કોણ છે ?

હરિ-મા, બાબુ ને બાબજી, પણ બાબુ બાબજી તેની ખબર રાખતાં નથી.

ગોર-એ કળિયુગનો ધર્મ છે. વાર, આ માસમાં જ વિવાહ કરી આપીશ.

હરિ-પણ ગરીબની છોડીને લેશે કોણ ?

ગોર-ગરીબની છોડીનો વિવાહ નહિ થતો હોય ?

એમ કહી ગોર મહારાજ નહાયા, જમ્યા. પ્રભાવતીએ કમાડની તરેડમાંથી ગોર તરફ જોયું. ગોર રૂપાળો હતો, નાનો હતો. આ શું ગોર છે ? કે પે તે જ વર છે ! એ પણ અસંભવિત નથી. વિચાર કરતાં કરતાં પ્રભાવતીના હૃદયમાં એક જૂની સ્મૃતિ જગમગી ઉઠી. આ મોં કોના જેવું છે ? મેં નક્કી આવું મોં જોયું છે. પરંતુ ક્યાં તે યાદ આવતું નથી. મોં બહુ સુંદર છે, મેં જોએલું મોં પણ આવું જ સુંદર હતું. તેને યાદ આવ્યું, પતિ સાંભર્યો, તેણે મનમાં વિચાર કર્યો, “ હાય ! એ છવતા હોત તો ! એનું મોં આવું જ હતું, અત્યારે આ ગોરનું મોં જોતા મને જેટલો આનંદ આવે છે, તેવો જ આનંદ એનું મોં જોતાં થતો, પણ તેનું શરીર અત્યારે આ પૃથ્વીપર નથી.” મનુષ્ય જાય, પણ તેની સ્મૃતિ ચિરકાળ રહે છે. પ્રભાવતીના હૃદયમાં પણ જૂની સ્મૃતિ ઝળહળી ઉઠી. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પણ રામપ્રસાદની સ્મૃતિ તો પ્રભાવતીના અંતઃકરણમાંથી બ્રુસાઇ ગઇ હતી. બાર તેર વરસ પહેલાં તેને જોયો હતો. આજે બાળક સુવાન થયો હતો. તેનું દુર્બળ શરીર પુષ્ટ થયું હતું. પ્રભાવતી તે તેને ફી રીતે ઝોળખી શકે ? વળી તેણે સાંભળ્યું હતું કે રામપ્રસાદ નાસી ગયો છે. લોકો કહેતા કે તે મરણ મામ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં આ રામપ્રસાદ નશે, એવું કોઇ ધારી શકે તેમ ન હોતું.

જમ્યા બાદ રામપ્રસાદ બહાર આવ્યો. હરિશ્ચંદ્ર સરયૂન સારાં કપડાં પહેરાવી બહાર લાવ્યો. સરયૂનું રૂપ જોઈ ગોર મહારાજ તેનાં બહુ વખાણ કરવા લાગ્યા. ગોરે કહ્યું, “ આ છોડીના વિવાહની ચિંતા ! આ મહિનામાં જ વિવાહ થશે. તારું નામ શું બેટા ? ”

સરયૂએ નીચું મોં કરી કહ્યું, “ સરયૂ ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “જા બહેન! તારી માને જોર મલાસજને દક્ષિણા આપવાનું કહે. હું જરૂર વિવાહ કરી આપીશ. તે માટે કશી ફિકર રાખતાં નહિ.”

પ્રભાવતી પડદા પાછળ ઢીલી હતી. જોરનો અવાજ સાંભળી તેની હૃદયનગ્રી ઝલ્લઝલવા લાગી. માણસનો ચહેરો મળતો આવે, પણ બેનેના બવાજ પણ એક સરખા હોય ત્યારે શું રામપ્રસાદ જીવનો છે. ના. તેને મરણ પામ્યે તો આજે દશ વર્ષ થયાં.

ચિંતાચુર ચહેરે પ્રભાવતી ઘરમાં પેઠી. આ તરફ જોર મલારાજ પણ દક્ષિણા લઇ રજા લઇ બિચા. મોહનપુર ન જતાં તે વીરમગામ તરફ ચલ્યો. સંધ્યાકાળ વખતે પહેાંચી દેવીદાસ વડીલને ઘેર ઉતારી ક્યો. વાનચીન થયા બાદ, નારતો લીધા બાદ રામપ્રસાદે કહ્યું, “આજે કંઈ ખાત કામ સમજ આવ્યો છું!”

દેવીદાસ-શું કામ છે? આ વખતે ઘરનાં ઘરનું દાનપત્ર તો નથી લખાવતું ને!”

રામ-ના, એવું તો કંઈ નથી. આ વખતે જોરપાકું કરવા આવ્યો છું.

દેવીદાસ-એ ધંધા પણ ખરાબ નથી, એમાં પણ ધણે લાભ છે પૈસા, આશીર્વાદ ને જાણામાળી ત્રણે એ ધંધામાં પ્રાપ્ત થાય છે. કોઇ કોઇ વખતે જોરમહાગજને માર પણ પડે છે.

રામ-ગાળો આપવી હોય તો પછી આપજો, માર માગે હોય તો પ્રથમથી મારી દો પરંતુ આપને એક અનાથ વિધવાની કન્યાને ઠેકાણે પાડવી પડશે.

દેવીદાસે મોં મંભીર કરી બોલ્યો, “છોડી કેવડી છે, મેવી છે, કેટલા રૂપીઆ આપશે !

રામપ્રસાદે બધી વાત કહી, બધું કહ્યા બાદ જણાવ્યું કે “છોડી સુંદર છે, સદ્ગુણી છે. પૈસા સંબંધમાં આપને ત્યાગ સ્વીકારવો પડશે.”

થોડીવાર વિચાર કર્યા બાદ દેવીદાસે કહ્યું, પ્રથમ કન્યા કેવી છે, તે જોઈએ. તે બાદ બધી વાત કરશું.

રામ-ત્યારે કન્યા જોવા ક્યારે જઈશું ?

દેવીદાસ-કાલે કેટલું બંધ છે, જે આપને અડચણ ન હોય તો કાલે જ.

રામ-પરંતુ એક વાત યાદ રાખવાની છે. હું ગોર છું એવી ઝોળખાણુ આપી આવ્યો હોવાથી જે પ્રભુ દરે તો મારે વિવાહ થાય ત્યાં સુધી ગોર જ રહેવું છે. હું માઈ નામ નવીનચંદ્ર જણાવી આવ્યો છું.

દેવીદાસ-વારુ, એમ જ થશે.

બીજે દિવસે બંને હરિશ્ચંદ્રને ઘેર પહોંચ્યા. હરિશ્ચંદ્રે અદરમાન-પૂર્વક બેઠકમાં બેસાડ્યા. ગોરે ઝોળખાણુ દરાવતાં કહ્યું. “આ મૃદસ્થ-નું નામ દેવીદાસ છે, તેઓ વીરમગામમાં વહીલાત કરે છે. તેનો નાનો બાઈ બી. એ. ક્લાસમાં બસે છે, તેની સાથે સરયૂનો વિવાહ કરવાનો છે.

વસ્તી ઝોળખાણુ થવાથી હરિશ્ચંદ્રની આંખો ઝોડે આવી. છોડી બી. એ બસે છે, બાઈ વહીલાત કરે છે શું આ ઘેર વિવાહ થશે ? ગોર બાળક છે, તેથી વખર સમજ્યે આવાં મોટાં ઘેર વિવાહ કરવા હુન્ન છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો હરિશ્ચંદ્ર ઘરમાં સમાચાર આપવા ગયો.

પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ ભાઈ, છોડી મોટી થઈ છે, માટે બતાવવામાં આપણું શું જાય ?

હરિશ્ચંદ્રે પોતાની અવસ્થાના પ્રમાણમાં વિશેષ આદરસત્કાર કર્યો, જમ્યા બાદ સરયૂને પાનસોપારી આપવા બોલાવી. દેવીદાસે કન્યા જોઈ, પસંદ કરી કહ્યું, “ છોડી મને પસંદ છે, હવે આપ વર જોઈ જાઓ તો સાહે. બંને પક્ષ નગરોનગર જોઈને વિવાહ કરે તો કોઈને પસ્તાવાનું ન રહે. ”

હરિશ્ચંદ્ર માથું ખંજવાળતો બોલ્યો, “ વરમાં જોવાપણું શું હોય, જે આપ કૃપા કરી કન્યાને ઠેકાણે પાડવા તત્પર હો તો વરને જોઈ જાઉં, નહિ તો પછી નકામો પરિશ્રમ શા માટે ? કન્યા બાપ વિનાની છે, આપના ધરને તોણે આવે તેવું ધર નથી. પછી જેવી આપની મરજી. ”

દેવીદાસે કહ્યું, “ વારુ, વારુ, એક વખત વર જોઈ જાઓ, ત્યાર બાદ બીજી વાત.

બીજે દિવસે હરિશ્ચંદ્ર તેઓની સાથે વર જોવા ગયો. હરિવંદનનું રૂપ, ધરની સ્થિતિ, સદ્ગુણ ઇત્યાદિ જોઈ તે નિરાશ થઈ ગયો. આવી સ્થિતિના માણસ સાથે વિવાહની વાત કરતાં તેને બહુ શરમ આવવા લાગી. તેણે ગારને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું, “ મહારાજ ! આ શું કરો છો ? આવા ઘેર અમારી દીકરી હોય ? આપને તો મેં સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે કન્યા તરફથી કોડી પણ મળવાની નથી.

ગોરે કહ્યું, “ જે આપને છોકરી પસંદ હોય તો વિવાહ થવાનો જ. મારા પર વિશ્વાસ રાખો.

હરિશ્ચંદ્ર ચિંતાતુર વહને ઘેર પાછો ફર્યો. રામપ્રસાદે દેવીદાસને પૂછ્યું, “હવે આપનો મત આપો. જો ગરીબની કન્યા લાવવામાં અઠગ્યણ ન હોય તો કેટલા રૂપીઆમાં પતશે, તે વાત બોલી દો.”

દેવીદાસ-કન્યાના મામાએ કહ્યું છે કે એક પૈસો ખર્ચ કરવાની તેની શક્તિ નથી.

રામ-તે તો થયું, પણ આપ ક્યાં સુધી લેવા ચાહો છો ?

દેવીદાસ-આપશે કોણ ?

રામ-હું. તોપણ આપની માગણી મારી શક્તિ મુજબની હોય. તો હું રાજ થઈશ.

દેવીદાસ-આપ કેટલું આપી શકશો ?

રામ-બહુ તો હજાર રૂપીઆ.

દેવીદાસ-હજાર રૂપીઆમાં આવો છોકરો મળે ?

રામ-એ હું બાણું છું. બીજો વિવાહ થતાં આપ ઓછામાં ઓછા ચાંચેક હજાર રૂપીઆ મેળવી શકો, પણ મેં પ્રથમથી કહી દીધું છે કે આપને કંઈ ત્યાગ કરવો પડશે.

દેવીદાસ-ચાર હજાર રૂપીઆનો ત્યાગ કંઈ નાનો સુનો છે ?

રામ-આપને માટે તો ખચીત છે જ.

દેવીદાસ-કેમ ?

રામ-આપને પૈસાનો તોટો નથી. દુઃખી વિધવાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાનું પુણ્ય થશે.

દેવીદાસ-ખરાબર.

રામ-કેમ કંઈ બોલતા નથી ?

દેવીદાસ-હું એક સરતે વિવાહ કરવા ઇચ્છું છું.

રામ-હમ સમન.

દેવીદાસ-આ વિવાદમાં હું કન્યાપક્ષનો એક પેસો પણ લેવા ઇચ્છતો નથી. જો આપ આ વાત સ્વીકારો તો આવતી વેળાએ વદ પને રોજ વિવાદ નક્કી કરું.

રામપ્રસાદ મદમદ કંઈ બોલ્યો, “ આપ મનુષ્ય છો કે દેવ ! ”

દેવીદાસે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ હું મનુષ્ય નથી, દેવ પણ નથી. હું જૂન છું. ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ જૂન તો નથી પણ એક અદભુત મનુષ્ય છો. એ તો નક્કી હા. ! જો આપની માફક સર્વ ઉદાર હોય તો આ દુઃખથી હાલ્લાકાર કરતી પૃથ્વી સ્વર્ગ બની જાન. ”

દેવીદાસ જરા હસ્યો. રામપ્રસાદે પ્રીતી પૂછ્યું, “ આમુષ્ણુ વિનાની કન્યાનું દાન ત કયવ માટે હું કન્યાને એકાદ બે દામીના આપું તો તેથી આપને અડચણ તો નહિ થાય ? ”

દેવીદાસે કહ્યું, “ ના તોપણ તેની કિંમત વધારે ન હોય તો સાઈ. રામપ્રસાદબાપ ! હું બે કારભથી આ વિવાદમાં સંમતિ આપું છું. પ્રથમ તો એ કે છોડી સુંદર છે. ગુણવાન છે, બીજું એ કે આપની સાથે કોઈ પ્રકારના ગાઢ સંબંધમાં બંધાવાની મારી અભિલાષા એ દ્વારા તૃપ્ત થાય છે. આપના જેવા સજ્જન, ઉદાર અને પરાધિકારી સુવકને સંબંધી તરીકે સ્વીકારવા અને બહુ આનંદ થાય છે. આપ તેમને વિવાહની તૈયારી માટે લખી જણાવશો. ”

રામપ્રસાદે કહ્યું “ આપ એકાદ બેપીએ બોમ્બો આપો, હું એક પત્ર લખી આપું. હું કાલે જ મુંબઈ જવાનો છું. પાછા આવતાં ૪-૫ દિવસનો વિલંબ થશે, એ દરમિયાન આપ બધી તયારી કરી મૂકો. ”

ખીજે દિવસે પત્ર લઈ એક ખેપ એા રામપુર તરફ રવાના થયો. ખેત્ર વાંચી હરિશ્ચંદ્ર તો અવાકુ થઈ ગયો. આ બનાવ એને મન સ્વપ્ન સમાન લાગ્યો. ગેર લખે છે કે “ આપ બધી તૈયારી કરી રાખશો. વૈશાક વદ ૫ નું મુહુર્ત રાખજો. એ પહેલાં હું તમને મળી સકારા નહિ. હું કામ સમ્પન્ન બહારગામ જાઉં છું. તે દિવસે હાજર થઈશિ. લેવા દેવાની વાત રહી નથી. આપ કશી ચિંતા ન રાખતા. તોપણ કન્યાની માને કહી રાખશો કે મને મારી દક્ષિણા મહેનતના પ્રમાણમાં મળવી જોઈએ. ”

પ્રભાવતીને આ સમાચાર મળ્યા, તે બેબાન બની મઠ. જ્ઞાનમાં આન્યા બાદ તેણે પૂછ્યું, “ બાપ આ શું સ્વપ્ન છે ? શું ખરેખર સરયૂના વિવાહ એવાં મોટાં ઘેર થવાના છે ? શું ” તેઓ આ મરીબની કન્યા મહણ કરશે ?

હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું, “ ભગવાનની એવી જ પ્રત્યક્ષ જણાવ છે. તોપણ જ્યાં સુધી કાર્ય પૂરું થાય નાહ ત્યાં સુધી મને વિશ્વાસ પડતો નથી. મને તેમ પણ ગેર બહુ સારો છે, તેને સારી ખેડે દક્ષિણા આપવી પડશે. ”

લગ્ન નક્કી થયું. કઠેલીઓ લખાઈ મઠ. વિવાદને આર દિવસ આડા હતા. એ દરમિયાન હરિશ્ચંદ્રના ન મને. એક રજીસ્ટર ‘કમળ’ આવ્યો. હરિશ્ચંદ્રે કાંપતા હાથે કવર ફેડ્યું. અંદરથી બમો રૂપીઆની નોટ અને એક પત્ર નીકળ્યો. હરિશ્ચંદ્ર તો દિગ્મૂઠ બની ગયો. પત્રમાં એજ લીટી લખી હતી. તેની મનબલ એ હતી કે “ આ સરયૂનાં લગ્નનું ખર્ચ છે, લેવામાં અડચણ કરશે નહિ. લી. કાંઈ સંબંધી. ”

આ દુનિયામાં સરયનું કે પોતનું એવું કોણ સંબંધી છે કે આ રીતે બસો રૂપીઆ મોકલે એ પ્રશ્નનો જવાબ હરિશ્ચંદ્ર આંખો સ્ક્રમ્યો નહિ. તેણે બહુ વિચાર કર્યો. પતો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં પતો ન મળ્યો. છેવટે તેણે નકી કયું કે આ દેવીદાસની જ કીર્તિ છે ! તેઓએ જ આ ઉદારતા વાપરી છે. વિવાહનું ખર્ચ દેવું કરીને કરવું પડે એમ હોવાથી પ્રથમથી સમજી તેમણે આ મદદ મોકલી છે. તેણે ધરમાં જઈ આ સમાચાર આપ્યા. બધું સાંભળી પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ મને ખીજી શંકા જાય છે. આ બધું પેલા ગોરનું કામ લાગે છે. ”

હરિશ્ચંદ્ર-“ ગોરનું કામ ! પ્રભાવતી મહેન, શું કહો છો ? ”

પ્રભાવતી-“ ભાઈ, મને શક પડે છે કે તે ગોર નથી. ”

હરિશ્ચંદ્ર-ત્યારે કોણ છે ?

પ્રભાવતી-મારો દિયર રામપ્રસાદ. હું તેને ઓળખતો છતાં ઓળખતી નથી. મોં આંખ બધું મારા દિયર જેવું જ છે. અવાજ પણ તેવો જ છે.

હરિશ્ચંદ્ર-મેં સાંભળ્યું છે કે તે મરી ગયો છે.

પ્રભાવતી-સુવો નથી, પેલી રાક્ષસીના જીવમથી નાંસી ગયો છે.

હરિશ્ચંદ્ર-તવાઈ જેવી વાત નથી લાગતી. વારુ, ગોરને વિદાય કરતી વેળા બધી ભાળ લેવી પડશે.

જન આવી, આખું ગામ વરનાં વખાણ કરવા લાગ્યું. ગામની ગુણગ્રાહક સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી-જેવું પ્રભાવતીનું મન છે, તેવો જ જમાઈ છે. આવા ગરીબની છોટી આંખો ધેર જશે એમ કોઈ સ્વપ્ન પણ કહ્યું નહોતું ! સાઈ થયું. વરને દેવનું એકું સુદર જામશે. ”

કન્યાનું સંપ્રદાન કરતી વેળા રામપ્રસાદે સરયૂને એક મોતીની મીળા અને હીરાનાં એરિંગ પહેરાવ્યાં. અને કહ્યું. “ હવે સંપ્રદાન કરો, આભૂષણુ વિનાની કન્યાનું સંપ્રદાન શાસ્ત્રનિષિદ્ધ છે.”

વિવાહ થઈ ગયો. દેવીદાસે પેટી ઉઘાડી સરયૂને દાગીના પહેરાવ્યા. રામપ્રસાદ અત્યાર સુધી કંઈ બહાનું કઢી બહાર રહ્યો હતો, તે આ વખતે સ્ત્રીઓના ઝોરડામાં જઈ પહોંચ્યો. એક પ્રૌઢ વ્યક્તિએ કહ્યું કે “ ભાઈ, ત્યાં તો બેસાંઓ બેસાં છે ! ”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “ ભાઈ ! હું ગોર છું. હું રંગ બેવા માટે કન્યાની મા પાસે જઈ છું. ”

પ્રભાવતીનો આનંદ માતો નહોતો. આવી રીતે સરયૂનું નસીબ ખૂલશે એવું તેણે કદી ધાર્યું નહોતું. જેણે ગમે તેવા માણસ સાથે કન્યા પરણાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેની કન્યા આજે રાજની રાણીની માફક શોભતી હતી. આજે પ્રભાવતીને બહુ આનંદ થતો હતો. એ આનંદમાં દીલગીરી માત્ર એટલી જ હતી કે પોતાનો પતિ આ સુખ જોવાને હયાત નહોતો. પ્રભાવતીને આ વાત વારંવાર સાંભરી આવતી, તેની આંખમાંથી છાનાં છાનાં એકાદ બે આસુ ટપકતાં. તે વિચારતી હતી કે આજે જો તે જીવતા હોત તો સરયૂને આવા કુલીન વર સાથે પરણાવ્યા બદલ તેને કેવો આનંદ થાત ! તે જ્યારે ધરતી ફરતી લોકોની સગવડ તપાસતી હતી ત્યારે ગોરે આવી કહ્યું, “ કન્યાની મા ક્યાં છે? મને દક્ષિણા આપો.”

મોં ફેરવી જરા હસી પ્રભાવતી રહી પડી. તેણે રામપ્રસાદને હાથ કઢી બગદા કંઠે કહ્યું “ દિયરજી ! ”

રામપ્રસાદ તેવા જ અવાજે બોલ્યો, “ ભાભી ! ”

બંને સ્તબ્ધ થઇ કબાં. બંનેની આંખોમાંથી આંસુની રેણ ચાલી
એક બીજાનો હાથ પકડી બંને રડવા લાગ્યાં. જેઓએ આ કસ્ટો
ચિત્ર જોયું તેઓ દિગ્મૂલ બની આ દેખાડા જોતા કબા રણ. વહ્ની-
વધર પછી પ્રભાવનીએ કહ્યું, “ભાઈ, તમને શી દક્ષિણા આપું! હું
જન્મ દુઃખિની છું મારી પાસે શું હોય?”

રામપ્રસાદે કહ્યું, “જે છે, જે લઈ શકું તે લઈશ.”

એમ કહી તેણે પ્રભાવનીની ચરણરજ લઈ માથે ચડાવી કહ્યું
“આ મારી દક્ષિણા. લાવો સોના મડોરો કરતા આ વધારે છે.”

ઘરમાંના કુટુંબીઓએ આ વાત સાંભળી, ત્યારે તેઓ રામપ્રસાદનાં
વખાણ કરવા લાગ્યાં. રામપ્રસાદ આ વખાણ સંભળ ન કરી શકવાથી
બહાર નાડો.

વિવાહ વીત્યો, રામપ્રસાદ એકાદ એ દિવસ ત્યાં રહી મોહનપુર
આવ્યો. તારાયદ વગેરે એ આ સંબંધી થોડા ઘણા સમાચાર મેળવ્યા
હતા. પણ હવે રામપ્રસાદને સુખે બધી વાત સાંભળી બહુ રાજ થયાં.
વાત રમાસુંદરીને કાને મઠ. પ્રથમ તો તેણે આ વાતપર વિશ્વાસ ન
મૂક્યો. પણ જ્યારે ખરા સમાચાર મળ્યા ત્યારે રમાસુંદરીના મુસ્તાનો
પર રહ્યો નહિ. જેઓએ ઘણા રૂપીઆ આપી સુવાનો વિવાહ કર્યો
હતો છતાં તેન સરખું જેવું સાનઈ મળ્યું નહોતું તેન આ બાબત બહુ
જ અફસોસ થયો. સુધાએ આખી રાત રડવામાં જ કાઠી.

રામપ્રસાદની રમ પૂરી થઈ. તારાયદ હવે સાગને થયો હતો.
જતી વેળા રામપ્રસાદે કહ્યું, “આપનું શરાર બગાળર સાઈં થાય એટલે
મુંબઈ આવશો. હું એકાદ કામ સોંપીશ સૌભાગ્યબામ ધેજ બસે નહા.
આપને જ્યાં સુધી નોકરી ન થાય ત્યાં સુધી હું દરમાસે પંદર રૂપીઆ
મોકલતો જઈશ.”

પ્રકરણ ૧૬ મું

વિધાતાનું દાન

હર્ષ શું હોત જિંદગીમાં ? હર્ષ શું હોત મૃત્યુમાં,
પ્રેમના રંગથી ન્ને રંગાયું હોત વિશ્વના ?

કલાપી

રામપ્રસાદ મુંબઈ આવી કામે વળગ્યો. સાહેબનો વિશ્વાસ ને રોજ
ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો, ઓફિસનાં તમામ કામમાં તે અનુભવી
બધ ગયો હતો. બધાં કાર્યમાં સાહેબ તેની સલાહ લેવા લાગ્યો.

રામપ્રસાદ દરમાસે તારાવંદને ૧૫, પ્રભાવતીને ૫ અને મુક્તાને
૨ રૂપીઆનું મનીઓર્ડર મોકલતો. બે એક માસ પછી તારાવંદ
મુંબઈ આવ્યો. રામપ્રસાદે સાહેબને કહી તેને એક નોકરી અપાવી.
તારાવંદને તરત વેળા તો ૨૫ રૂપીઆનો પગાર ચાલુ થયો. અરથ કાઢતાં

સ્વ. ગ્રં. ૩૧. ૧૪

જે કંઈ બાકી રહેતું તે તે ઘેર મોકલતો. સૌભાગ્યચંદ્ર ખર્ચ કાઢતાં, જે કંઈ બચતું તે દેવામાં આપતો. ધીમે ધીમે દેવું પડ્યું, ધરણ્યાં પાછાં આવ્યાં. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે તેની પૂર્વ સ્થિતિ પાછી આવી.

તરંગિણી બાર વર્ષની થઇ છે. તેરમું વર્ષ હમણાં જ બેઠું છે. હરિલાલ હજી નિશ્ચેષ્ટ થઇ બેઠા છે. કન્યાને માટે તેને જરા પણ ચિંતા થતી જણાતી નથી. મનોરમાનું પણ તેમ જ છે.

કોઇ કોઇ વખતે તે હરિલાલને કહેતી. “તરંગિણીના વિવાહનો પ્રયત્ન તો કરો. તેને કુંવારી રાખવી છે કે શું ?”

હરિલાલ જવાબ આપતો હતો કે પ્રયત્ન કરનાર પ્રયત્ન કરે છે, તું સુખેથી ઉંઘ લે.

મનોરમા-પણ, તમારો વિચાર શો છે ?

હરિલાલ-હજી જાણવો બાકી છે ?

મનોરમા-જો તેમજ હોય તો પછી વાર લગાડો છો શા માટે ?

હરિલાલ-આ વર્ષ જવા દે. તરંગિણીને ચૌદમું વર્ષ બેસે એટલે વિવાહ કરીશું.

તરંગિણી ધીમે ધીમે વર્ષાઋતુની નદીની માફક વધવા લાગી. દિવસે દિવસે તેનાં અંગેઅંગમાં સૌંદર્યની રેલ આવવા લાગી. માની પાસે ધરનું કામ શીખતી. બપોરે મોળાં ને ગળપટ્ટા યુગ્મતી, સવારે ને સાંજે કંઈ પણ સંકોચ વગર રામપ્રસાદ પાસે બેસી વાંચતી, વાતો કરતી અને વાતો સંભળતી. રામપ્રસાદને માસ્તર કહી બોલાવતી. જ્યાં સુધી તે બેસી પાસે હોય ત્યાં સુધી તેનો સમય કેવી રીતે પસાર થતો, એ વાત તેનાથી પણ સમજાતી નહિ. બપોરે રામપ્રસાદ ગ્રાંથિકામાં હોય ત્યારે તેનો વખત જતો જ નહિ. બાલિકા જાણીઆમાં

એહી એહી તેની રાહ જોતી બેસતી. રામપ્રસાદ ઘેર આવતો એટલે હસતી હસતી હાથપગ ધોવા પાણી આપતી. તેનાં લુગડાં સંકેલી મૂકતી. તેનાં મોંપરનું હાસ્ય જોઈ રામપ્રસાદ બધો શ્રમ ભુલી જતો. તે નાસ્તો લાવી રામપ્રસાદ આગળ મૂકતી, રામપ્રસાદ નાસ્તો કરતો. તરંગિણી પવન ઢોળતી અને એકી નજરે તેના ભણી જોઈ રહેતી. આ પ્રમાણે હંમેશાં રામપ્રસાદની સેવા કરતાં તરંગિણીના દિવસો જવા લાગ્યા.

મનોરમા રામપ્રસાદને પુત્રથી પણ અધિક ચાહતી. હરિલાલની તો વાત જ ન કરવી. કુટુંબનો બધો ભાર તેણે રામપ્રસાદ પર નાખી દીધો હતો. રામપ્રસાદ જે કરે તે જ થતું. હરિલાલ કે મનોરમા તેના કહેવા પ્રમાણે જ વર્તતાં. આ રીતે બહુજ આનંદમાં દિવસો ચાલ્યા જવા લાગ્યા.

છ માસ વીતી ગયા. એક દિવસ રાત્રે જમતી વેળા વાત વાનમાં હરિલાલે કહ્યું “ તરંગિણીના વિવાહ માટે કેટલાંય માગાં આવ્યાં છે, પણ મેં અત્યાર સુધીમાં કોઈને હા-પાટી નથી, પણ હવે વિલાંબ કરવો એ ઠીક નથી. રામ ! તું શું કહે છે ? ”

તરંગિણીનાં લગ્નની વાત સાંભળી રામપ્રસાદનું હૃદય ઠંપવા લાગ્યું. તે તરત જવાબ આપી શક્યો નહિ. તેણે પ્રકટ એટલું જ કહ્યું, “ હા. ”

હરિલાલે પ્રરીથી કહ્યું. “ મેં એક જગાએ વચન આપ્યું છે અને સ્વાર્જ છે કે આવતા માધ માસમાં લગ્ન કરી નાખીએ. ”

રામપ્રસાદે કશો જવાબ ન આપ્યો. જવાબ આપી શક્યો ન તરંગિણીના વિવાહની વાત સાંભળી તેના મનની સ્થિતિ આવી કેમ

થઈ ગઈ ? તરંગિણી શું હંમેશાં કુંવારી રહેવાની છે ? તેના શું વિવાહ નહિ થવાનો હોય ? ત્યારે તેના હૃદયમાં આટલા બધા ઉછાળા શા માટે ? રામપ્રસાદ પોતે કશું સમજી શક્યો નહિ.

તેના મૂંઝા જોઈ હરિલાલે ફરીથી કહ્યું, “ છોકરો કંઈ ખરાબ નથી. ભણેલો છે. બાપદાદાની મિલકત પણ સારી છે. રોટલાનું દુઃખ કદી પડે તેમ નથી. આપણે માટે તો એટલું બસ છે, શું કહે છે ? ”

રામ-હા.

હરિલાલ-અત્યારથી જ થોડી થોડી તૈયારી કરવી પડશે. કાલે જ એક સોનીને બોલાવી દાગીના ઘડાવવા આપજો.

રામ-વાર.

હરિલાલ-મેં જે હકીકત કહી તે પરથી શું તને વર ગયો નથી ?

છુટડો ગળી જઈ કોઈએ ગળું પકડી રાખ્યું હોય એવા સૂઝે રામપ્રસાદે કહ્યું, “ વર તો સારો જણાય છે. ”

હરિલાલે તેના સામું જોયું. પોતાના અવાજથી પોતેજ ચમકી રામપ્રસાદ જમવામાં મન પરોવવા લાગ્યો પણ જમી શક્યો નહિ. થાળીમાં અન્ન પડ્યું રહ્યું. હરિલાલે કહ્યું, “ તારી થાળીમાં તો બધું જમનું તેમ પડ્યું છે, આજે કેમ કંઈ ખાધું નહિ ? ”

રામપ્રસાદ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. ત્યારે શું હરિલાલ તેના મનનો ભાવ જાણી ગયો છે ? કેવી શરમની વાત ! તેણે જવાબ આપ્યો, “ આજે મને ખરાબર જૂખ લાગી નથી. ”

બીજી વાતચીત ન થઈ. જમ્યા બાદ દરરોજની માફક આજે પણ તરંગિણી પાન સોપારી આપવા આવી. રામપ્રસાદે આજે તેના મોં સામું ન જોયું. પાન સોપારી ગ્રહણ કરી પોતાના ઓરડામાં

ગયો. અંદરથી સાંકળ વાસી. ત્યારબાદ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો પોતાના હૃદયમાં જે ધડમથલ થતી હતી તેનું કારણ શોધવા લાગ્યો. તરંગિણીના વિવાહની વાતથી મારા મનમાં આમ કેમ થાય છે? વિવાહ તો બધાનો થાય છે. તે સાસરે જશે, પતિ સાથે ઘર માંડશે, એમાં શી નવાઇ? ત્યારે મારા મનમાં આમ કેમ થાય છે? તરંગિણી હવે મારી પાસે ભણવા નહિ આવે, ઓફિસેથી આવીશ એટલે દસતી દસતી સામી નહિ આવે. સાસરે જશે એટલે હું તેને જોઇ શકીશ નહિ, વિવાહ બાદ તે મારી સાથે વાતચીત પણ નહિ કરે-રામપ્રસાદ આગળ વિચારી શક્યો નહિ, તેનું માથું ફરવા લાગ્યું.

થોડીવાર ગુપચુપપણે પડી રહ્યા બાદ ફરીથી વિચારવા લાગ્યો, “તેને હું ન જોઇ શકું” તેમાં આટલી બધી વ્યથા શા માટે? ખરેખર તેને નહિ જોવાથી મને દુઃખ ઉત્પન્ન થશે? થશે જ. પણ શા માટે તે હું સમજી શકતો નથી. તો પણ દુઃખ તો થવાનું જ એ નકી છે. મને લાગે છે કે એ દુઃખ હું સહન કરી શકીશ નહિ. ખીજાને-જોની સાથે કશો સંબંધ ન હોય તેને-ન જોવાથી આટલું બધું દુઃખ થાય, એ વાત મેં આજે જ જાણી. તરંગિણી શું પારકી? તો પછી માઈ કોણ? પોતાનું કોણ? અત્યારે તો મને તેના જેવું સ્વજન કોઈ જણાતું નથી. મને લાગે છે કે તેની પેઠે મારી સંભાળ સેનાર, આગ્રહ દર્શાવી જમાડનાર આ દુનિઆમાં કોઈ નથી. તરંગિણી માઈ આટલું બધું નજીકનું સ્વજન છે એ મેં કદી ધાર્યું નહોતું. તરંગિણી માઈ હૃદય આવરી રહી છે, એ મેં અત્યાર સુધી જાણ્યું નહોતું. હાથ! માણસો આને જ પ્રેમ કહેતાં હશે, આનું જ નામ સ્નેહ? હું તેને આટલી બધી ચાહું છું, એ વાત પહેલાં તો કદી

જાણુતો નહિ. તરંગિણી શું આટલું બધું મારા પર હેત રાખતી હશે ? એ સરળતાના અવતાર રૂપી બાલિકા, દયાની દેવી, મને આહતી હશે ? તેના હૃદયમાં મારી પ્રતિમા પડી હશે ? તે હું કેવી રીતે જાણી શકું ? હું મારું હૃદય સમજી શકતો નથી, તે શું પોતાનું હૃદય સમજી શકતી હશે ? પણ.....પણ.....હું જેમ તેને આહુ છું તેજ રીતે તે પણ મને આહતી હોય, તો આ દુનિઆમાં મારા જેવો સુખી બીજો કોણ ? અભાગીઆના નસીબમાં એવું સુખ હશે ? કોણ જાણે વિધાતાના મનમાં શું છે તે ? પરંતુ હરિલાલ કાકા મારા મનના ભાવ સમજી ગયા હોય તો કેવું ખરાબ ?

રામપ્રસાદને આખી રાત ઉંઘ ન આવી, તેણે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં આમ તેમ પાસાં ફેરવ્યાં.

સવારમાં હંમેશની માફક હાથમાં ચોપડી લઈ તરંગિણી તેની પાસે બેસવા ન આવી. રામપ્રસાદ ઉઠતો હતો, બેસતો હતો. ધડીમાં ઘડિઆળ તરફ જોતો હતો, ધડીમાં છાપું વાંચતો હતો. તરંગિણી ક્યાં ? તરંગિણી શું આજે બેસવા નહિ આવે ? શું તેને શરીરે ઠીક નહિ હોય ? ઘરમાં પૂછું ? પરંતુ રામપ્રસાદથી એટલું સાહસ ન કરી શકાયું. તે શરમાઈ ગયો, તેણે ધાર્યું કે “હરિલાલકાકા તેના મનમાં મારા વિષે શું ધારશે ?

ના, માંદી તો નથી. તરંગિણીનો અવાજ સંભળાતો હતો.

તે તેની પાસે કેમ આવતી નથી ? રામપ્રસાદે વિચાર્યું, હું પર પુરુષ છું, તેનો કાલ ઉઠીને વિવાહ થવાનો છે, તેથી તે મારી પાસે શી રીતે આવી શકે ? હજી વિવાહ થયો નથી ત્યાં તરંગિણી મારી

પાસે આવતી બંધ થઈ, તો પછી પરણ્યા પછી તો શું થશે? રામ-
પ્રસાદનું મોં ગંભીર થયું. તે નહાયો.

નહાયા બાદ હરિલાલ અને રામપ્રસાદ જમવા બેઠા. હરિલાલે
કહ્યું. “ તારા ઓળખીતા સોનીને ત્યાં નેકેસ, બંગડીઓ વગેરેનો
ઑર્ડર આપતો આવજો. તેં સરયૂના વિવાહ વખતે દાગીના ઘડાવ્યા
હતા, તે મને બહુ પસંદ આવ્યા હતા. હું બહાના દાખલ ૨૫૦ રૂ.
આપું તે તેને આપતો આવજો ”

રામપ્રસાદ “ વાર ” કહી, માથું નીચું રાખી જમવા લાગ્યો.
માથું બહુ નીચું થઈ ગયું છે, સ્વાભાવિક સ્થિતિ તથા બેડોળ સ્થિ-
તિમાં આવી ગયું છે, તે તરફ તેનું ધ્યાન ન હોતું. હરિલાલ આ
સ્થિતિ જોઈ મંદ મંદ હસવા લાગ્યો.

જમ્યો, પાન સોપારી આપવા તરંગિણી કેમ ન આવી ?
અઠસ્રમાત્ તરંગિણી આવી, પાનનો ડબો તેની આગળ મૂકી ચાલી
ગઈ. ત્યારે શું તરંગિણી પણ મારા મનની વાત સમજી ગઈ છે ?
તે પણ મારી દુરાંશા જોઈ ગુસ્સે થઈ છે ? તે કશું સમજી શક્યો
નહિ. ચિંતાતુર વદને ઓદિસ તરફ ચાલ્યો, ઘર બહાર જઈ તેણે
ઉઘાડી બારી તરફ નજર કરી. શું જોયું ? તરંગિણી ચિંતાતુર વદને
તેના તરફ જોઈ રહી છે. તેને જાણાયું કે નકી તરંગિણી મને જોવા
માટે આમ ઉભી છે. એક ક્ષણમાં બંનેની નજર મળી. આ ઘરમાં
આવ્યા બાદ આવી રીતે હજારોવાર નજર મળી હશે, પરંતુ આવી
કંપારી તો આ પ્રથમ જ હતી. આનું કારણ શું ? શા માટે વીજળીના
સળકાની પેઠે હૃદયની આરપાર એ વિષાદમય નજર ચાલી જાય છે ?
તરંગિણી વધારે વાર થોભી નહિ. કરુણ દષ્ટિથી એકવાર તેના તરફ

જોઈ, મોં ફેરવી ચાલી ગઈ. તરંગિણીએ આમ કેમ કહ્યું ? કાંઈ દિવસ તેણે આમ કહ્યું નહોતું. તેની નજરમાં તિરસ્કારની છાયા નહોતી. વિવાદ શાનો, ચિંતા શાની ?

વિચારતો વિચારતો રામપ્રસાદ ઓફિસે ગયો, આખો દિવસ ઓફિસના કામમાં મન ડુબાડી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળતા મળી.

સાંજે પાછા ફરતી વેળા સોનીની દુકાને જઈ બહાનું આપ્યું, મુદત દરાવી ઘેર આવ્યો. તેણે ધાર્યું હતું કે તરંગિણી મારી આગતા સ્વામતા માટે ખડી હશે, પણ તરંગિણી નહોતી. તેને જોઈતી ચીજો હાજર હતી. તે નિરાશ થયો.

એકાએક તરંગિણી કેમ બદલાઈ ગઈ ? તેનું કારણ છે. ગઈ રાતે હરિલાલે તરંગિણીને બોલાવી કહ્યું હતું કે “ આ માસમાં જ તારો વિવાદ થવાનો છે. જ્યાં વિવાદ થશે, તે બહુ આબરહાર માણસ છે. તું મોટી થઈ છે, હવે તારે જેની તેની સાથે વાતચીત કરવી એ યોગ્ય નથી. કારણ કે તારાં સાસરિયાં એવી વાત સાંભળે એ ઠીક નથી. હવેથી તારે રામપ્રસાદ પાસે બણવાનું પણ નથી. ”

તરંગિણી આંખો ડાઘી પિતાના મોં સામું જોઈ રહી ત્યાર પછી નિસાસો નાખી, મોં નીચું કરી ત્યાથી ચાલી ગઈ.

મારે ઘેર વિવાદ થવાનો છે, એ વાત સાંભળી તરંગિણી રાજ ન થઈ. શરમથી તેનું મોં લાલચોળ ન થઈ ગયું. ઉલટું તેનું વદન શીકું પડી ગયું. કાણુ જાણે ક્યાં દુઃખે આવી તેનાં કુમળાં અંતઃકરણને નિરાશાથી ઓવરી દીધું.

હુખનું કારણ એ હતું કે હવેથી મારે બહુવાનું છોડી દેવું પડશે, હવેથી રામપ્રસાદ સાથે વાતચીત થશે નહિ. રામપ્રસાદ પારકો હતો, તેની સાથે વાત ન કરવી કેવો કઠોર આદેશ ! તરંગિણી બધું સહન કરી શકે પણ રામપ્રસાદ સાથે બોલાવાનું બંધ થાય તે કદી સહન ન કરી શકે ! તેની નસેનસમાં રામપ્રસાદનો સત્સંગ વચ્ચા કરતો હતો. તેની સાથે વાતચીત કર્યા મિવાય તરંગિણીથી રહેવાય કેમ ? તે એકાંતમાં જઈ રહી. તેણે વિચાર્યું, મારે વિવાદની શી જરૂર છે ? વળી વિવાદ કરવોજ પડે તો મારતર સાહેબ સાથેજ થાય તો શું બોલું ? હું ગમે તેની સાથે વિવાદ કરી શકાશ નહિ.

તરંગિણીએ ધાર્યું હતું કે માબાપનાં લાડથી, રામપ્રસાદના સત્સંગથી મારી આખી જિંદગી અનંદમાં પરિપૂર્ણ થશે. તેણે આવું પરિવર્તન કલ્પ્યું નહોતું. આથી આ ઠરાવ સાંભળનાં જ તેની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તેં જે આશાલતાને વળગી રહી હતી, જે આશા તંતુથી જીવી રહી હતી તે આશા તંતુ તૂટી ગયો. તેની કલ્પનાના મહેલો ભાગી પડ્યા. આખી રાત તેણે રડી રડીને કાઠી.

તેની મા સવારમાં દીકરીનું મોં જોઈ ચમકી. હરિલાલ તો હસવા લાગ્યો. આખો દિવસ રામપ્રસાદના સહવાસ વગર કાઢવો પડ્યો. સવારમાં રામપ્રસાદનું મોં જોવા તે બારી આગળ દબી હતી, તે વખતે બંનેની નજર મળી, એ સિવાય આખા દલાડામાં કોઈએ કોઈનું મોં જોયું નહિ. તરંગિણી પણ પોતાનું મોં રામપ્રસાદથી છુપાવવા ખાસ પ્રયત્નો કરવા લાગી. શા માટે ? કોઈને કશું કારણ ન મળ્યું, બંને કોઈ અજ્ઞાન આશંકાથી પિડાવા લાગ્યાં. હરિલાલ આ બધું જોઈ મનમાં બહુ ખુશી થતો હતો.

સાંજે જમતી વેળા હરિલાલે કહ્યું, “સોનીને દરરોજ તાકીદ કરતો રહેજે. વળી આ વિવાહની બધી તૈયારી પણ તારેજ કરવાની છે. માફ શરીર આવી જહેમત ઉઠાવી શકે તેમ નથી, એ તો તું જાણે છે.”

રામપ્રસાદ બોજન કરવામાં મશગૂલ હતો. તેણે જવાબ ન આપ્યો. માથું હલાવી સંમતિ આપી. પોતાને જ બધી તૈયારી કરવી પડશે તેને પોતાને જ પોતાના મરણની બધી તૈયારી કરી મૂકવી પડશે. પોતાનેજ પોતાની ચિતા રચી જ્ઞાનપૂર્વક હૃદય ચીરી ચિતામાં હોમવું પડશે. રામપ્રસાદ થરથરવા લાગ્યો. શું હું આટલું બધું કરી શકીશ ? ના કહું તો હરિલાલ કાકા શું ધારે ? ના ના, એવો અમૃતસ હું નહિ થાઉં.

રામપ્રસાદ ભાત હલાવ્યા કરે છે, જમતો નથી, એ જોઈ મનો-રમાએ પૂછ્યું, “કેમ બેઠા ! આજકાલ જમતો નથી ? જે આપું છું તે બધું પડયું રહે છે !”

રામપ્રસાદે બનાવટી જવાબ આપ્યો, “શરીર સાફ નથી.”

હરિલાલે કહ્યું, “શું આવે સમયે તારું શરીર ખરાબ થયું, ત્યારે તો મારી પૂરેપૂરી કમબખ્તી ! મેં તો ધાર્યું હતું કે બધો ભાર તારા પર નાખી હું મનમાં આનંદ કરીશ.”

રામપ્રસાદનો આટલેથી જ છુટકો થયો નહિ. હરિલાલે કહ્યું, “આ માસ પૂરો થતાં એક બીજું લગ્ન આવે છે. મેં નક્કી કર્યું છે કે તારો પણ વિવાહ કરી નાખવો. મેં કન્યા જોઈ છે, બહુ રૂપાળી છે, ચંપાનાં ફુલ જેવો રંગ છે, મોટી મોટી આંખો છે. શું કહે છે ?”

રામપ્રસાદના માથા પર વજ્ર પડ્યું. તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું, “ના કાકા, હું કદી પણ વિવાહ નહિ કરું, વળી મારા જેવા જડ-સાને કન્યાએ કેણુ આપે?”

હરિલાલ વ્યંગમાં બોલ્યો, “તેઓ તને જોઈ ગયા છે, તેઓને તું પસંદ પડ્યો છું, તો પછી જડસો શાનો? તારા જેવા છોકરા તો હજારમાં એકાદ માંડ મળે!”

રામપ્રસાદ મનમાં કહેવા લાગ્યો, “જો ખરેખર એમજ હોય તો પછી મારી ઉપેક્ષા કરી તરંગિણીને બીજે કેમ નાંખે છે?” તેણે મોટેથી જણાવ્યું, “ગમે તે થાય, હું વિવાહ કરવાનો નથી.”

હરિલાલે કહ્યું, “મારા મત મુજબ આવો સંબંધ તરછોડવો એ વાજબી નથી. આજ નહિ તો કાલ પણ લગ્ન કરવાં જ હોય તો પછી આવી રીતે ના પાડવી એ મને ઠીક લાગતું નથી.”

રામપ્રસાદે દબ્બતાથી કહ્યું, “હું જીંદગી છે ત્યાંસુધી કદી વિવાહ નહિ કરું.”

જમ્યા પછી રામપ્રસાદ ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે રામપ્રસાદે વાતવાતમાં હરિલાલને જણાવી દીધું કે “મુંબઈનાં હવાપાણી મને માફક આવતાં નથી માટે સાહેબ આવ્યા બાદ હું અમદાવાદની ઓફિસમાં બદલી માગીશ.”

હરિલાલે કહ્યું, “તરંગિણીના વિવાહ થઈ જવા દે, ત્યાર પછી જવું હોય તો જજે. આ માસમાં તો તારાથી ક્યાંય જઈ શકાશે નહિ.

તરંગિણી પણ દહાડે દહાડે સુકાવા લાગી. મનોરમાએ એક દિવસ હરિલાલને કહ્યું, “તમારો ઉદ્દેશ હું જરાપણ સમજી શકતી

નથી. એક તરફથી વિવાહની તૈયારી થાય છે, અને બીજી તરફથી દીકરી સુકવા લાગી છે. છોડી તો વિવાહનું નામ સાંળળી સુકાર્ધ ગઈ છે. હવે તો જેમ અને તેમ જલદી કામ પતે એટલે થયું.”

હરિલાલે કહ્યું, “હવે વાર નહિ લાગે. મને લાગે છે કે હું જેની સાથે સંબંધ કરવા માયું છું તે વર તારી દીકરીને પસંદ નથી.”

મનોરમા-શાથી જાણ્યું ?

હરિલાલ-લક્ષણ જોઈ.

મનોરમા-તરંગિણી હંમેશાં મોં ચડાવી બેસે છે, મારી સાથે પણ મન સુકી વાતચીત કરતી નથી, મોં પર હાસ્યનું નામે જણાવું નથી. આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ છે. આ બધાં લક્ષણો સારાં નથી.

હરિલાલ-તારી છોડીને પૂછને, કે કયા વરને વરવું છે ?

મનોરમા-તમે તો એવા ને એવા રહ્યા ! છોડી તે વળી એમાં શું સમજે, શું તેને સ્વયંવર તો ઓછો જ કરવો છે ?

હરિલાલ-મરજી તો એવી જ જણાય છે.

મનોરમા-કાણે જાણે, હું તો એમાંનું કશું જાણતી નથી. વાર પણ રામપ્રસાદને તે શું થયું ? ને બદલી કેમ માગે છે ?

હરિલાલ-આંખો હોય તો જોઈ શકે છે. તેને પણ રોગ લાગુ પડ્યો છે.

મનોરમા-કયો રોગ ?

હરિલાલ-તારી દીકરીને જે રોગ લાગુ પડ્યો છે તે. આશા લંબ

મનોરમા અવાક થઈ પતિનાં મોં સામું જોઈ રહી, સાર બાદ માયું ડોલાવતી બોલી, “એમ કે—હું તો એવી જ રહી. જરાપણ

સમજી જ નહિ ! સાચી વાત ! ત્યારે તમે જાણુતા છતાં ખીજે સ્થળે શા માટે સંબંધ કર્યો ?”

હરિલાલ-કાણુ કહે છે કે સંબંધ કર્યો ?

મનોરમા-વિવાહનો દિવસ ઠરાવ્યો છે, દાગીના પડાવો છો, દેશમાંથી કુટુંબ બોલાવ્યું છે. વળી કહો છો કે સંબંધ કર્યો નથી ?

હરિલાલ-કર્યો છે, પણ ખીજે નહિ.

મનોરમા-ત્યારે અત્યાર સુધી મને કેમ કહેતા નથી ? મારી તો એ જ ઇચ્છા હતી.

હરિલાલ-તારી કદા ઇચ્છા મેં પાર પાડી નથી ? પણ બંને જાણુને પરણાવવાથી સુખી થશે કે નહિ. મને વચ્ચે ખરો પ્રેમ જાગ્યો છે કે નહિ, તે જાણુવા માટે મેં આ યુક્તિ કરી છે. રામપ્રસાદ જેવો ગુણવાન નર ખીજે ક્યાં મળે તેમ છે ?

મનોરમા-અરેરે ! અત્યાર સુધીમાં બંને જાણુએ કાણુ જાણુ કેટલું દુઃખ વેઠ્યું હશે. તમે બહુ નિષ્ઠુર છો.

હરિલાલ-ત્યારે તો ભગવાન પણ નિષ્ઠુર છે. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપથી પ્રાણી માત્રને સંતાપી વર્ષાઋતુ વડે શાંત પાડનાર ભગવાન પણ નિષ્ઠુર !

• મનોરમા-હું કાલેજ આ આનંદના સમાચાર તેમને સંભળાવીશ. હરિલાલ-એ કામ તારું.

તરંગિણી કામ પ્રસંગે પિતાનાં શયનગૃહ પાસે થઇ જતી હતી. એવામાં પિતાનો કંઠરવ સંભળાયો. વિવાહની વાત થતી હતી, તરંગિણીને આખા શરીર પર દારૂ કાંટા બોંકાયા. તે વિવશ થઇ પડી રહી. આ પ્રભાણે છૂપી રીતે ગાળાપની વાન સાંભળતી એ પાપ હતું.

એમ તે જાણતી હતી છતાં તેને કશું બાન ન રહ્યું. તેણે બધી વ્રાત સાંભળી. છેવટનાં વાક્યોએ તેના હૃદયમાં અમૃત રેડ્યું. તે નિઃશબ્દે પોતાની ઓરડીમાં જઈ સૂતી.

બીજે દિવસે સવારમાં હરિલાલ કંઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગયા હતા, એ વખતે મનોરમાએ રામપ્રસાદને બોલાવ્યો અને હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “તું તો અમદાવાદ જવા ઉતાવળો થઈ રહ્યો છે?”

રામપ્રસાદે મોં નીચું કરી જવાબ આપ્યો, “હા મા, અહીંની હવા મને માફક આવતી નથી.”

મનોરમાએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “હવા માફક આવે તેની વ્યવસ્થા કરી આપું તો?”

રામપ્રસાદે ઉંચું જોયું. મનોરમાનો મમતાળુ ચહેરો જોઈ તેનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. તે સમજ્યો કે મારા મનની વાત મનોરમા જાણી ગયાં છે. તે ત્યાંથી દૂર જવાના પ્રયત્ન કરવાં લાગ્યો. મનોરમાએ કહ્યું, “તરંગિણી મારી પુત્રી છે, તું મારો પુત્ર છે. જેથી તમે બંને સુખી થાઓ એજ અમારો ઉદ્દેશ છે.”

રામપ્રસાદ ત્યાં ઉભો ન રહ્યો. તે ઘર બહાર ચાલ્યો ગયો. તે સમજી ગયો કે મારા મનની વાત જાણવા ખાતર હરિલાલ કાકાએ આ યુક્તિ કરી છે. તેમ જલ્દી શરમ આવી. તે દિવસે સાંજે હરિલાલે રામપ્રસાદને બોલાવી કહ્યું, “તરંગિણીને સત્પાત્રને સોંપવી એ મારો ઉદ્દેશ છે. જ્યારથી મેં તને જોયો છે, ત્યારથી તેને તારી સાથે જ-ણાવવનો મેં નિશ્ચય કરી મૂક્યો છે. આટલાં વર્ષ સાથે રહી તમે એક બીજનાં મનમાં કેટલું સ્થાન મેળવ્યું છે, એ જોવા માટે, જાણવા માટે મેં આ યુક્તિ કરી હતી. મારી યુક્તિ સફળ થઈ છે. એ-

જાણવાનું જાણ્યું છે. હવે હું મારી એકની એક દીકરી તરંગિણીને તારા હાથમાં સોંપી બધી ચિંતાથી મુક્ત થઇશ. તારે દેશમાંથી જોને બોલાવવાં હોય તેને બોલાવ. આજ ને આજ પત્ર લખ. સામેનું મકાન મેં એક માસ માટે ભાડે લીધું છે. ત્યાં તારાં બધાં સંબંધીઓને ઉતારો આપીશું. ”

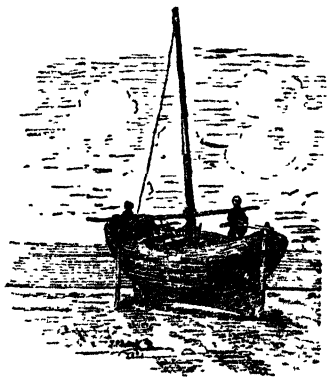
શરમથી નીચું મોં રાખી રામપ્રસાદે બધું સાંભળી લીધું. કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. આનંદથી તેનું હૃદય એટલું તો ઉભરાઇ રહ્યું હતું કે શું બોલવું ને શું ન બોલવું તેનું તેને ભાન ન રહ્યું, તેની વાચા જ બંધ થઇ ગઇ.

મોહનપુરથી સૌભાગ્યચંદ માજી સાથે આવી પહોંચ્યો. તે સાથે મુક્તા પણ આવી. હરિપ્રસાદને પત્ર લખવામાં આવ્યો હતો, પણ તેને ત્યાંથી કોઇ આવ્યું નહિ. પત્રનો જવાબ પણ ન આવ્યો. રામપુરથી હરિશ્ચંદ્ર, પ્રભાવતી અને સરયુ પણ આવી પહોંચ્યાં. વિવાહને આગલે દિવસે દેવીદાસ હરિવદન સાથે આવી પહોંચ્યા. જુદાં મકાનમાં ઉતારો આપ્યો હતો છતાં હરિલાલ ત્યાં રહી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી આપતો હતો.

લગ્ન થઇ ગયાં. હથેવાળો મળ્યો. ટોમ્સન સાહેબ મડમ સાથે આવ્યા હતા. મડમે તરંગિણીને એક મોતીની માળા પહેરાવી. તેણે માળા પહેરાવતાં કહ્યું, “હું રામપ્રસાદને પુત્ર તરીકે ગણું છું, તું બહુ ભાગ્યશાળી છે, કે આવો પતિ મેળવવાને શક્તિમાન થઇ છે. ઇશ્વરની પાસે હું પ્રાર્થના કરું છું કે તમે બંને સદા સુખી રહો.”

દેવીદાસ ખીજેજ દિવસે વીરમગામ ચાલ્યા ગયા. હરિવદન થોડા દિવસ રહ્યો. ઘેર જોઇ પુરુષ ન હોવાથી હરિશ્ચંદ્ર પણ વિવાહ બાદ

જે દિવસ રોકાઈ ચાલ્યો ગયો. પરંતુ પ્રભાવતી સરયૂ સાથે લગભગ એકાદ માસ રોકાઈ. સરયુ સાથે તરંગિણીનું મન મળી ગયું. સરયુ સાસરે ગઈ. તો પણ તે વારંવાર તરંગિણીને પત્રો લખતી. તરંગિણી પણ તેનો જવાબ લખતી. સોમાગ્યચંદ અને માણ પણ આઠ દસ દિવસ રોકાઈ ઘેર ગયાં. ગાંધાં ગયાં, કેવળ મુક્તા ત્યાંજ રહી ગઈ. મનોરમાએ તેને દેશમાં આવવા ન દીધી. મુક્તાએ કહ્યું કે રામુભાઈનાં છોકરાંને રમાડી હું મોટાં કરીશ, અને પછી સુખેથી આહીંજ મરીશ.”

પ્રકરણ ૧૭ મું

દશા ફરી

નહિ કર્મની કયા કદાપિ વ્યર્થ જનારી,
પતંગ રંગની પેઠે પલકમાં ફરનારી.
દશાની દડી ચઢી ચઢી ધડી ધડી પડે,
દશાનું ફૂલ ખૂબ ખીલી ઝટ ખરી પડે.

—હાથાભાઈ

ચિરકાળ સમાન દશા કોની જાય છે ? નદીનો પ્રવાહ એકજ જગ્યાએ ફેટલાં વર્ષો વહે છે ? આજ જ્યાં નદીનો વિશાળ પ્રવાહ પ્રબળ વેગે વહી જતો હોય છે, ત્યાંજ અમુક વર્ષો ભીષણ મરુભૂમિ ધૂધુ કરતી હોય છે. આ વર્તન, વિવર્તન એ જગતનો નિયમ છે. નદીના પ્રવાહની માફક મનુષ્યની અવસ્થા પણ ફરે છે. આજે જેનો

પ્રતાપ ગાજતો હોય છે, તે કાલે બિખારી બની જાય છે. આજે જો વિશાળ મહેલોમાં વસતા હોય છે, કાલે તેઓને ઝાડ નીચે રહેવાના પણ વાંધા પડે છે. બધા દિવસો સમાન જતા નથી, સમાન જશે એમ માનનાર મૂર્ખ છે, બેવકૂફ છે. દુનિઆના અબાધિત નિયમને ન જાણનાર છે. તેથી જ આ દુનિઆમાં હાહાકારના ધ્વનિ ચોગરદમ ફેલાઈ રહ્યા છે.

આપણે કેટલાંક વર્ષો થયાં હરિપ્રસાદની સંભાળ લીધી નથી. રામપ્રસાદે જ્યારે ઘર તજ્યું ત્યારે હરિપ્રસાદને સંપત્તિના કાળ હતો. સુખનો હતો કે નહિ, તે અમે કહી શકતા નથી કારણ કે પૈસા સાથે સુખનો વધારે સંબંધ હોય એમ અમને લાગતું નથી. સુખ અને શાન્તિ જો પૈસાથી પ્રાપ્ત થતી હોય તો દુનિઆમાં ઘણા સુખી હોત. હરિપ્રસાદને પૈસાનો તોટો નહોતો. પાંચ સાત હજાર રૂપિયા રોકડા, રમાસુંદરીને ત્રણચાર હજારના દાગીના. તે સિવાય જમીન, મકાન, વાડી વગેરે બધું હતું, તે ઉપરાંત બારે પગારની નોકરી હતી. લોકોમાં આખરે પણ સારી હતી. પરંતુ તેના મનમાં સુખ નહોતું. સર્વગ્રાહી દુરાશા તેનાં અંતઃકરણને કેરી ખાતી હતી. બાપ અને નાનાબાપની વહુને કોડી પણ ન આપતાં બધું પોતે જ કેવી રીતે ભોગવવું, એ પ્રયત્નો કરવામાં લેની બધી શાન્તિ નષ્ટ થતી. એક જાતનો ઉદ્વેગ, એક જાતની પ્રબળ આકાંક્ષા તેને હંમેશાં બાજતી હતી. ક્ષી,--ક્ષીનું સુખ તો તેને હતું જ નહિ. હંમેશાં ક્ષીના બચથી તે તરફ હતો. ક્ષી સામું બેસવાની શક્તિ હેણે ગુમાવી હતી. રમાસુંદરીનાં આંસુ તેનાં પ્રેમને ઠંડુગાર બનાવી દેતાં. તે કુટુંબદાર સુખ મેળવવા હપ્તો હતો, પરંતુ તેનાં દુર્ભાગ્યે અને તેની મૂર્ખાઈને લીધે એ સુખથી દૂર

સદા વંચિત રહેતો. જેની સ્ત્રી વઢકણી હોય, અગ્રિયવાદીની હોય, સતત અસંતુષ્ટ હોય, તેના જેવો દુર્ભાગી જન આ દુનિયામાં ખીજો કોણ હોય? અમારા વાચકોમાંના કોઈને કદી આવી સ્ત્રી મળી દશે, તો તેઓ અમારાં વાક્યને પૂરેપૂરું હૃદયંગમ કરી શકશે. તે ઉપરાંત વળી જે વ્યક્તિ બાળક અને વિધવાને છેતરવાની યુક્તિઓ લગાવ્યા કરતો હોય, તેની ભૂખતાનાં વખાણુ શાં કરવાં?

હરિપ્રસાદનો સ્વભાવ દલકો હતો, સ્ત્રીવશ હતો તેની સાખી-તિઓ વાચકોને દરેક સ્થળે મળતી રહી છે. સેકડો અન્યાયી કૃત્યો કરતાં છતાં તે પોતાની સ્ત્રીને સંતોષ્યા સિવાય રહેતો નહિ.

રમાસુંદરીને સ્વભાવ કેવો હતો? તે કોઇપણ સ્ત્રીજથી સંતુષ્ટ નહોતી. તે વઢકણી હતી. તેના મોંમાં આવા શબ્દો સંભળાતા: “ઓ મા! આવા માણસને હાથે પડી મેં શું સુખ ભોગવ્યું! હવે મરું તો ઠીક.” તે કઇ રીતે સંતોષ પામે તે કોઇપણ રીતે સમજાવું નહિ. તે કદી પોતે સુખી થઈ નહિ, અને જેઓ તેના સંબંધમાં આવ્યાં તેને સુખી કર્યાં નહિ. સુખ આત્મસેવામાં નથી, આત્મત્યાગમાં છે. લાગ દ્વારા ભોગ એજ ખરો આનંદ છે, ખરો પ્રેમ છે. પણ જે પોતાનું સાચવવામાં જ વ્યસ્ત હોય, ખીજના સુખની દૃષ્ટિ કરવામાં જ તત્પર હોય, તેઓ સુખી ક્યાંથી થાય? આપણી રમણે પણ સુખ ક્યાંયે ન મળતું.

ત્યાર બાદ તેનાં છોકરાં! છોકરાં પર માની છાપ જેટલી પડે છે, તેટલી ખીજ કોઈની નથી પડતી. એક તો માબાપના સ્વભાવ સાથે એકજ જન્મે છે, તેમાં આખી બાધ્યાવસ્થા તે માબાપનો સત્સંગ કે કુસંગ સાથે છે, તેથી છોકરાં માબાપના જેવાંજ સ્વભાવ કેમ પ્રાપ્ત

ના કરે ? બાળપણમાં માના ખોળામાં સૂતાં સૂતાં, જેનું હાસ્ય જોઈ જેની વાતો સાંભળી બોલતાં અને ચાલ જોઈ ચાલતાં શીખે છે, તેનામાં ગા નિવાય ખીજતો સ્વભાવ સંભવતો નથી. આમ હોવાથી વિજયલાલ અને સુધા પણ રમાસુંદરીનો સ્વભાવ મેળવી મોટાં થયાં.

વિજયલાલ બાળપણથી ઉદ્ધત, તોફાની, જૂઠો હતો. બચ્ચવામદે તેનું ચિત્ત ખૂંચતું નહિ. તે હંમેશાં રમવામાં જ મગ્ન માનતો. રમાસુંદરી તેને બહુ લાડ લડાવતી, હરિપ્રસાદ મારવા જતો તો સ્નેહમયી જનની રહી પ્રલયકાળ મચાવતી. આથી તે દહાડે દહાડે કુસંગી બનતો જાયો.

ઉમરની વૃદ્ધિ સાથે વિજયગોપાલનાં કુસંગનું ફળ નજરે નજર જણાવા લાગ્યું. નાના પ્રકારની કુક્રિયામાં આસક્ત થવાથી બહુતરને તો તેણે નવગજના નમસ્કાર કર્યા. રમાસુંદરી કહેતી, “મારે કંઈ ચાર પાચ નથી, એકનો એક છે. મારે પૈસાનો ક્યાં તોટો છે, છે તેટલું રહેશે તો પણ તે રાજની પેઠે રહી શકશે. બહુતરની શક્તિ કોઈમાં હોય ને કોઈમાં ન હોય તેમાં મારા દીકરાનો શો વાંક ?” આ વચનો સામે અપીલ ચાલી શકતી નહિ. આથી ત્રીજી ચોપડી બાળ્યા બાદ શ્રીમાન વિજયલાલ બહાદુરનું બહુતર ખલાસ થયું.

નાની ઉમરમાં નવરા પડવાથી જે દોષો આવે તે દોષો વિજયલાલમાં આવ્યા. દોષો વધવા લાગ્યા. તાલી મિત્રો તેની આજુબાજુ ટાળે મળ્યા. તેનું ખેડકખાનું બદલાય ચલાવવામાં પારંગત મિત્રોથી ઉભરાવા લાગ્યું. પ્રથમ સિગારેટ, પછી તમાકુ, ત્યાર પછી માંજે ચરસ અને છેવટે ભાંગના રમડા પીવાવા લાગ્યા. નાનપણથી જ તેને

સંગીતપર પ્રીતિ હતી. સંગીત ચર્ચા થવા લાગી. દારૂ તરફ વિજયલાલને બહુ પ્રીતિ ન હોવાથી તે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું.

આડોશી પાડોશી આ વિષે કંઈ કહેતાં તો રમાસુંદરી કહેતી કે, “ગાલું બળવલું એમાં કંઈ પાપ નથી. જેની પાસે પૈસા ન હોય તે એમાં શું સમજે? લોકો પીટ્યા મારા દીકરાનું સાફ જોઈ શકતા નથી. મારો દીકરો ઘરમાં બેઠો બેઠો ગાનતાન શીખે એમાં એમને કોણ બળે શું થાય છે. ભાંગ તો કોણ નથી પીતું? એ તો મોટાબની નિશાની છે. એ બધી મોટાબની નિશાની છે, એ વાત નીચ લોકો શું સમજે? તેઓ બિચારા અદેખાબની આગમાં બળી મરે છે, હોને બળી મરતા!”

સુધા પણ માની મારફ વઢકણી થઈ હતી. ધખ્યાને વાચાળપણું એ તેના અગત્યના ગુણ હતા. બે ત્રણ હજાર રૂપિયા ખરચી તેને એક સાધારણ ગૃહસ્થને ત્યાં પરણાવી હતી. પરંતુ તેઓએ ન્યારે સાંભળ્યું કે સરયૂનો વિવાહ તો મોટે ઘેર થયો છે, ત્યારે તેમનાં દુ.ખનો પાર રહ્યો નહિ. ખરેખર! જાંતિવિદેશ એવી જ ચીજ છે.

વિજયલાલને પરણાવી એક નાની સરખી રૂપાળી વહુ ઘરમાં લાવવાની હોંશ રમાસુંદરીને બહુ દલાડાની હતી. હરિપ્રસાદ ઘણું સ્થળે કન્યા જોવા લાગ્યો. છેવટે કનકપુરનાં દેસાઈ કુટુંબમાં વિજયલાલનો વિવાહ થયો. પરંતુ આ વિવાહમાં કોઈ સુખી થઈ શક્યું નહિ. વિવાહ પછી કન્યાના માબાપો વરના ગુણ જાણી શક્યાં. કન્યાના અક્ષને રમાસુંદરી વારંવાર ગાળો આપતી. વાતમાં વાતમાં ભાંડી નાખતી. સુધાનાં સાસરીયાં સાથે પણ એવું જ વર્તન ચલાવ્યું, પણ સુધાનાં સાસરિયાં કંઈ કન્યાનાં માબાપો નહોતાં કે તેનું બધું સાંખી લે.

સુધાની સાસુએ તો સામા લાઇ જગાવી. આખરે રમાને તે લાઇખાં હારવું પડ્યું.

સુધા સાસરે સફળતા મેળવી શકી નહિ, તેને કશું ધરકામ આવડતું નહિ. ડગલે ડગલે તેને મેણાં સાંભળવાં પડતાં. તે સિવાય બીજા કંઈલાય એવા દોષો હતા કે તે માટે તેને સાસુ તથા નણંદનાં રોજ મેણાં સાંભળવાં પડતાં. મેણાં સાંભળવાં એ તો સુધાના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હતું. આથી તે બધું સહન ન કરતાં સામા જવાબ આપતી. આ પ્રમાણે એકાદ વર્ષ વીતતાં સુધા પાછી પિયેર આવી અને પોતાને પડેલું દુઃખ મીઠું મરચું ભભરાવી માને કહી સંભળાવ્યું. રમાસુંદરીએ પણ તે બધું ખરૂં માન્યું, પોતાની દીકરીનો દોષ તેના મનમાં આવી વસ્યો નહિ.

છ માસ પછી સુધાને સાસરેથી માણસ તેડવા આવ્યું. રમાસુંદરીએ તેને બેવચનો સંભળાવી પાછું હાંકી દાઢ્યું. બીજે દિવસે એક પત્ર લઇ એક દાસી આવી. તેની સાથે સુધાની સાસુએ પત્ર મોકલ્યો હતો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે “ આ પત્ર વાંચતાંજ આવેલા માણસ સાથે તમારી દીકરીને નહિ મોકલો તો હું મારા દીકરાને બીજે પરણાવીશ. આ માસમાં જ લગ્ન કરીશ અને તમારી દીકરીતું મોં આ જન્મારામાં નહિ જોઉં. ” રમાસુંદરીની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યા. તેણે વિચાર્યું કે હવે સુધાને મોકલ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. તેણે કંઈ પણ ન કહેતાં સુધાને સાસરે મોકલી.

એજ વખતે વિજયલાલની વહુને આણું વળાવ્યું. આ પહેલું આણું હતું, તેથી તે પિયેરથી બહુ કરિઆવર લાવી હતી. તે જોઇ આમનાં માણસો તેનાં માથાપનાં બહુ વખાણુ કરવા લાગ્યાં. પણ

રમાસુંદરી મેં વાંકું કરી બોલી. “આટલું જ? મેં સુધાને ખીજે આણે આપ્યું છે, તેના આ ચોથો ભાગ પણ નથી.”

જેઝો કરિઆવર જેવા આવ્યાં હતાં, તેઓ એકબીજાના મેં સામું જેઠ રહ્યાં. કેવળ એક પુશામતખોર બાધ બોલી ઉઠી, “ભાભી! તમારી સાથે તે તેમના સુકાળસો થાય! તેમના ઘરમાં એટલું તે ક્યાંથી હોય? હશે, બિચારાં ગરીબ છે, તેથી તેના ગળ પ્રમાણે આપ્યું છે.”

આ વાત રમાસુંદરીને ગમી, તેણે તે બાધને માન આપી પાસે બેસાડી. નવવધૂ સાસરે આવી સુખી થઈ શકી નહિ. રમાસુંદરી વાત વાતમાં તેને પજવવા લાગી. પોતાની દીકરી ખરકે ઘેર જઈ મેણાં ખાતી હોય તો પછી બીજાની દીકરીને આપણે ત્યાં શામાટે સુખી કરવી? એજ એ બધી તકરારનો મૂળ મંત્ર હતો.

વહુ સદ્ગુણી હતી. શાંત, નમ્ર અને શરમાળ હતી. પણ તેથી શું? તેનામાં રમાસુંદરીને ઘણા દોષ જણાતા. પહેલો દોષ એ કે તે સારો કરિઆવર લાવી શકી નહોતી. ખીજો દોષ એ કે લોકો સુધાની સાથે સરખાવી તેને સારી કહે છે. આવા બે ભયંકર અપરાધો કંઈ ‘ઓછા ન કહેવાય.

ત્યારબાદ જ્યારે સુધાએ સાસરેથી પોતાની માને લખ્યું કે “મા! મને અહીંથી તેડાવી લે. હું અહીં એક દહાડો પણ રહી શકીશ નહિ. આ લોકો મને મારી નાખવાની તૈયારીમાં છે.” ત્યારથી વિજયની સ્ત્રી મેના પર જીલમની માત્રા વધી ગઈ. દીકરીનાં સાસરિયાં પરનો બધો ગુસ્સો બિચારી મેના પર ઉતરવા લાગ્યો.

હરિપ્રસાદે દીકરીને તેડવા માણસ મોકલ્યું. સુધાની સાસુ તેને પિયેર બોલાવી શાંત થઇ. તેણે તેનાથી હાથ એક જીભ કાઢી હતી. સુધાને મોંએ ખરાખોટા જીલમોની વાત સાંભળી રમાસુંદરીએ પણ લીધું કે હવે હું કદી પણ દીકરીને સાસરે નહિ મોકલું.

સુધા ઘેર આવી એટલે મેના પરનો જીલમ એાર વધી ગયો. હવે મા દીકરી બંને તેના પર જીલમનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યાં. સુધા દરેક કાર્યમાં છિદ્રો જ ખોળવા લાગી. દીકરી જે કંઈ કામ કરે તે દોષયુક્ત હોય છતાં રમાસુંદરીને સાઈ લાગતું, અને ગરીબડી મેના જે કંઈ કરતી તે સાઈ છતાં ખરાબ લાગતું.

જો પતિનો પ્રેમ જીએ તો સાસરીનાં બધાં કષ્ટો વહુ આનંદથી વેદી લે છે. પરંતુ અમાગણી મેનાને એ સુખ પણ નહોતું. મેના હજારો પ્રયત્નો કર્યા છતાં પતિદેવને પ્રસન્ન કરી શકી નહિ. વિનય તેના પર નાના પ્રકારના જીલમ કરવા લાગ્યો. નણુંદની પ્રત્યેક નિંદા તેનાં કેમળ શરીર પર લાતોના પ્રહાર કરાવતી, સાસુની પ્રત્યેક માળો તેના માથા પર લાકડીના માર પડાવતી એ બિચારી મુંઝે મોંએ બધું સહન કરતી.

એ દરમિયાન એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી વિનયનું ચારિત્ર તદ્દન બગડી ગયું. તે હાથથી ગયો. એક દિવસ રાત્રે માની પેટી તોડી પાંચસો રૂપીઆ અને વહુના દાગીના લઇ તે કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો. ગામની એક હલકી જાતિની સ્ત્રી સાથે તેને સ્નેહ જામ્યો હતો, તે સ્ત્રી પણ તે દિવસથી ગામમાં ન જણાઇ.

હરિપ્રસાદ પુત્રનાં આ આચરણથી બહુ ગુસ્સે થયો. તે દિવસે તેને રમાસુંદરી સાથે બોલચાલ કરવી પડી. તેણે રમાસુંદરીને કહ્યું

કે “ તારા વાંકથી જ છોકરો વંદી ગયો, તેં જ અતિ લાડ લડાવી તેને ફટાવ્યો. ”

રમાસુંદરીએ તો બધો દોષ નાખ્યો મેના પર. તેણે ચોકખું જણાવી દીધું કે “ એ મોંબળીના પ્રતાપથી જ છોકરો વંકયો. એ રાંડ જ્યારથી મારા ઘરમાં આવી છે ત્યારથી મારો સદ્ગુણી દીકરો દુર્ગુણી બનતો ગયો છે. ” વહુ પર જીલમ વધ્યો. હરિપ્રસાદે પાડોશીને મોંએ આ વાત સાંભળી મેનાને પિયેર મોકલી દીધી.

આ તરફ શ્રીમાન વિજયલાલ પોતાની પ્રણયિનીને લઈ મુંબઈ જઈ પહોંચ્યા. લાથમાં પાંચસો રૂપિયાની રકમ હતી, એટલે દિવસો આનંદમાં વીતવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે રૂપિયા જવા લાગ્યા, રકમ ઓછી થતી ગઈ તેમ પ્રેમ પણ ઓછો થતો ગયો. છેવટે વિજયની ગેરહાજરીમાં એ નાગરીએ બીજા નાગર મેળવી લીધો. છેવટે બંને જણા વિજયના દરદાગીના લઈ નાસી ગયાં. વિજય ઘેર આવ્યો. વાત સાંભળી તે તદ્દન નિરાશ થયો. કેટલેક સ્થળે તેની શોધ કરી. પણ ચોરીના અપરાધ માટે સિપાઈઓએ તેને પકડ્યો. કેારટમાં કેસ ચાલ્યો. કેસ સાબીત થયો. ન્યાયાધીશે તેને સખત મજૂરી સાથે છ માસની કેદની સજા કરી.

• હરિપ્રસાદે વર્તમાનપત્રોમાં આ સમાચાર વાંચ્યા. તે શરમથી, હોભથી, દુઃખથી ભરવા જેવા થઈ ગયો. રમાસુંદરી પતિને મુખે પુત્રની અવસ્થાની વિચાર કરતી કરતી બોંબ પર પડી રડવા લાગી. તેનાં રૂદનથી પાડોશીને જરા પણ દયા ન આવી. છોકરો જ્યારે પાપના માર્ગ પર પ્રવાસ કરવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યારે પાડોશીઓએ રમાસુંદરીને એ વિષે બહુ કહ્યું હતું, પણ તેણે તેમને તરછોડી કાઢ્યાં હતાં. હવે

જ્યારે એ માર્ગે જનારની જેવી દુર્દશા થાય છે, તેવી દુર્દશા થઇ ત્યારે તે રડવા બેઠી. પાડોશીઓને હજુ તેનાં તિરસ્કારનાં વચનો સાંભરતાં હતાં. તેણે કહ્યું હતું કે, “ મારો છોકરો સારો હો કે નરસો, લોકોને તેમાં બળડવા જેવું શું છે ! તે બિચારો શું ખોટું કહે છે ? કયા જાહુ-કારના છોકરા તેનાં જેવાં કામ કરતા નથી ! ગરીબને પૈસા ન મળે એટલે તેઓ કોઇની નિંદા કરે. ”

રમાસુંદરી એમ માનતી હતી કે અમે બહુ પૈસાદાર છીએ. દાર પીવો, ગાંજે પીવો, વેશ્યાગમન કરવું એ તો પૈસાદારનાં કર્મો છે. માટે છોકરો એમાંને કોઇ રસ્તે ચઢે તો તેમાં કશો દોષ નથી. પૈસાદાર ને ગરીબ વચ્ચે એવાં કર્મો વડે જ જુદાઇ જણાઇ આવે છે. આવા વિચારથી તે પુત્રને એવાં કૃત્યથી અટકાવતી નહિ. પાડોશી કંઈ કહેતાં તો તેમની સાથે લડતી. આમ હોવાથી કોઇ તેનાં દુઃખમાં ભાગ લેવા આવ્યું નહિ. ઉલટાં લોકો મસ્કરીમાં કહેવા લાગ્યાં કે, “ કેમ રમા ! એમાં શા માટે રડે છે ? એ તો પૈસાદારનાં લક્ષણ છે ! ”

પુત્રના કારાવાસથી સમાજમાં હરિપ્રસાદનું માન ઓછું થઇ ગયું. ને પણ પોતાને હલકો માની ઉદ્દાત્ત ચિત્તે હહાડા ગાળવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

વિધાતાનો માર

યા રાજવંશી હોકર દુનિયામાં રાજ પાયા;
ચિતોડગઢ સિતારા કલિંજરા બનાયા.
જળ તોપને અજલકી આ મોરચા લગાયા,
સળ ઉડ ગયે હુવા પર કોઈ ન કામ આયા.

ગઢ તોય કોટ ગોલા સંગર હુવા તો ફેર કયા ?

—નજીર

અત્યાર સુધી હરિપ્રસાદ પર વિધાતાની મહેરબાની હતી. હવે વિધાતાએ તેના તરફ પોતાની કૂર નજર ફેરવી. વિધાતાએ તેની પાસે તેનાં પાપનો હિસાબ માગ્યો. તે એક જમીનદારને ત્યાં નોકર હતો, એ અમે જાણી ગયા છીએ. જમીનદારીના ૪-૫ વર્ષનો હિસાબ ચક્ર્યો હતો. અત્યાર સુધી તે જૂના મેનેજરના હાથ નીચે સુખેથી

નોકરી કરતો હતો. હવે નવો મેનેજર આવ્યો. તેણે હિસાબ કરી હરિપ્રસાદ પાસે બે હજાર રૂપિયા લેણા કાઢ્યા. મેનેજર સાહેબ હાથકરી મિળજના હતા. તેણે હુકમ કર્યો કે એક માસમાં એ રૂપિયા ભરી આપવા જોઈએ.

હરિપ્રસાદના માથા પર વજાબાત થયો. ચિંતાતુર ચહેરે ધેર આવી તેણે બધી વાત રમાને કહી. રમાસુંદરીએ કહ્યું, “ જમીન ગીરો મૂકી દેણું ભરો. ”

હરિપ્રસાદે કહ્યું, “ કરજ કરશું તો દર મહિને વ્યાજ આપવું પડશે. તેના કરતાં તારી પાસે જે ત્રણ હજાર રૂપિયાની રકમ છે, તેમાંથી બે હજાર આપ તો સાંઝે. ”

રમાસુંદરી રડતી રડતી બોલી, “ એ શું બોલ્યા ? છેવટે શું મને ભિખારી કરશે ? ના હું તે રૂપિયામાંથી પાઈ પણ આપવાની નથી. ”

હરિપ્રસાદ અવાક થઈ ગયો. તે રમાસુંદરી સામું જોઈ રહ્યો. તે સમજી ગયો કે રમા પાસેથી હું એક કોઠી પણ કઢાવી શકીશ નહિ. તેના દાગીનામાંથી એક દાગીનો પણ મેળવી શકીશ નહિ. તેણે જમીન ગીરો મૂકી રૂપિયા ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ સ્થાવર મિલ્કત પર બે હજાર રૂપિયા ઉપજે તેમ નહોતું.

તે ખાવું પીવું તથા વિચાર કરવા લાગ્યો. સ્થાવર મિલ્કત પર હજાર રૂપિયા ઉપર એક પાઈ પણ કોઈ આપવા તૈયાર નહોતું. તેમાં વળી એ મિલ્કત અવિભક્ત હતી. રામપ્રસાદનો તેમાં ભાગ હતો. તેની સહી વગર કોઈ મિલ્કત ગીરો લેવા તૈયાર થતું નહોતું. હરિપ્રસાદ વળી રમા પાસે આવ્યો. પણ તેણે ચોકપુ સંભળાવી દીધું.

કે મારી પાસેથી એક પાઇની આશા ન રાખતા. હરિપ્રસાદે કહ્યું,
“ ત્યારે શું હું રૂપીઆ માટે જોલમાં જાઉં ? ”

રમાસુંદરી એથી કંઈ મુંઝાય તેવી નહોતી. તેણે જવાબ આપ્યો;
“ જોલમાં જવાથી રૂપીઆ ન આપવા પડતા હોય તો એ જ બહુ
સારી વાત છે ! કેટલાય ગૃહસ્થ માણસો પૈસા માટે જોલમાં જાય છે,
તો પછી આપણે શરમાવાની જરૂર નથી. ”

હરિપ્રસાદ આટલે દિવસે પોતાની પત્નીનું ખર્ચ સ્વરૂપ અનુભવી
શક્યો. પત્નીની પૈશાચિક મૂર્તિ તેનાં નયન સમક્ષ ખડી થઇ. આટલે
દિવસે તે સમજ્યો કે આ સ્ત્રી પર વિશ્વાસ રાખી મેં મારી બધી
કમાણી તેને સોંપી એ બહુ ગેરવાજબી કાર્ય કર્યું છે. તેને છાતી
ફૂટી રડવાનું મન થયું. “ હાય, આ સ્ત્રીની સલાહથી મેં શું શું કર્યું
છે ? બાઇને બાઇ તરીકે પાળ્યો નથી, અનાથ વિધવાનું બધું લઇ
હાંકી કાઢી છે. કોઈ દિવસ ધર્મ સામી નજર કરી નથી. કોઈ દિવસ
ન્યાયની મર્યાદા રાખી નથી. આ પત્નીને પ્રસન્ન કરવા મેં ન કરવાનાં
કાર્યો કર્યા છે. હવે અત્યારે તેનાં ફળ ફળવા તૈયાર થયાં છે. ”
હરિપ્રસાદ રમાસુંદરી પાસેથી ઉઠી ગયો. જુવારની ખાણ ભરી હતી,
તે ઉઘાડી વેચી નાખી, ચારસો રૂપીઆ ઉપજ્યા, અને પોતાને નામે
ખરીદેલી જમીન વેચી ખીજ પાંચસો રૂપીઆ ઉપજાવ્યા. હજુ અગી-
આરસો રૂપીઆ બાકી હતા. તેણે વિચાર્યું કે આટલા રૂપીઆ કાલે
આપી આવીશ. બાકીના રૂપીઆનો દસ્તાવેજ કરી આપવાનું કહીશ.
મેનેજર-સાહેબને પગે લાગી એટલી કૃપા કરવાનું કહીશ, તેઓ જરૂર
આરા પર કૃપા કરશે.

પરંતુ વિધાતા તેના તરફ ફર નજર કરી રહ્યો હતો. તે તેને માર મારવાનું પણ લધ બેઠો હતો, તે હરિપ્રસાદના બાજુ-વામાં નહોતું.

તે વિચારતો વિચારતો સૂતો. રમાસુંદરી સુધા સાથે પાસેનાં ઘરમાં સૂતી. મધરાત થઈ એકાએક હરિપ્રસાદની ઉંઘ ઉડી ગઈ. બહાર ધણું માણસોના પગરવ સંભળાયો. શું છે તે જોવા માટે હરિપ્રસાદ ઘર બહાર નીકળ્યો. બહાર બે પ્રચંડ લૂટારાઓએ તેને ગળામાંથી પકડયો. ઘર બહાર પચીસેક લૂટારાઓ ધરને ઘેરી વાળવાની તૈયારી કરતા હતા. એક ક્ષણમાં મકાન ઘેરાયું. કેટલાક લોકો પહેરો બરવા લાગ્યા. થોડા માણસો હરિપ્રસાદને બાંધી ઘરમાં ગયા. હરિપ્રસાદ થરથર ધ્રુજતો હતો.

લૂટારાઓએ ઘરમાં આવી પૂછ્યું, “ તારો પૈસોટકો હોય તે સોંપી દે ! ”

હરિપ્રસાદના મોંમાંથી શબ્દ પણ બહાર ન નીકળ્યો. તેણે હસારાથી જણાવ્યું કે મારી પાસે તો કશું નથી. “ લૂટારાઓ એક લાફો ચોડી દીધો, અને કહ્યું, “ હવે બતાવ નહિ તો મરી ગયો સમજજો. ”

હરિપ્રસાદે લોહ લીધું કે આ રક્ષસના પ્રાણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય નથી. રૂપીઆ તો બેશે જ, તે ઉપરાંત માર મારશે એ તો જાણું. માટે જાણે માર ન ખાતાં રૂપીઆ આપી દેવા એ જ વધુ સારું છે. તેણે જો રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા તે બધાની લીધા.

એક જગ્યા રૂપીઆ કપાળમાં લીધા. હરિપ્રસાદ ખેતવાસી બહુ મહેનતે મેળવેલા રૂપીઆની દુર્દસા થતી જોઈ વિચારવા લાગ્યો.

“મારામાં ને આ લૂટારામાં શો ફેર છે ? તેઓ રાત્રે લૂટકાટ કરે છે, હું દિવસે લૂટકાટ ચલાવું છું. હું બ્યાજવૃત્તિમાં એક દોઢીકું પણ છોડી દઉં છું કે ? ખાતદારનાં આંસુ મને પિગળાવી શકે છે કે ? તેઓનાં હુઝને તરછોડી મેં ધરબાર વેચાવી રૂપીઆ વસુલ કર્યા છે. જમીનદારના નાયબ દિવાન બની હજારો લોકોનાં ધરબાર વેચ્યાં છે. આ રીતે કેટલાં સ્થળે ધોળે દિવસે લૂટકાટ કરી છે, તેના ગણ્યે પાર આવે તેમ નથી. આજનો આ બનાવ એ બધા બનાવોનું પરિણામ છે. જમીનદારનું દેવું તારી શકીશ નહિ, મારે જેલમાં જવું પડશે. એ બધી લૂટકાટનો પૂરેપૂરો બદલો મળશે. ધન્ય છે પ્રભુ, ધન્ય છે ! તું છે, અત્યારે મને મારાં પાપનો બદલો મળે છે.”

હરિપ્રસાદની આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં. કોઈએ તેના તરફ દયા બતાવી નહિ. ધરમાં જે કંઈ હતું તે બધું લાઇ લૂટારાઓએ તેને આંધ્રો, ધરમાં પૂર્યો.

લૂટારાઓના સરદારે રમાસુંદરીના બારણાં પર લાતો લગાવી. મા દીકરી પ્રથમથી જ જંગી આ બનાવ માટે તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. લાતોથી બારણાં ન તૂટ્યાં એટલે લૂટારાઓ ધંટીનાં પડ લાવી કમાડ પર પછાડવા લાગ્યા. કમાડ તૂટ્યાં, લૂટારાઓ ધરમાં પેઠા. મા દીકરી બચથી આંખો ખાડવા લાગ્યાં. લૂટારાઓ તેને ધમકાવી કબાટ, પેટીઓ વિગેરે ઉપાડ્યાં. દાગીના, રોકડ વગેરે બધું એકઠું કર્યું, લુગડામાં બાંધ્યું. મૂંઝા બેબાન થઇ ગઇ હતી, એક લૂટારે તેનાં શરીર પરથી બધા અલંકારો ઉતારી લીધા. બીજો લૂટારો રમાસુંદરીના દાગીના ઉતારવા લાગ્યો. બધા દાગીના ઉતાર્યા બાદ નામંની નથ તરફ નજર પડી. નથ સદમામાં મહેનત પડે તેમ હતું. લૂટારાએ મહેનત કરવી પાસવે તેમ

નહોતું. તેણે નથ તાણી, નાકમાંથી ધડધડ કરતો લોહીનો પ્રવાહ છૂટ્યો. તેનાં વસ્ત્રો પલળી ગયાં.

બધું લૂટી લૂટારાઓ પલાયન કરી ગયા. જતી વખતે રસોડાને આગ લગાડતા ગયા. ગામનાં બધાં માણસો જાગી ગયાં હતાં, પણ કોઈ બીકનાં માર્યા આ તરફ આવવાની હિંમત કરી શકતાં નહોતાં.

અંધારી રાતે દેસાઈનાં મકાનમાંથી આગનાં બડકા નીકળવા લાગ્યા. રમાસુંદરીએ આવી હરિપ્રસાદને બોલાવ્યો. હરિપ્રસાદે કહ્યું, “પ્રથમ મારા બંધ તો છોડ, પછી બધી વાત કહેજે.”

રમાસુંદરીએ બંધ છોડ્યા. સુધાની મૂર્છા ભાગી હતી. ત્રણ જણાં બહાર નીકળી, આગ, આગ, કરતાં ઘાંટા પાડવા લાગ્યાં. ગામનાં માણસો એકત્ર થવા લાગ્યાં. રસોડું બચે તેમ નહોતું, આગ ન ફેલાય માટે રસોડાનો ભાગ તોડી પાડવામાં આવ્યો. એક માણસે ગોશ્વાળામાં જઈ ગાયોને છોડી મૂકી, ગાયો બચતી મારી આમતેમ ભટકવા લાગી.

પાડોશીની મદદથી અગ્નિદેવ શાંત થયા. સવારે થાણામાં ખબર મળ. પોલિસો આવ્યા, પણ લૂટારાઓનો પતો ન લાગવાથી પાછા ગયા.

દેસાઈનું કુટુંબ અત્યારે બિખારી બની ગયું છે. ઘરમાં એક પૈસો પણ નથી. વાસણકૂસણ રસોડામાં હતાં, તે બધાં બળી ગયાં છે. ઘરમાં મુઠી ચોખા પણ નથી. હરિપ્રસાદની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. રમાસુંદરી પૈસા, દાગીના અને નાકની પીડાથી ધૂળમાં રગ્ગોળાતી રડતી હતી. ગર્વિતા વિલાસિની સુધાસુંદરી એકલિઆળી થઈ આ પાસે બેઠી બેઠી રડતી હતી.

બપોર થયો. સૂર્યનારાયણ પોતાનો પ્રચંડ પ્રતાપ ફેલાવી રહ્યા છે. દેસાઇનું કુટુંબ ધરમાં નિરાહાર પડ્યું છે. ગામનું એક પણ માણસ તેના તરફ મૌખિક સહાનુભૂતિ બતાવવા આવ્યું નથી. ગામમાં કોઇની તરફ દેસાઇનાં કુટુંબે સહવ્યવહાર ચલાવ્યો નથી, પૈસાના ગર્વમાં મત બની તેણે બધાને સંતાપ્યાં છે, તેથી અત્યારે કોઇપણ તેના તરફ સહાનુભૂતિ બતાવતું નથી. ગામના લોકો કહે છે, “ ભગવાને અત્યારે બરાબર ન્યાય તોલ્યો. આટલો બધો દંભ, અહંકાર સર્વશક્તિમાન પ્રભુ તે કેમ સહન કરે ? ”

સંધ્યાકાળ થયો. હજી કોઇ જમ્યું નથી, કેવી રીતે જમે ? ધરમાં અનાજ નથી, પેટીમાં પૈસા નથી. એક માટીનાં વાસણમાં થોડા ચણા પડ્યા હતા. સુધા તે ચણા લાવી પાણી ભરી આવી. ત્રણે જણાએ મળી ચણા ખાધા, પાણી પીધું. પેટમાંની ભૂખ જરા શાંત પડી.

કાલે જેની પાસે ખાણ ભરીને જીવાર હતી, બાજરીની કોઠી ભરી હતી, પેટીમાં પૈસા હતા, તેજીરીમાં દાગીના હતા, આજે તેની પાસે પાછ પણ નથી. બધું જાડુની કોઠ અજબ શક્તિથી ઉઠી ગયું હોય તેવું જણાતું હતું. હરિપ્રસાદે નીસાસો નાખી કહ્યું, “ ભગવાન ! તું બધું કરી શકે છે ! ધડીમાં રાજ ને ધડીમાં રંક ! કાલે જેના પદ વડે પૃથ્વી ધ્રુજતી હોય આજે તેને માટીમાં મેળવી દે છે. ”

રમાસુંદરીને આ વચનો ન ગમ્યાં. તેણે ધાર્યું કે એ વચનો મને ઉદ્દેશી બોલાય છે, તે પડખુ ફેરવી સૂઇ રહી.

ભૂખથી, તરસથી, ચિંતાથી રાત્રે કોઇને ઉંઘ ન આવી. સવારે ઉઠી જોયું તો ગરિબાઇ વિકટ આકાર ધારણ કરી તેનાં આરણ્યમાં આવી ઉભી છે. હરિપ્રસાદે રમાસુંદરીને કહ્યું, “ તારા પાપે મારી આ દુર્દશા છે. હું જો તારે વશ ન થયો હોત, તો આવી દશા ન થાત. હાય! મારે શું હતું ને શું થયું! મેં મારી બુદ્ધિના દોષે બહુ ગુમાવ્યું. તારી સલાહ સુજળ વરતી મેં બધાને શત્રુ કર્યા! હવે મારે જોલમાં સડવું પડશે. તમારે ઘેર ઘેર દુકડા ઉધરાવી ખાવું પડશે.”

રમાસુંદરી આ બધું સાંભળી રહી. ગરિબાઇએ તેને નમ્ર બનાવી દીધી, તેનો અહંકાર રસાતળમાં ચાલ્યો ગયો. પૈસા જતાં અહંકાર ગયો, દંભ ગયો, સુરખતા ગઈ. પુત્ર ચોરીના અપરાધ માટે કેદમાં હતો, સ્વામીની પથ્રુ એવી જ સ્થિતિ થવાની હતી, ઐશ્વર્ય—કે જેના ગર્વથી તેનો મિળજ ચડ્યો ને ચડ્યો રહેતો તે પથ્રુ ગયું છે, હવે અહંકાર શા પર રાખવો? અત્યારે રસ્તા પર ચાલના બિખારીની દશા પથ્રુ તેના કરતાં સારી હોય. તે રૂદન કરવા લાગી. સુધાએ પૂછ્યું, “ પિનાજી! આપણું શું થશે? ઉપવાસ કરવાથી કેટલા દિવસ જીવાશે?”

હરિપ્રસાદ ઉઠ્યો. ઘરમાં એકાદ બે વાસણ હતાં, તે લઈ બજારમાં ગયો, તે વેચી તેમાંથી જે કંઈ ઉપજ્યું તેનો ખાજરીનો લોટ લાવ્યો. રમાસુંદરીએ રાંધ્યું. જમ્યા બાદ તે જમીદારને મળવા ગયો.

જમીદારે બહુ સાંભળ્યા બાદ કહ્યું, “ મેનેજર સાહેબને મળો—તે બધી વ્યવસ્થા કરશે.” મેનેજર તેનાં દુઃખથી ડગ્યો નહિ. રૈયત સમંપ જોઈ દગ્ગેજન હરિપ્રસાદના નામ પર ફરિયાદ કર્યે જતી હતી. એ બધી ફરિયાદો સાંભળી ને હરિપ્રસાદ પર બહુ ગુસ્સે થયો હતો. માટે આવી વિપત્તિથી

ખણુ તેને દયા ન જ આવી. હરિપ્રસાદની સ્થાવર મિલકત જમ કરી લેણું વસુલ લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

હરિપ્રસાદને આંખો ખરાબર ઉઘડી. જમીનદાર લેણું વસુલ કરવા સ્થાવર મિલકત જમ કરે તો રહેવું ક્યાં ? તેણે મનમાં દુનિયાને શ્રાપ આપવા લાગ્યો. કોઈ તેના તરફ મીઠી નજરે જોતું માલુમ પડ્યું નહિ. પિતાના સમયથી તે એકનિષ્ઠાથી જમીનદારની નોકરી કરતો હતો, પણ એ બધાનું પરિણામ શું આ ?

એ સમયે તેના અંતઃકરણમાંથી અવાજ આવ્યો, “ હરિપ્રસાદ ! તેં કોના પર દયા દર્શાવી હતી કે આજે તું હક તરીકે દયા માગી શકે ? યાદ આવે છે, જે દિવસે જમીનું વોરન્ટ ફાળવી તેના અમલ કરવા ખાતર તારાચંદનાં મકાનને હરરાજ કરવા ગયો હતો તે ! તેઓએ તારી પાસે આવી. કેટલી ટાકલુદી ભરી અરજી કરી હતી, તેં તેના પર દયા કરી હતી ? ૩૦૦ રૂપીઆ આપી વ્યાજ સહિત ૯૦૦ રૂપીઆ બાકી કાઢી પ્રભાશંકર મહેતાનાં ઘરને ટાંચ લમાવતાં તને દયા આવી હતી ? એને લીધે તેની પુત્રી મરણ પામી. પુત્ર ગાંડો થઈ ગયો, પત્ની કુવે પડી ! તારાં પાપથી આખું કુટુંબ આ પૃથ્વી પરથી લોપાઈ ગયું. અને...તારા બાઈને તો યાદ કર ! કોલેરાનાં કપરાં ઝરદથી પાણી પાણી પોકારતા તારા બાઈને યાદ કર !! તેને ઘરમાંથી રજા આપતાં તને દયા આવી હતી ? આજે તારા તરફ કોઈ નજર કરતું નથી, કોઈ તારે દુઃખે રડતું નથી. એ બધું તારાં પાપે !!!

હરિપ્રસાદ સ્તંભિત થઈ ગયો. ખરેખર ! તેણે તો કોઈના તરફ દયા દર્શાવી નથી. દયા મમતા સાથે તેને જરા પણ સંબંધ

નહોતો હવે તેને દયા માનવાનો શો આધકાર હતો ? તે વિચાર કરતો કરતો ઘેર ગયો.

વિપત્તિના સમયે જેની પડખે આવી કોઈ ન ઉભું રહે, જેનાં દુઃખે એક અશ્રુબિંદુ પણ ન પાડે તેના જેવો અભાગી માણસ જગતમાં ખીન્ને કોઈ નથી. દેસાઈનું કુટુંબ વિપત્તિમાં હતું છતાં તેના તરફ સહાનુભૂતિ રાખનાર કોઈ/પણ નહોતું. જેઓની સાથે તેને ગાઢ સંબંધ હતો, તેઓ પણ તેની બાળ કાઢવા ન જ આવ્યાં. રમાંસુંદરી સુધા સાથે વાત કરતી હતી, પૈસાને દાગીના માટે રડતી હતી અને મારાં નસીબમાં સુખ નથી એમ વારંવાર જણાવતી હતી, એ વેળા હરિપ્રસાદ આવી પહોંચ્યો. સુધાએ પૂછ્યું, “કેમ બાપા ! શું કરી આવ્યા ?”

હરિપ્રસાદે દીલગીર થઈ કહ્યું “બેટા ! જે ધાર્યું હતું તે ! મેં જે ક્યું હતું તે તેમણે ક્યું.

સુધા-એ શું બાપા ?

હરિ-“સમજી શક્તી નથી બેટા ! મેં અનેક માણસોનાં ઘર વેચ્યાં છે, આ વખતે તેઓ પણ એમ જ કરવાના છે,”

રડતી રડતી સુધા બોલી-“આપણું શું થશે બાપા ? આપણે ક્યાં રહીશું ?”

એ પ્રશ્નના જવાબમાં હરિપ્રસાદે કહ્યું, “તું કાલે સાસરે જશે ?”

સુધા-તેઓ મને રાખશે ? મેં તેમને બહુ સંતાપ્યાં છે.”

હરિ-રાખશે તો ખરાં પણ—

સુધા-પણ શું પિતાજી ? હું બધું સમજી, હવે હું અમાઁની સુધા રહી નથી. હવે તેઓ માને લાકડીનો ચાર મારશે તો પણ હું

હસતાં હસતાં સહન કરીશ. સ્ત્રી બોલકણી હોય તો તેની શી દુદશા થાય છે તે મેં નજરેનજર જોયું છે,

હરિ-સારે તો સાઈં પહેન ! આટલાં દુઃખમાં મને એટલો સંતોષ થયો.

સુધા-પરંતુ તમારું શું થશે ? ક્યાં રહેશો ?

હરિ-ઝાડ નીચે.

સુધા રડવા લાગી. તેને સાન્તવના આપતો હરિપ્રસાદ બોલ્યો, “ રડ નહિ બેટા ! મેં મારાં આચરણથી પોતાનાં ને પારલાં કર્યાં છે, બધાંને તરછોડ્યાં છે. મારી દુર્ગતિમાં કોઈને દયા આવે તેમ નથી. તને સાસરે મોકલ્યા પછી હું જરા શાંત થઈશ. ત્યારબાદ અમારાં નસીબમાં જે થવાનું હશે તે થશે. હું તો અત્યારે માઈં ભવિષ્ય બચાંકર છે એ દિવ્યચક્ષુ જોઈ રહ્યો છું. ”

રમાસુંદરી કશું ન બોલી. રૂપીઆને દાગીનાના શોકથી તે ગાંઠા જેવી બની ગઈ હતી. જે રૂપીઆ પતિને દેવું પતાવવા ન અપાયા તે છૂટારા લૂટી ગયા એ શું ઓછા અફસોસની વાત છે !

હરિપ્રસાદ સવારમાં ઉઠી એક ગાય વેચી, તેમાંથી જે કંઈ ઉપજ્યું તેવડે એક ગાડું ભાડે કરી એક બાઈ સાથે સુધાને સાસરે મોકલી, સાથે એક પત્રમાં બધી વિગત લખી જણાવી. ગાડી સુધાને સાસરે ગઈ. સુધા ગાડીમાંથી ઉતરી ઘરમાં ગઈ. સાસુજી બેઠાં હતાં, તેના પગમાં પડી રડવા લાગી. સાસુજી કશું બોલ્યાં નહિ, તે તો મેં ફેરવી બેઠાં. સાથેની સ્ત્રીએ પત્ર સુધાના સસરાના હાથમાં આપ્યો.

સુધાનો સસરો સજ્જન પુરુષ હતો. વેવાઈપર આવી પહેલી વિપત્તિથી તે બહુ દુઃખી થયો તેણે ગૃહિણીને બોલાવી બધી વાત

કહી. ગૃહિણીએ કહ્યું, “વેવાઈનાં હુએ આપણે હુખી થવું જોઈએ. પણ આ વહુ હવે આપણા કામની નહિ. ખીજો વિવાહ નકી કરી રાખ્યો છે, હવે તો છોકરાને ખીજી પરણાવ્યે જ છૂટકો.”

સુધા સાસુને પગે પડી બોલી, “મા, મને માણી આપો. હવે મારામાં તંદન ફેરફાર થઈ ગયો છે, આપ મને મારી નાખશો તો પણ હું હવે આપને સામે જવાળ નહિ આપું.”

સાસુનું મન જરા નરમ થયું. તેણે કહ્યું, “પણ મારા દીકરે તારૂં મોં ન જોવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. હું તને અહીં રાખી શકતી નથી.”

સુધા—આપ મને ન તરછોડો. આપની સેવા કરવાનો અધિકાર ન ખુંચ્યો હો. મારા માથાપર અત્યાર સુધી જૂત ચઢી બેઠું હતું, તે હવે ઉતરી ગયું છે. હું હવે સારી થઈ છું.”

સાસુ—તારી વાતપર શો વિશ્વાસ? તું તારી વર્તણૂક જાહેર નહિ કરે એમ કેવી રીતે ધારી શકું બેટા?”

સુધા—મા, હું આપનું સંતાન છું. છોડ કહોડ થાય, પણ ખાતર કમાવતર ન થાય. નહારાં છોકરાંને શું મા હાંકી કાઢે?

સાસુની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તેણે સુધાનો હાથ પકડી ચુંબન કર્યું. તે બેટતી બેટતી બોલી, “બેટા! તું તો મારા ધરની લક્ષ્મી છે! તને હાંકી કાઢી અમે સુખી થઈ શકીએ, ખરાં! ચાલ, રડ નહિ બેટા!”

તે વહુને ધરમાં લઈ ગઈ. ખરેખર સુધાનો સ્વભાવ બદલાયો હતો. એક માસમાં તેણે પોતાના વ્યવહારથી બધાને વશ કરી લીધાં. સાસુસસરા, દિયેર કે નણંદ વગેરેમાંનું કોઈ તેની વર્તણૂકમાં જીલ કાઢી શક્યું નહિ.

ધિરે જતી વેળા તેની સાસુએ હાથમાંની ચુડીઓ સિવાય બીજું કશું ધરેણું આપ્યું નહોતું. તેથી એ ચુડીઓ સિવાય બીજું કશું લૂટાયું નહોતું. સુધાના હાથમાં તેની સાસુએ પોતાના હાથની ચુડીઓ પહેરાવી દીધી. તથા બીજા દાગીના પહેરવા કાઢી આપ્યા. સુધા સુખી હતી પણ તેનાં માઆપની સ્થિતિ વિચારતાં તેનું અંતઃકરણ શરી જતું હતું.

હરિપ્રસાદની બધી સ્થાવર મિલ્કત વેચાઈ ગઈ. કેવળ રહેવાનું ઘર જમીનદારે તેના પર દયા કરી રહેવા દીધું. એટલી જમીનદારે દયા કરી તેથી હરિપ્રસાદને ઘર છોડી જવું પડ્યું નહિ. રામપ્રસાદનો ભાગ પણ ગયો. કેવળ પ્રભાવતીની છ વીધાં જમીન કાયમ રહી.

હરિપ્રસાદ પાસે હવે કશું ન રહ્યું. કેવળ રહેવાનું ઘર રહ્યું. પણ ખાવું શું ? એક દિવસ, એ દિવસ કે ત્રણ દિવસ ભૂખ વેદાય પણ હંમેશાં તો ન વેદાય. ઘરના કોળિયા ન બરાય. મનુષ્ય બધું સહન કરી શકે પણ ભૂખ સહન ન થાય.

ગાય, બળદ, વાસણકુસણ તથા બીજો સરસામાન વેચી હરિપ્રસાદે ત્રણ માસ તો કાઢ્યા. હવે શું કરવું. પાંચ રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા, ભારખાદ ખાવું શું ? રમાસુંદરીએ કહ્યું, “ ઘરમાં બેસી રહેવાથી શું થવાનું છે ? કોઈ સ્થળે નોકરી શોધો તો સાઈ ? જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું હવે કંઈ ભૂખે પેટે તો ખોળું જ રહેવાશે ? ”

હરિપ્રસાદ-ચાકરી ક્યાંથી મેળવવી ? ચાકરી આપે કોણ ? મેં આખરે ગુમાવી છે. નોકરી માગવા જતાં લોકો જમીન માગે છે. જમીન આપવા ક્યાંથી ?

રમાસુંદરી-પરદેશ જાઓ. કોઈ સ્થળે નોકરી મળી રહેશે.

હરિપ્રસાદ-તને ક્યાં મૂકી જાઉં ? તારા પિયેરમાં પણ કેમ નથી કે બેચાર માસ રાખે.

રમાસુંદરી-માઈ કપાળ એવું એમાં કેમ શું કરે ?

હરિપ્રસાદ કથું ન બોલ્યો. પાસેનાં ગામમાં એક મોદીખાનાની દુકાન હતી, તે દુકાને નાચુંદામું લખવાની સગવડ અઠ. દરમહિને પાંચ રૂપીઆનો પગાર હરાવ્યો. આ પાંચ રૂપીઆ પણ હરિપ્રસાદને મીઠા લાગ્યા. હરિપ્રસાદ ઉઘાડે પગે, ફાટેલ છત્રી ખાંધે નાખી, શાંતૂટયાં કપડાં પહેરી સવારના પહોરમાં નોકરી પર જતો. બગેરે જમવા ઘેર આવતો વળી જમી કરીને નોકરી પર જતો. પાછા ઘેર આવતાં રાતના આઠ નવ વાગતા.

હરિપ્રસાદના દહાડા મહાસુશીળતે પસાર થયા લાગ્યા. પાંચ રૂપીઆમાં માંડ માંડ ગુજરાન ચાલતું. લુગડાં ખરીદવાનાં હોય ત્યારે એકટંક જમી પૈસા બચાવવા પડતા. રાત્રે પાણી પીને સૂઈ રહેવું પડતું. રાત્રે ઉંઘ ન આવતી. ભૂખ્યે પેટે ઉંઘ ક્યાંથી આવે ?

એકાએક વિજયની સ્વારી પધારી. તેનો ચહેરો ફરી ગયો હતો. તેની અવસ્થા જોઈ રમા બહુ રહી. હરિપ્રસાદે તો તેની સાથે વાતચીત પણ ન કરી. વિજય એકાદ બે દિવસ રહી, સ્થિતિ જોઈ પાછો મેણુ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. હરિપ્રસાદે તે બાબત કશો શોક કર્યો નહિ. કારણકે તે સમજતો હતો કે તેનાવડે અત્યારે મારા દુઃખમાં કશો ભાગ લઈ શકાય તેમ નથી. રમાસુંદરી તો રાત દહાડો રડવામાં જ ગુમાવવા લાગી.

એ સમયે બહુ પરિશ્રમથી, ચિંતાથી, અનાહારથી હરિપ્રસાદ માંદો પડ્યો. પૈસા નહોતા કે દવા કરાવે. નોકરી પર જવાતું નહિ. ખાવું

શું ? હરિપ્રસાદ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવા લાગ્યો. રમાસુંદરી દહાડામાં બે ત્રણ વાર તેની પાસે આવી જતી. તે પોતાની ચિંતામાં પડી હતી.

ઘરમાં કંઈ નહોતું. ગઈ કાલે એકટંક ખાધું હતું. એકટંક પણ પૂરું ખાવાનું મળ્યું નહોતું. આજે સૂર્ય આથમ્યો પણ ખાવાનું ન મળ્યું. રાત કેવી રીતે જશે ? રમાસુંદરીની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. ભૂખની જવાળા સૌથી વિષમ છે ! પેટમાં ગોળા ચડવા લાગ્યા ! હાય ! આ દુનિઆમાં એવું કોઈ નહોતું કે તે બંનેને મૂઠી અનાજ આપે !

તે ગરીબની દીકરી છતાં સારી સ્થિતિવાળા ગૃહસ્થની પત્ની થઈ હતી. સદા વૈભવમાં જ રહી હતી. કુધાની તાડના સહન કરવા જેટલી ચકિત તેનામાં નહોતી. સ્થિતિ પલટાઈ હતી છતાં બે દિવસના સામટા ઉપવાસ તેણે કર્યા. નહોતા. આજે બે ઉપવાસ થયા, તે મરવા પડી. મરણની ભયંકરતા જોઈ તે કાંપવા લાગી ! હાય ! મરણની છાયા કેવી ભયંકર છે ! ભુખથી તરફડી તરફડી મરવું પડશે. અભારે અભાગણીને ખબર પડી કે ભૂખનું દુઃખ કેવું ભયંકર હોય છે !

ઉંઘવા માટે જમીન પર પડી. ઉંઘ ન આવી. સ્મૃતિ તેને વીંછીના કાંખની પેટે કાંપવા લાગી. આવી જ રીતે ભૂખ્યાં ને તરસ્યાં બે મુખ તેની સ્મૃતિપથ પર તરવા લાગ્યાં. બે દિવસના ઉપવાસ હતા. કંઈ ખાવાનું મળ્યું નહોતું. ગરીબ પ્રભાવતી ભૂખી બેઠી હતી. પોતે રસોડે તાણું વાસી ચાલી ગઈ હતી. સરયૂ ભૂખે પેટે તરફડતી હતી. તે મનમાં વિચારવા લાગી. “ આ એ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત છે ! હું અભાગણી છું, દુરાચારી છું. ત્યારે મને એટલું ભાન નહોતું કે ભૂખથી આટલું

દુઃખ થાય છે. હાય ! મેં કેવું ભયંકર પાપ કર્યું છે. આ જન્મનાં કર્મના શણ આ જન્મમાં જ ભોગવવાં પડે છે, એની ખાત્રી અત્યારે મને થઇ. હવે હદ વળી. પ્રભુ, હું હવે વધારે સહન કરી શકીશ નહિ. મારામાં જીવ છે ત્યાં સુધી ખીજાં પાસે બીજા ભાગી શકીશ નહિ. ત્યારે મરી જાઉં ? ના મરી જવું સાઈ લાગતું નથી. મરણની મને બહુ ખીજ લાગે છે. ”

આ પ્રમાણે વિચારમાં ને વિચારમાં રમાસુંદરીએ રાત વીતાડી. હરિપ્રસાદ ખીજા ઓરડામાં તરડડતો હતો. રમાસુંદરીને બોલાવતો હતો. ધીમે સાદે પાણી માગતો હતો, પણ કોઇ જવાબ આપતું નહોતું. સ્ત્રી-પુત્ર-ભાઇ વગેરે બધાં છતાં હરિપ્રસાદ આજે અનાથ હતો, અસહાય હતો.

રોગનાં દુઃખથી તે ભારે મુંઝાયો, તરસથી છાતી શરી જવા લાગી ત્યારે તે રોગનાં દુઃખમાં બળડવા લાગ્યો, “ હાય ? સ્વાર્થી જન્મત ! આજે ગરીબ જાણી મારી પાસે કોઇ આવતું નથી. મારા દહાડા બરાબ ચૂકયા છે, છતાં મારી પાસે અત્યારે કોઇ નથી. મારે બધાં છે, છતાં અત્યારે કોઇ નથી. સ્ત્રી પુત્ર સુખનાં સાથી છે, તેઓ ખરાબ સમયમાં શા માટે સાથે રહે ? પુરુષની પાસે પૈસા ન હોય તો સ્ત્રી કંઈ મદદ કરે ખરી ? આજે જો એક જણ મારી પાસે હોત તો મને આટલું દુઃખ થવા દેત નહિ. જે એક જ માને પેટે જન્મ્યો છે, તે સહોદરભાઇ માંડે આવું દુઃખ કદી જોઇ શકે નહિ. પણ તેના પર દુઃખ નાખતાં મેં પાછું વાળી જોયું છે ? તે મારી પેટે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો પાણી પાણી પોકારતો હતો ત્યારે હું શું કરતો હતો ! પ્રાણના બચથી સંતાઇ રહ્યાં હતો, તેની પાસે જાતે

અચકાતો હતો. તો પછી તે મારા સામી નજર શા માટે કરે? જો તે અહીં હોત તો પણ મારા સામું જોત નહિ. પણ એ ઉદાર છે, મહાન છે. તે મારા જેવો નીચ નથી. એ દયાસાગર છે. હું નિર્દય છું. જુલમી છું. પાપી છું. એ રાક્ષસીના રૂપમાં મુગ્ધ બની મેં કેવું નઠોર કર્મ કર્યું છે! મેં તેને કેટલી રાતો ફરજિઆત બુખે રાખ્યો છે. તો પણ તેણે મારો ત્યાગ ક્યો નહોતો. મેં જ તેને તજ્યો છે, મારે હાથે મેં વિષનાં બીજ રોપ્યાં છે. મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત થયું છે. પણ અત્યારે મળતી સગ્ન બહુ બચકર છે! પ્રભુ! હવે આ પીડા સહન થતી નથી. પાપી છું, ભાતવિદ્રોહી છું, વિશ્વાસઘાતી છું, પૈસાના લોભથી મેં ધર્મને જલાંજલિ આપી છે. દયામમતાને દૂર કરી છે, પૈસાને મેં પરમ અર્થ માન્યો હતો, પણ એ પૈસા ક્યાં! પૈસાએજ માફ સત્યાનાશ વાળ્યું. પ્રભાવતીને મેં કેવું દુઃખ દીધું છે. તેનો ભાગ કબજે કરવા મેં કેટલી રાડતા વાપરી છે. જે સ્ત્રીપુત્રને માટે મેં એટલું બહું કર્યું તે અત્યારે ક્યાં છે? સતીના શાપથી મારી આ અવસ્થા થઈ છે. તે વખતે પૈસાના મદમાં મેં કશું ન વિચાર્યું, મેં નહોતું ધાર્યું કે જે મકાનમાં સતી જેવી પ્રભાવતીએ આંસુ વહાવ્યાં છે, તે મકાન અગ્નિના પ્રચંડ ભડકામાં ભસ્મીભૂત થશે.”

હરિપ્રસાદ થાક્યો. તે મુઠ્ઠાંની માફક પથારી પર પડ્યો.

રમાસુંદરી સવારમાં તેના ઓરડામાં પેઠી, પણ તેની અવસ્થા જોઈ બહુ બહીની. તે બહાર આવતી રહી. રોગીની પાસે બેસવાની હિંમત ન રહી, તે બહાર દોડી, રસ્તામાં સૌભાગ્યચંદ જતો હતો. તેને જોઈ રમાસુંદરી આર્તનાદ કરી રડતી રડતી બોલી ઉઠી. “ ઓ સૌભાગ્યચંદભાઈ, મને બચાવો. ”

વધારે ન બોલતાં તે જમીનપર પછડાઇ અચેતન થઇ ગઇ. સૌભાગ્યચંદે તેના મોં પર પાણી છાંટ્યું, તેને ભાન આવ્યું જોટલે સૌભાગ્યચંદે પૂછ્યું, “ તમને શું થયું છે, આમ શા માટે કરો છો? ”

રમાસુંદરી રડતી રડતી બોલી, “ હું ત્રણ દિવસની બૂખી છું, બાઇ મને ક્ષમા કરો, મને બચાવો. ”

રમાસુંદરીના ગુનાઓ મહાન હતા. તે તરફ નજર કરતાં બીજું કોઇ શું કહે તે તો અમે જાણુના નથી, પણ સૌભાગ્યચંદે કહ્યું. “ તમારા ગુના ગમે તેવા મહાન હોય, છતાં તમે જ્યારે મારી પાસે મદદ માગી છે, ત્યારે મારો ધર્મ છે કે તમને મદદ કરવી મારી સાથે આવે. ”

રમાસુંદરી સૌભાગ્યચંદ્રની પાછળ ચાલી.

પ્રકરણ ૧૯ મુ

નવી વિપત્તિ.

માજી પરસાળમાં બેઠાં બેઠાં સૌભાગ્યચંદના છ માસના પુત્રને રમાડતાં હતાં, તેને કેવી રીતે પરણાવવો, પરણાવતી વેળા કેવી કેવી ધામધુમ કરવી વગેરે વાતો બોલ્યે જતાં હતાં. એ સમયે સૌભાગ્યચંદ રમાસુંદરીને લઇ ઘરમાં આવી પહોંચ્યો. આવી દશામાં આવી પડ્યા છતાં રમાએ માજીને બોલાવ્યાં નહોતાં, વાતચીત પણ કરી નહોતી. આથી આજે એકાએક તેની પધરામણી પોતાને ઘેર થએલી જોઇ માજીને બહુ નવાઇ લાગી. પણ નવાઇ લાગી છતાં પોતાનું કર્તવ્ય વિસરી નહિ. ગમે તેવો શત્રુ પણ ઘેર આવે તો તેને માન આપવું જોઇએ કારણ કે ઘેર આવતી વ્યક્તિ શત્રુ નહિ પણ અતિથિ હરે છે. તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. “આવ રમા !”

રમાસુંદરીમાં ઉભા રહેવાની શક્તિ નહોતી, તે ફળીમાં જ બેસી ગઇ. સૌભાગ્યચંદ સંક્ષેપમાં બધી હકીકત કહી, ચાર બાદ માજીને

રમાસુંદરીની સંભાળ લેવાનું જણાવી પોતે હરિપ્રસાદની સંભાળ લેવા દોડ્યો.

ત્રણ દિવસના અપવાસની વાત સાંભળી માજીએ કહ્યું, “ બેટા ! ત્યારે અમને ખબર કેમ ન આપી ? ”

માજીના અંતઃકરણમાં દયા ઉભરાવા લાગી. આ સ્ત્રી તેમને રસ્તાનાં બિખારી કરવા તૈયાર થઇ હતી, એ વાત તે ભૂલી ગયાં. તેણે દયાથી ઉભરાતાં અંતઃકરણને વિષે રમાને ચાંપી, પાસે બેસાડી. રમાસુંદરીએ કહ્યું “ હું આપને શું મોઢું લઇ ખબર આપવા આવું ? હું જાણતી હતી કે તમે અન્નપૂર્ણા છો, મૂર્તિમતી દયા છો, તોયજી અહીં આવતાં મારો પગ ઉપડતો નહિ. હવે મને કંઇ ખાવાનું આપો તો સાફ. ”

સાસુએ ધસારો કર્યો. તારાચંદની પત્નીએ ઘરમાંથી દૂધ ને પૂરી આણી આપ્યાં. માજીએ પોતાને હાથે દૂધ પીવરાવ્યું, પૂરી ખવરાવી રમાની સંભાળ લેવાનું તારાચંદની વડુને કહી માજી હરિપ્રસાદની અવરજા જોવા દોડ્યાં.

સૌભાગ્યચંદ અને માજીને જોઇ હરિપ્રસાદ બાળકની પેઠે રડવા લાગ્યો. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું, “ સૌભાગ્ય ! બેસ બાઇ, કાઝીમા, બેસો ! તમારી ચરચુરજ આપો ! મેં તમારો ગુનો કર્યો છે, તેના ક્ષમા અપાય તેમ નથી ! આશીર્વાદ આપો કે મારૂં ચરજી જલદી આવે. મને બહુ પીડા થાય છે. ”

માજી તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલ્યાં, “ મા શું છોકરાંના ગુના ગણી માઠે બાંધે કે ? હું તારા બધા ગુના માફ કરૂં છું. હું આશીર્વાદ આપું છું કે તું જલદી સાજો થાય ! ”

હાથ હલાવી હરિપ્રસાદે કહ્યું, “ના, કાકીમા, એવો આશીર્વાદ ન આપતાં. કહો કે જલદી મરણ પામીશ. મરણ સિવાય મારી ચિંતા શાંત થવાની નથી ! માઈ આખું અંગ સળગી રહ્યું છે ! પાપની પીડા આવી બીષણુ હશે, એ હું જાણુતો નહોતો. ”

માજીએ તેને સાન્તવના આપી. સૌભાગ્યચંદ ડાક્ટરને બોલાવી લાવ્યો. સારવાર થવાથી હરિપ્રસાદ સાજો થવા લાગ્યો.

નોકરી ગઇ, પથારીવશ થવાથી દુકાનદારે બીજો નોકર રાખી લીધો છે, એકાદ માસ તો માજીની કૃપાથી કશી અડચણ ન પડી. હરિપ્રસાદે એક દિવસ માજીને પૂછ્યું, “માજી, હવે એક સલાહ માગું છું, મને ખાત્રી છે કે આપ સારી સલાહ આપશો. ” હવે મારે શું કરવું ?

માજી-“હું પણ એ જ વિચાર કરું છું. બાપ, નાનાબાપ પાસે વળી માન અપમનન કેવું ! રાનપ્રતાદને પત્ર લખ. ”

હરિ-“પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં મને પણ એ વાત યાદ આવી હતી. પણ કેવી રીતે લખું ? શું લખું ? ”

માજી-“એ બધું હું તને કાલે જણાવીશ. તું એક વખત લખશે એટલે તે કદી તને આવી સ્થિતિમાં રહેવા નહિ દે. ”

હરિ-“માનાં મરણ બાદ મેં તેના તરફ જરા પણ સહૃદયવહાર ચલાવ્યો નથી. મેં તેને બહુ દુખી કર્યો છે, ભુખ્યે માર્યો છે. પહેરવાને માટે સાઈ વસ્ત્ર પણ આપ્યું નથી, વાંક વિના તિરસ્કાર કર્યો છે, માર માર્યો છે, આખું શરીર લોભાથી ખરડયું છે, માદો પડ્યો ત્યારે દવા પણ કરાવી નથી. દુખમા સાન્તવના આપી નથી, હવે હું તેની આમળા શું મોં લઇ પત્ર પાઠવું ? ”

માણ-“ તું તેનો સ્વભાવ જાણતો હો તો આટલા વિચાર ન કરે. રામપ્રસાદ માણસ નથી, પણ દેવતા છે. તું તેને એકવાર લખીશ એટલે તે બધું અપમાન છુટી જશે. માફ કરું મારી પત્ર લખ.”

હરિ-વાર, તેમ જ કરીશ. કાલે પત્ર લખીશ. બીજા માગી શુભ-રાત્રિ ચલાવવું એજ મારા નસીબમાં હવે લખેલું છે, તો પછી ભાઈ પાસે માગવામાં શરમ શાની ? ”

હરિપ્રસાદે રામપ્રસાદને પત્ર લખ્યો. પોતાની સ્થિતિનો બરાબર ચિતાર આપ્યા બાદ લખ્યું કે “ હું બાળું છું કે મારા જેવો પાપી કોઈ નહિ હોય. હું તારી પાસે હજારો અપરાધો વડે અપરાધી થયો છું, છતાં હું તારો ભાઈ છું. તું દયાળુ છે, તો પછી મારાપર દયા કરતાં તને જરાપણ આંચકો નહિ આવે. હું પશ્ચાત્તાપની આગમાં સળગું છું, તું મને તારી દયાથી શીતળ વારિથી શાંતિ નહિ પમાડે ? મેં મારા કૃત્યો વડે પશ્ચાત્તપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, છતાં તું તાં દેવપણું તજશે નહિ એવી મને ખાત્રી છે. હું તારી મદદની આશા રાખતો બેઠો છે. પ્રભુ તારા હૃદયને મારા બહુ વાળો એવી હરદમ પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું.”

જે દિવસ પત્ર લખ્યો, તેજ દિવસે સાંજે હરિપ્રસાદ પર એક પત્ર આવ્યો, ધુનતા હાથે તેણે કાગળ ફેડ્યો વાંચ્યો, તેની બુદ્ધિ લોપાઈ ગઈ. તેનાં શીકાં મોં સામું જોઈ રમાસુંદરીએ પૂછ્યું, “ કોનો કાગળ છે, પત્ર વાંચી આમ કેમ કરો છો ? ”

હરિ-કેમ કહું છું ? છાતી તો ફૂટતો નથી ને ?

રમા-ના, પણ તમારું મોં આવું શીકું કેમ પડી ગયું ?

હરિ-શામાટે, તે સાંભળવું છે. વિધાતાનો સુદ્ધ ન્યાય કોઈની પરવા રાખતો નથી. મારાં પાપનાં ફળ અત્યારે પાક્યાં છે. મારા

પ્રાયશ્ચિત્ત યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ છે. ધન, માન, સંપત્તિ વગેરે જે કંઈ હતું તે ગયું છે, હવે મને નિર્વશ કરી ભગવાન આં જગતમાં ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય એ કહેવત, એ સૂત્ર ખરું પાડી બતાવશે.

રમા-એ શું બોલો છો? મારા વિજયે શું કર્યું છે? તે સાંજે તો છેને?

હરિ-સાંજે ન હોત તો વધુ સાંજ હતું, રોગથી મરણ પામ્યો હોત તો ઠીક હતું. પણ તારા ગર્ભે જન્મનારને એવું મરણ ક્યાંથી હોય. તારો લાડવાયો છોકરો વિજય શંસીએ લટકતો મરણ પામશે.

રમા-ઓ મા!...

એમ કહો રમાસુંદરી બેભાન બની જમીન પર પટકાઈ. હરિપ્રસાદે તેને સાવધ કરવા માટે કશા પ્રયત્નો ન કર્યા. તેણે વિચાર્યું કે હમણાં ઉઠી બેઠી થશે. આટલી સહેલાઈથી તે મરે એવું સૌભાગ્ય તેનું ન હોય. થયું પણ તેમ જ. થોડીવારમાં રમાસુંદરી ભાનમાં આવી, પોતાની મેજે બેઠી થઈ. થોડીવાર બેઠા પછી તેણે પૂછ્યું, “અભાગિયાએ શું કર્યું છે?”

હરિપ્રસાદ-“ખૂન! કોરટમાં કેસ ચાલશે. મને પત્રમાં લખ્યું છે કે જો બચાવાય તો બચાવજો. પણ હું શી રીતે રક્ષણ કરું? મારા દુહાડા પરવાર્યા છે. હું બિખારી છું, કોરટમાં કેસ ચલાવવા નેટલી શક્તિ મારી નથી. જે થવાનું હશે તે થશે. નકામો વિચાર કરવાથી શો ફાયદો.”

પરંતુ રમાસુંદરીનું મન શાન્ત થયું નહિ. તે ગાંડાની માફક, શ્વેન કરવા લાગી. માછ અને સૌભાગ્યચંદ્ર ધણી પ્રયત્ન કરતાં છતાં તેને સમજાવી શક્યાં નહિ.

માજીએ હરિપ્રસાદને કહ્યું, “ તું એક કામ કર. કાલે જ વિજયના સસરા પાસે જા. તેઓ તેના જમાઇને કદાચ મદદ કરે તો. ”

હરિપ્રસાદે કહ્યું, “ કાલે જ જાઉં પણ જો મને ચાર પાંચ દિવસની વાર થાય તો આને કોણ સાચવશે ? વૃદ્ધાવસ્થામાં તમે તે કેટલુંક કરી શકશો ? ”

માજી-એ વાત ખરી છે. મારી અવસ્થા પ્રથમ જેવી હોત તો કંઈ વાંધો નહોતો. વળી રમા પાસે આખો દિવસ એક માણસને રાખવાની જરૂર છે. તું પ્રભાવતીને અહીં મૂકી જા.

હરિ-શું મોં લઈ ત્યાં જાઉં ? એ સતીને દુઃખી કરવામાં મેં મથા રાખી નથી. આવા સમયે તે કદાચ ન આવે તો ?

માજી-આવશે, જરૂર આવશે, તું હજી તેને ઓળખી શક્યો નથી. તારી સ્થિતિ જોઈ તેને દયા આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ.

હરિ-ત્યારે એમ જ કહું. તેની માશી માગવાની જરૂર છે. મારે એક વખત તેની મુલાકાત લેવી જ જોઈએ. હું તેમને મળીશ, તેમની માશી માગીશ જ. અપરાધી પર કૃપા કરવામાં એ સતી બધા દોષ ભૂલી જશે.

ખીજે દિવસે સવારમાં હરિપ્રસાદ રામપુર ગયો. સૌભાગ્યચંદ અને માજી રમાસુંદરીની સારવાર કરવા લાગ્યાં. રમાસુંદરી પથારીવશ થઈ છે, કેવળ ‘ વિજય વિજય ’ કરી રહી છે. તેની સ્થિતિ જોઈ તેઓએ વિચાર્યું કે આવી સ્થિતિમાં જરૂર તે ગાંડી બની જશે. આડોશીપાડોશી કહેવા લાગ્યાં, “ જો એમ થાય તો ખરેખર પ્રભુની એના પર દયા દર્શિ છે એમ જાણવું. પણ એવું નસીબ ક્યાંથી. તે ગાંડી નહિ થાય. અજ્ઞાનપણે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું એમાં કંઈ દુઃખ નથી ? ગાંડાપણું તો

સુખ દુઃખથી અતીત છે. અજ્ઞાન બની વાદકાપ કરવા જેવું છે, માટે રમા ગાંડી નહિ થાય, હજી તે પીકાશે.”

હરિપ્રસાદ રામપુર પહોંચ્યો ત્યારે બપોર થયા હતા. રસ્તો બહુ લાંબો નહોતો તોપણ હરિપ્રસાદનું શરીર અતિશય નબળું થઈ ગયું હોવાથી આટલી વાર લાગી. પ્રભાવતી હરિશ્ચંદ્રને પીરસતી હતી. હરિશ્ચંદ્ર આંગણમાં જઈ ઉભો. પ્રભાવતીએ તેને જોઈ માથે ઓઢયું નહિ. હરિશ્ચંદ્રે પૂછ્યું, “ક્યાંથી આવો છો? શું જોઈએ છે?”

હરિપ્રસાદ આંગણમાં બેસી ગયો. તેણે ધીમે સારું કહ્યું, “હરિશ્ચંદ્ર! મને ઓળખે છે? ન ઓળખે એ સ્વાભાવિક છે! હું એ મહાપાપી હરિપ્રસાદ છું. મારાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત શરૂ થયું છે. મારા પાપના પૈસા બાદની માફક ઉડી ગયા છે. હું અત્યારે બિખારી બની ગયો છું.”

પ્રભાવતી જોઈને ઓળખી ગઈ, તે માથે ઓઢી વરમાં જવા તૈયાર થઈ હરિપ્રસાદ રડી પડ્યો. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું, “ઉભાં રહો આ! હું તમારી પાસે ક્ષમા માગવા આવ્યો છું. મને તિરસ્કારી આવ્યાં જશે નહિ. મેં આપના હજારો અપરાધ કર્યા છે, છતાં તમે મારી મા છો, તમે મને માફી આપશો એવી ખાત્રીથી હું અહીં આવ્યો છું. તે વખતે હું મહાન્ધ બની ગયો હતો, મને સારાસારનું જ્ઞાન નહોતું, એટલે મેં ન કરવાનું કર્યું. તે વખતે હું એટલું નહોતો સમજી શક્યો કે આપના જેવી સતીનાં અશ્રુજળમાં માફ બધું તણાઈ જશે. તમે સતી છો, તમને કશું નુકશાન ન થયું, આ પાપી અત્યારે અનંત નરક-ચંત્રણા ભોગવી રહ્યો છે.”

પ્રભાવતીએ હાથ ધોઈ દૂરથી નમસ્કાર કર્યા. અશ્રુજળથી તેની છાતી બિંજાઈ જતી હતી, એક ચટાઈ લાવી બહાર બિજાવી. હરિ-

અંદ્ર જમતો જમતો ઉઠ્યો. હરિપ્રસાદના બધા અપરાધો ભૂલી હાથ પકડી સાદડી પર બેસાડી હાથપગ ધોવા પાણી આપ્યું.

હાથપગ ધોતાં ધોતાં હરિપ્રસાદે પોતાની બધી વાત કહી. હરિ-
અંદ્રની આંખમાં પાણી ઉભરાયાં.

હરિપ્રસાદે કહ્યું, “ભાઈ સાંભળ! હજુ મારી કથની બાકી છે. અપમાન, અનાહાર, રોગની પીડા વગેરે મેં ગમે તેટલું ભોગવ્યું હોય છતાં તેથી મારાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત થાય તેમ નહોતું. હવે માફ પ્રાય-
શ્ચિત પૂર્ણ થવા આવ્યું છે. હવે હું નિર્વશ થવાનો છું. નિર્વશ થઈશ એટલે ભગવાનની દૃષ્ટા પૂર્ણ થશે.”

હરિશ્ચંદ્રે પુછ્યું. “કેમ, વિજયે શું કરે છે? જેલમાંથી પાછા ફર્યા બાદ તે ઘેર નથી આવ્યો?”

“તે અત્યારે ખૂની ઠર્યો છે, ફાંસીની રાહ જોતો—મુકદ્દમાની રાહ જોતો બેઠો છે.” એમ કહી હરિપ્રસાદે તેના સંબંધની બધી વાત કહી. રમાસુંદરીની સ્થિતિ વિષે પણ બધી વાત કહી સંભળાવી. છેવટે કહ્યું, “હું તેના સસરા પાસે ગઈ છું, તે કદાચ તેના જમાઈને મદદ કરે એવી આશાથી. મારે પણ સુંબાઈ જવું પડશે. ઘેર એ ગાંડીની સંભાળ કેણુ રાખે? એવા પ્રશ્નનો નિવેડો આણુવા માટે પ્રભાવતી પાસે આવ્યો છું. મેં તથા મારી પત્નીએ તમારી પત્ની જે વ્યવહાર ચલાવ્યો છે, તે તરફ નજર કરતાં તમે અત્યારે મને તરછોડશો તો લોકોમાં તમારી નિંદા નહિ થાય પણ તમે તમારું મહત્ત્વ નહિ ગુમાવો એવી મને આશા છે. હું આવું ત્યાં મુખી પ્રભાવતી મોહનપુર જઈ જેઠાણીની સેવા કરે તો હું વિજયને અચ્ચાવવાનો પ્રયત્ન કરું નહિ તો પછી હરિદૃષ્ટા.”

પ્રભાવતીએ ધરમાંથી ઇસારા વડે હરિશ્ચંદ્રને દા પાડવાની સૂચના કરી. એ જાણી હરિપ્રસાદે કહ્યું, “ બેટા ! મને ખાત્રી હતી માટે જ અત્યારે અહીં આવી બેઠો છું. તમે દયાળુ છો. મેં તમારી સાથે જે વ્યવહાર ચલાવ્યો છે, તે વિસરી જશો. ભગવાન તમારું ભલું કરશે. ”

તે દિવસની રાત હરિપ્રસાદે રામપુરમાં ગાળી. પ્રભાવતીએ તેની સારી રીતે ખાતરબરદાસ કરી. બીજે દિવસે સવારમાં હરિપ્રસાદ વિજયને સાસરે જવા તૈયાર થયો. પ્રભાવતી મોહનપુર જવાની તૈયારી કરવા લાગી. ત્યાંની સ્થિતિ વિષે તેણે બધું સાંભળ્યું હોવાથી બધી વ્યવસ્થા કર્યા બાદ મોહનપુર જવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો હતો. એક માસ ચાલે તેટલી ખોરાકી ગાડાં પર નાંખી પ્રભાવતી ઘણાં વરસો બાદ સાસરે ચાલી. મોહનપુર તેનું તીર્થક્ષેત્ર હતું, એ તીર્થક્ષેત્રમાં આવવા તેને વારંવાર ઉત્કંઠા થઈ આવતી.

ગાડું ગામમાં આવી પહોંચ્યું. આડોશીપાડોશી ટોળે મળ્યાં. ખખર પહોંચતાં માણ સૌભાગ્યચંદના છોકરાને લઈ આવી પહોંચ્યાં.

પ્રભાવતી બધાનાં સમાચાર પૂછતી પૂછતી ઘરમાં પેહી. ઘરની સ્થિતિ જોઈ તેનાથી રહી પડાયું. ઘરમાંથી શોભા ચાલી ગઈ હતી. એક પ્રકારનો વિકટ હાહાકાર જાણે ઘરના ખૂણેખૂણા ભરી રહેો હોય તેવી સ્થિતિ જણાતી હતી. ગરીબાઈએ કાયમનું થાણું જમાવ્યું હતું. ઘરની સ્થિતિ શોચનીય થઈ પડી હતી.

રમાસુંદરી પહી પહી રડતી હતી. પ્રભાવતીએ તેને બોલાવી, “ બહેન, ભાભીજી ! ”

અમાણીનું રુદન હૃદયમાં છૂપાઈ રહ્યું હતું. સ્વજન મળતાં તેનાં હૃદયકપાટ ખુલી ગયાં. તે રડવા લાગી, ડસકા ભરવા લાગી. તેનું

ફદન, તેનું દુઃખ જોઇ પથર પણ પીગળી જાય તો પછી માણસનું, તે શું ગળું ? પ્રભાવતીએ તેને શાંત પાડી.

રમાસુંદરીનું રૂપ ચાંદ્યું ગયું છે. તેના વાળ રક્ષ થઇ ગયા છે, વસ્ત્રો મલિન થઇ ગયાં છે. તેને પ્રભાવતીએ ખોળામાં લીધી. રમા પ્રભાવતીને ગળે વળગી રડવા લાગી. છેવટે તે શાંત થઇ, પ્રભાવતીને કહેવા લાગી, “ વહુ, જો, મારા પાપનું પરિણામ ! ચારે તરફ કેવું સુખ જામ્યું છે. ! હું કાળી નાગણ છું, મારાં પાપે દેસાઇનાં કુટુંબનાં સુખનો નાશ થઇ ગયો છે ! ” જ્ઞેન, પૈસા માટે મેં શું કર્યું ? દ્વિતી-દ્વિત જ્ઞાન આગુએ મૂકી, દયામાયા વિસારી મૂકી, મેં ન કરવાનું કર્યું. પણ એ પૈસાનું શું થયું ? એ પૈસા ગયા, પાણીના રેલાની માફક ગયા. ક્યાં ગયા તે કોઇએ જાણ્યું નહિ, આ જન્મનાં કૃત્યો મને આ જન્મમાં જ મળ્યાં. તમને જોઇતું દુઃખ આપ્યું હતું તેથી સો ગળું મને મળ્યું. હજુ પણ મારી દુર્દશાનો છેડો આવ્યો જ નથી. પુત્રના મરણ સાથે મારા પાપનું પુરેપુરું પ્રાયશ્ચિત થશે. ”

પ્રભાવતીએ તેને શાંત કરી કહ્યું, “ જ્ઞેન ! તમે સમજ્યા વગર જે કાંઈ કર્યું તેનો બદલો મળ્યો છે. હવે કુકર્મોનો પશ્ચાતાપ થતો હોવાથી ભગવાન જરૂર દયા કરશે. વિનય જરૂર કેદમાંથી છૂટી ઘેર આવશે. ”

રમાસુંદરી વળી રડવા લાગી. તે રડતી રડતી બોલી, “ જ્ઞેન એવો આશીર્વાદ આપ ! તું સતી છે, તારા આશીર્વાદ ફળશે. હું રાક્ષસી છું, પિશાચણી છું, મારા સ્પર્શથી બધું સળગી ગયું. છેવટે મારો પુત્ર પણ જવા બેઠો છે. મને આવી દુર્મતિ શાથી આવી ? આવી સર્વત્રાસી ઇન્દ્રિયા મારા હૃદયમાં ક્યાંથી પેઠી ? મેં ક્ષર્મ સામું

ન જોઈ શું મેં બધાને છેતર્યાં, છેવટે હું મારી છેતરપિંડીમાં હું જ છેતરાઈ. મારાં પાપે માફ બધું ગયું. બેન, હવે શું થશે. વિનય શું જીવતો ઘેર આવશે ? ”

તેને શાંત પાડી પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ જરૂર આવશે. માફ મન સાક્ષી પૂરે છે કે જરૂર તે ઘેર આવશે. તમે હટો, હાથ પગ ધુઓ. હું સંધવા પેસું છું. ”

માથું હલાવી, કપાળ પર હાથ ઠોકી રમાસુંદરીએ કહ્યું, “ શું સંધશે વહુ ? ઘરમાં અનાજ ક્યાં છે ! જે માછનું હું સત્યાનાશ વાળવા બેઠી હતી, તેઓ આજ બે માસ થયા અનાજ પૂરું પાડે છે. જેઓને મારી નાખવા માગતી હતી, તેઓ આજે મને અન્ન આપી જવાડે છે. લોકો કહે છે કે પાપનું ફળ મરણ પછી ભોગવાય છે પણ મને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો છે કે આ નિઃદગીમાં જ બધું ભોગવવાનું છે. નરક આ પૃથ્વી પર જ છે. હું નરકનું દુઃખ સહન કરું છું. પાછલાં કૃત્યો સંભારું છું ને બળું છું, સળચું છું.

પ્રભાવતીએ કહ્યું, “ જીન ! શાંત થાઓ. મેં બધી વ્યવસ્થા કરી છે. બધી ખોરાકી સાથે લાવી છું. તેથી થોડા રોજ કોઈની આધાર રાખવાની જરૂર નથી.

રમાસુંદરી નવાઈ પામી પ્રભાવતી સામું જોઈ રહી. તે આનંદાત્મ વરસાવતી બોલી, “ બધું લાવી છે ? મને ખવડાવવા બધું લાવી છે ? શું કહે છે પ્રભાવતી ! હું ભૂખી છું એ વાત સાબળી તું બાપને ઘેરથી બધું લાવી છે ? મેં તને બે દિવસના કડાકા કરાવ્યા હતા, તે શું બધું ભૂલી ગઈ ? આજે જો તું મને ભૂખે મરતી જોવા આવી હોત તો હું વધારે ખુશી થાત, આજે જો તું મને નજરોનજર જોઈ

હસત તો હું એર મળ માનત. પ્રભાવતી ! કરુણામયિ ! તું તાં કરુણાથી ભરપૂર હૃદય લઈ શા માટે મારી સમક્ષ હાજર થઈ ? પાપથી કલુષિત માંડે હૃદય તારી દયાથી ઉજળી રહ્યું છે. બહેન ! મારા જેવી પિશાચણી સમક્ષ આવો વ્યવહાર ન જાણે. ”

પ્રભાવતી રડવા લાગી. તેણે કહ્યું, “ બહેન ! એ બધી વાત જવા દે. હું બધું વિસરી ગઈ છું. તે માટે હું તારા પ્રત્યે બેવશ થાઉં એમ નથી. ”

પ્રભાવતીને ગળે વળગી રમાસુંદરી કહેવા લાગી, “ તું પુણ્યશાળી છે, તેથી એ બધું વિસરી ગઈ. હું પાપી છું, માંડે પાપી હૃદય એ બધું વિસરી શકે તેમ નથી. વિસરી જાઉં તો મને કશી શિક્ષા ન થઈ ગણાય ! મને એ બધું હંમેશા સાંભરશે. પાપના પશ્ચાતાપથી હંમેશાં માંડે હૃદય સળગશે. એમ ન બને તો બહેન વિદાતાની સ્થિતિ નાશ જ થઈ જાય. ”

રમાસુંદરીને થંડી પાડી પ્રભાવતી રાંધવાની તૈયારી કરવા લાગી. પણ માજીએ આવી કહ્યું કે આજે તો તારે મારે ત્યાં આવવું પડશે. તમે બંને ચાલો. કાલથી ઘેર રાંધજો.

પ્રભાવતીથી ના ન પડાઇ.

પ્રકરણ ૨૦ મું

હવસની લીલા

જે કહે કે ‘હું તને જિંદગી પર્યંત ચાહીશ’ તે પ્રેમના ગુસ્સામાં હળાહળ, ગુહું બોલે છે. જિંદગી પર્યંત ચાહવાની પ્રતિજ્ઞા કોઈ કરી શકે જ નહિ. મનમોહિનીનું રૂપ જોઈ જે પ્રેમરૂપી પદ્મની પાંખડીઓ વિકસે, તે રૂપ મ્હાન થતાં, અમૃતનો ભંડાર ખાલી થતાં પદ્મ સુકાઈ ઝરી પડે છે. પુલને હંમેશાં પ્રજ્વલ રાખવાનો દુઃસહ પ્રયત્ન થતો હોવાથી જ દુનિયામાં ચોતરફ પ્રેમનાં છલકપટ રમાઈ રહ્યાં છે. ખરો પ્રેમી કદી પણ ‘હું અમુક વ્યક્તિને સૌથી વધારે ચાહું છું’ એમ કહી શકે જ નહિ. કારણ કે તેને પ્રેમને હિસાબ કરી, તુલના કરી, વચન કચ્ચારતાં આવડતાં નથી. પ્રેમનાં ક્ષણવિકાસી ક્રમજ આપણા ભાગ્યમાં આવી મળે છે. સદા પ્રજુષ્ટ પારિજાતકનો પતો કેને મળ્યો છે ?

કવિખંધુ લલિત

મુંમળમાં રામપ્રસાદ તરંગિણી સાથે પ્રેમનો અભિનય મજબૂત રહ્યો છે. બંને વચ્ચે પ્રેમનો પરિપાક થયો છે, બંને સદ્ગુણી છે, રૂપવાન છે, બંનેનો મેળ મળ્યો છે. શુદ્ધ પ્રેમે બંને વચ્ચે મજબૂત માંડ બાંધી છે. તરંગિણીને રામપ્રસાદ વિના ચાલતું નથી. ઘેર બેઠી બેઠી રામપ્રસાદની ઝૂંતિ પૂજ્યા કરે છે. રામપ્રસાદને તરંગિણી વિના ચાલતું નથી. ઓફિસમાં બેઠો બેઠો તરંગિણીના વિચાર કરે છે. આખું જગત તરંગિણીમય માને છે.

અને હેમ, કામેશ્વરની પાછળ તન, મન ને ધન ઓવારનારી હેમ? વાયકોએ ધણો સમય થયાં એની બાળ લીધી નથી. બુલેશ્વરના લતામાં એક ઓરડીમાં ચાર વર્ષ પહેલા હેમને છોડી આપ્યા છીએ. શું થયું તેનું ?

રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા છે, અમાવાસ્યા હોવાથી રાતની ભયંકરતા ગાઢથી ગાઢતર થઈ રહેલી છે. ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો છે. વિજળીના ચમકારા મુંમળના ઉંચી અટારીઓને ક્ષણિકને માટે નેત્રપટ પર પ્રતિક્ષિત કરી રહેલ છે.

એ સમયે એક ઓરડી આગળ એક કૃષ્ણવસ્ત્ર ધારી માથુસે આવી ત્રણ ટકોરા કર્યાં. અંદરથી 'કોણુ!' કહેતો મધુર કંઠનો અવાજ આવ્યો. એક ક્ષણમાં પેલા આગન્ટુકે ધીમેથી સીટી મારી. બારણું ઉઘડ્યું. પેલો આગન્ટુક અંદર પેઠો. બારણું બંધ થયાં. અંદર શું બન્યું તે લોકચક્ષુને અગોચર હોવા છતાં નવલકથા લખનારને અગોચર નથી. અમે પણ અમારી કલ્પનાશક્તિ વડે વાયકોનો એ ઓરડીમાંની ઘટનાનો સ્ફોટ કરાવીએ છીએ. ઓરડીમાં સરસામાન બહુ નહોતો. ખુણામાં એક લોખંડનો ખાટલો પડ્યો હતો, તે પર ગાદું અને

મચ્છરદાની ગૃહસ્વામીની શાફુકારીનું ભાન કરાવતાં હતાં. એક દિવસ અને રાઉન્ડટેબલ આગળ ત્રણ ચાર ખુરશીઓ એ આ ઝોરડીનું ખાસ ફરનિચર હતું. કોચ પર એક એકવીશ વર્ષની બાળા બેઠી હતી. અમે તેને બાળા કહીએ છીએ તેનું ખાસ કારણ છે. તેનાં મોં પર હળુ મુગ્ધાવસ્થાનાં આછાં આછાં લક્ષણો. જળકતાં હતાં, તેના શરીર પરથી તેને કોઇ ૧૫, ૧૬ વર્ષથી વધારે ઉંમર ધારે તેમ નહોતું. રૂપની ભભક એક પ્રૌઢા યા યૌવના કરતાં મુગ્ધાને વધારે મળતી આવતી હોવાથી અમે એ યૌવનાને બાળા કહીએ છીએ. વળી આજકાલ પચીસ વર્ષે પરણુની યૌવનાને કન્યા ઉપનામ આપવું યોગ્ય હોય તો અમે આ એકવીશ વર્ષની યૌવનાને બાળાનું ઉપનામ આપીએ તો તેમાં કશું ગેરવાજબી નથી.

બાળાનાં અંગ પર દાગીના નહિ જેવા હતા. આસમાની રંગની સાડી અને સોનેરી રંગનું પોલકું તેનાં ભભકતા બડકાસમાં રૂપને આવરી વરસવાને તૈયાર થઇ રહેલાં વાદળાંનું ભાન કરાવતાં હતાં. આગન્ટુકે આવી ખુરશી પર બેઠક લીધી.

“હેમ !” આગન્ટુકે કહ્યું, કાલે ઑટરોડ પર મિજલસ જામવાની છે, આવીશ ?”

ત્યારે આ શું હેમ ! કુંદનલાલની દીકરી વિનોદિનીની વંદી ગયેલી હેમ તે આ ? વાયકો નવાઇ પામશે, દુઃખી થશે પણ અમારો તેમાં કશો છલાજ નથી. એજ હેમ, કામેશ્વરની સાથે અમદાવાદ છોડી મુંબાઈ આવેલી એજ હેમ. આજે આ મકાનમાં આવ્યે ૪ વર્ષ વીતી ગયાં છે. કામેશ્વરે નાની સરખી નોકરી બોળી કાઢી હતી, પણ પગારમાં પૂરું થતું નહોતું. હેમના અલંકારો પર હાથ

પડ્યો. એકાદ હમરના અલંકારો ઉડી ગયા. હેમ પોતે શોખીન હતી, પણ, પોમેટમ સિવાય ન ચાલતું. તેને પોતાનાં રૂપનો ગર્વ હતો. કામેશ્વર પણ એ રૂપમાં ડૂબ્યો હોવાથી તેને પ્રસન્ન રાખવા સદા પ્રયત્નશીલ રહેતો. પણ પૈસા ક્યાંથી કાઢવા. મુંબઈમાં તેને કોઈ ઓળખતું નહોતું. અમદાવાદ તો સદાને માટે છોડ્યું હતું. હવે શો ખલાજ ! એકાદ વર્ષ તો જેમ તેમ કરીને ખેંચી કાઢ્યું. પણ હવે ન ચાલ્યું ! દારિદ્ર્ય જ્યારે બારીમાંથી ઠાકિયું કરે છે ત્યારે ગ્રેમ બારી-એથી ભુરકો મારી ચાલ્યો જાય છે એ કહેણી મુજબ બંનેનાં અંતર જુદાં થવા લાગ્યાં, ‘હું તને એટલો બધો ચાહું છું કે તારી પાછળ આ જિંદગી પાયમાલ કરવા તૈયાર છું’ ઇત્યાદિ વચનો હવે બોલાતાં બંધ પડ્યાં. હેમ સમજી કે હવે કામેશ્વર મારી લાલસાઓ તૃપ્ત કરી શકે તેમ નથી. કામેશ્વર ચિંતામાંથી મુક્ત થવા માટે મદ્યપાન કરવા લાગ્યો. હેમ પણ થોડી થોડી સુરાદેવીની ભક્તિ કરવા લાગી. યૌવનની આગ સળગતી હતી, તેમાં મદિરાએ આવી પ્રચંડ દાવાનળ સળગાવ્યો. લગામ હાથમાંથી ગઈ. હેમે સારાસારનો વિચાર છોડ્યો, તેણે વિચાર્યું. ‘નર્મદાશંકરને છોડી કામેશ્વરને પકડ્યો, હવે શામાટે કોઈ ધનવાનને ઉલ્લુ ન બનાવું ? મારામાં રૂપ છે, નેત્રોમાં કટાક્ષ છે, તો પછી ધન મેળવતાં શી વાર !’ પાપી વિચારો પાર પાડતાં વાર લાગતી નથી. યૌવનને વેચવા બહાર કાઢતાં હજારો નફ્ટ તેને ખરીદવા બહાર પડે છે. ભૂલેશ્વરમાં છૂપો વ્યભિચાર ચાલે છે, એવું હેમે સાંભળ્યું હતું. સામેનાં મકાનમાં દરરોજ નાચરંગ થતાં, પાસેનાં મકાનમાં-ગૃહસ્થનાં મકાનમાં દરરોજ પરપુરુષનો અવરજવર થતો એ હેમથી અબલ્યું નહોતું. તેણે એક રસોયણ રાખી હતી. રસોયણનું નામ હતું મંગા.

તે વિધવા હતી, ત્રીશક વર્ષની હતી. કાઠીઆવાડ તરફથી વખાની આરી આવી હતી. તેને તેણે આ વિચાર જણાવ્યો. ગંગાએ ધાર્યું કે શેઠાણીમાં રૂપ છે, ગ્રાહકો મળશે તો ખરાં ! તે જ રાત્રે કમરૂદીન નામના એક ઇશ્કી જુવાન સાથે ગંગાએ હેમનો મેળાપ કરી આપ્યો. કમરૂદીનના બાપની પેઠી મુખ્યમાં સારો વેપાર ચલાવતી હતી. ચાળીસ પ્રયાસ લાખની મિલકત હતી. હેમને પહેલે જ તડાકે સો રૂપીઆ મળ્યા. તે સિવાય દરરોજ પાંચ દસની આવક થવા લાગી. કામેશ્વરને આ વાતનો સંશય ન પડ્યો.

એક રાત્રે હેમ કમરૂદીન સાથે આનંદમાં બેઠી હતી. કામેશ્વર રાતના બાર વાગ્યા પહેલાં જવલ્લે જ આવતો. આજે કંઈ કારણસર તે આવી ચડ્યો. તેણે કમરૂદીન તરફ નજર કરી હેમને પૂછ્યું, આ કાણ છે ? હેમે કહ્યું એ તો આ લનાના સંભાવિત સહગૃહસ્થ છે. તેમની દીકરીને ખાટે એક માસ્તરાણીની જરૂર હોવાથી અહીં આવી ચઢ્યા છે, મને લાગે છે કે આપણે પૈસાની જરૂર હોવાથી હું તેમને ત્યાં ત્રણ ત્રણ કલાક ભણાવવા જાઉં તો શું ખોટું ? ” કામેશ્વરે વિચાર્યું કે હીક છે, પૈસા મળશે તો દાઝ પણ પીવાશે. તેણે તેમ કરવાની રજા આપી. હેમની યુક્તિથી કમરૂદીન એટલો તો પ્રસન્ન થયો કે માસિક ચારસો રૂપીઆના ખગારથી તેણે પોતાની ખાસ રખાત તરીકે તેને રાખી લીધી.

પણ વ્યભિચારીને એક જ ચીજ પર ભાવ રહેતો નથી. હેમને એક બીજો આશક નીકળ્યો. ગંગાએ જ આ આશક પણ શોધી કાઢ્યો હતો. એક પારસી શેઠિઆનું એક પુરું ફરજંદ હેમનાં રૂપમાં

હુખ્યું. હેમે તેનો પ્રેમ-હવસ-સ્વીકાર્યો. આ રીતે કલણુ કરદમમાં ઉતરતી . હેમ ઉડી ને ઉડી ઉતરતી ગઈ.

ત્રણ વર્ષ વીત્યાં. હેમને પૈસાનો તોટો નહોતો, પાપનું દ્રવ્ય તેની તેજુરીમાં છનાછન કરતું હતું. પણ આજે તેનું વદન ચિંતાગુર કેમ ? કોણ જાણે શાથી હજુ હેમની લાલસા તૃપ્ત થતી નહોતી. અમિમાં ધીની આહુતિ પડતાં અમિ બમણા જોરથી સરગી ઉઠે તેમ હેમની લાલસા બમણા જોરથી લણુકી ઉઠી હતી. કમરૂદીન પૈસાદાર હતો, પણ તે તેને મજબીયુસ લાગતો. બમનજી પણ પૈસાદાર હતો પણ તે તેને કંજુસ લાગતો. કામેશ્વર તો તેને મન માણુસની ગણતરીમાં જ નહોતો. તે મુંબઈની શેઠાણી થવા માગતી હતી. કમરૂદીન કુંવારો હતો, તેને તેની બીબી થવાની હોંસ હતી. પણ કમરૂદીનનો પિતા હજુ જીવતો જાગતો બેઠો હતો, એટલે એ માર્ગ બંધ હતો. ત્યારે કરવું શું ?

હાલમાં તે ગાવા બગવવાનું પણ સારી રીતે શીખી હતી. કોઈ કોઈ જલસામાં પણ જતી હતી. આજે પણ એવું જ નોતરું આવ્યું હતું.

હેમે કહ્યું, “ જરૂર ! પણ તમે જાણો છો કે નાચગાનમાં દર દાગીના જોઈએ, મારે તેની કંઈક જોગવાઈ કરો તો ઠીક.

કમરૂદીને કહ્યું, “ બહે કાલેજ પિતાજીની ખાનગી તેજુરીમાંથી મૂલ્યવાન મોતીની માળાઓ, હીરાનો ગઢો અને નીલમના બાબુબંધ લાવી આપીશ. પણ એ દાગીના એક દીવસથી વધારે મુઠન રખાશે નહિ.

હેમ-એમાં કરો વાંધો નહિ. રાત્રે જ તમને પાછાં આપીશ.

કમરૂદીન મંથે. હેમ વિચારવા લાગી. ઓછામાં ઓછા એકદા

દાખની ક્રીમતના દાગીના મારા કબજામાં આવશે. પણ તે પાછા આપી દેવા પડશે. ન આપું તો ? હેમે નિશ્ચય કર્યો કે ન આપવા.

ગ્રાન્ડરૌડના લતાપર બંને નાટકશાળાઓ લોકોના મગજપર શૃંગારરસની રેલ આણી રહી છે, તેમાં આજે ત્રીજો જલસો થવાનો હતો. આ જલસો ખાનગી હતો. પચાસેક મિત્રો એકઠા મળી હેમનું ગાયન અને નાચ સાંભળવા તથા જોવા હાજર હતા.

હેમ...આ શું હેમ... સ્ટેટિકની પૂતળી, નીલમ ને હીરાથી મઢેલી. પચાસ મિત્રોનાં હૃદય ધડકવા લાગ્યાં. કમરૂદીન બધાં તરફ જોવા લાગ્યો. જાણે એમ કહેતો ન હોય કે-જુઓ છો શું ? આ હીરાજડિત પૂતળી મારી અંકશાયિની બને છે !

હેમ ગાવા લાગી:-

મોહે પનઘટયે નંદલાલ છેડ ગયો રે,

મોરી. નાજુક કલૈયાં મરોડ ગયો રે;

મોરી ચોલી કે તંગ બંદ તોર ગયો રે.—મોહે

હેમની ઉન્નત ઇચ્છાની કિછળતી હતી, તેના અભિનય દર્શકોને પાણી પાણી કરી નાખતા હતા, એક ક્ષતિલ નજર નાખી હેમ આગળ વધી.

કંકરી મોહે મારી ગગરી કેર ડારી.

શ્યામ સુંદર ચુનરીઆં ભોંજાય ગયોરે;

મોહે નયનન કે સેનમે સમગાય ગયોરે—મોહે.

દર્શક મંડળી તાનમાં આવી હતી. દારૂની રેલ ચાલી હતી, બધા રસબસ થઈ રહ્યા હતા. કામેશ્વર બધાને દારૂ પીવરાવતો હતો. પોતે થંચુ પીતો હતો, અચાનક દીવા હોલાઈ ગયા. અંધારૂં ઘેર થઈ ગયું.

કોઠને ભાન નહોતું. બધા “છેડ ગયોરે, છેડ ગયોરે,” કરી લડ્યા કરતા હતા. અરધી કમોક થઇ. કમરૂદીનની આંખ ઉઘડી, પણ દારૂના નિસામાં તે તો હેમનું નૃત્ય જ જોઇ રહ્યો હતો. એટલે ‘કંકરી મોહે મારી’ કરતો પાછો જમીન પર લેટી ગયો.

હેમ ગંગા સાથે નાહી હતી. રાતનો વખત હતો, કલકત્તા જવા બોરીબંદરને રોડને બંને જણાં આવી પહોંચ્યાં. સવારની પહેલી ટ્રેનમાં બંને કલકત્તા રવાના થયાં.

રાત્રિના એકાદ વાગ્યાને શુમારે કમરૂદીન વગેરેનો નિસો ઉતર્યો. બધા પોતપોતાને ઘેર ગયા. કોઠને હેમનાં તરકટની ખબર ન પડી. કમરૂદીને ધાર્યું કે હેમ ઘેર ગઇ હશે.

બીજે દિવસે રાત્રે તપાસ કરી. હેમનો પતો ન લાગ્યો. કામે-શ્વરને પૂછ્યું, તેણે કશો જવાબ ન આપ્યો. કમરૂદીને વાત વિસારે પાડી. દાગીના ગૂંમ થવાની ફરિયાદ નોંધાવી. હેમની તપાસ થવા લાગી. પણ પોલિસને કરવામાં આવતી સો ફરિયાદોમાંથી ૯૦ નો જેવો ફેજ થાય છે, તેવો જ આ ફરિયાદનો પણ થયો.

હેમને ગંગા સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ લઇ કલકત્તા જવા નીકળ્યાં હતાં. કસ્ટોર જાંકશન આગળ એક અસાધારણ બનાવ બનવાથી હેમ કલકત્તા જઇ શકી નહિ. મુંઝવળ વળતી ટ્રેનમાં ગંગા કોણ જાણે ક્યારે ચઢી ગઇ તેની હેમને સમજ ન પડી. આટલી બધી જહેમત ઉઠાવી પ્રાપ્ત કરેલા દાગીના ગયા. ચોરની મા કોડીમાં મોં ધાલી રૂવે એ કહેવન પ્રમાણે હેમથી કશું ન થયું.

હવે શું કરવું! જાંકશનપર માણસોની બીડ જમી હતી. ઉપર ઉપર ગાડીઓની આવજા થવા કરતી હતી, હેમ પાસે કશો સામાન

રહ્યો નહોતો. એક તો નાસી જવાનું હોવાથી સામાન થોડો લીધો હતો, તેમાંથી મંગાએ એ થોડો સામાન લઈ મુંઝા પ્રમાણ કરેલું હોવાથી હેમની પાસે નાની પોટલી સરખી પણ રહી નહોતી. કલકત્તાની ટ્રિકિટો પણ ગંગા પાસે રહી. ટ્રિકિટ એકર આવતાં જ ખૂરી દસ થવાની એમ ધારી હેમ ગાડીપરથી ઉતરી સ્ટેશનનાં પ્લેટફોર્મ પર જઈ ઉભી. થોડીવાર તો તે શૂન્યદષ્ટિથી આમતેમ જોઈ રહી. તેના અંતરાત્મામાંથી કંઈ બેદી અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. સુખ પુરુષ જાગી ઉઠ્યો, તેનાં અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપનું ઝરણું વહેવા લાગ્યું. તે વિચારવા લાગી, " પાપનું ધન ક્યાં ગયું ! અત્યારે હું નિરાધાર છું, મુંઝાનો રસ્તો મારે માટે સદાને માટે બંધ થયો છે, અમદાવાદ જવું પાડ્યું તેમ નથી. મારી પાસે પૈસો પણ નથી કે આગળ વધી શકું, કોણ જાણે ક્યાં પાપે મેં અમદાવાદ છોડ્યું, મુંઝા છોડ્યું, આ અપરિચિત સ્થાને મને મદદ કરનાર કોણ છે ? મારી ભાષા સમજનાર કોણ છે ? ઓ પ્રભુ !.....હેમનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું, છાતી ઉછળવા લાગી, શ્વાસ જોરથી વહેવા લાગ્યો. હવે માફ કોણ ? "

પરંતુ પ્રભુ કૃપાળુ છે, પતિત સ્ત્રીઓ પર મનુષ્ય કરતાં પ્રભુને અચિત વધારે દયા આવે છે. હિંદુસમાજનાં સંકુચિત બંધારણો કરતાં પ્રભુનું બંધારણ વધારે વિશાળ છે, ભવ્ય છે, તેમાં પતિત, પાપી, આતતાપીને પણ શાંતિ મળે છે.

હેમ પ્લેટફોર્મ પર ઉભી હતી, અચાનક તેની દાદ એક યુવક પર પડી, યુવકને તેણે ક્યાંય જોવો હોય તેમ જણાવ્યું. તરત સ્મૃતિ જાગૃત ન થઈ. યુવક ઉભો ઉભો કોઈ પરિચિત મિત્ર સાથે વાતચીત

હરી રહ્યો હતો. એક મિનિટ હેમે એને ઓળખવાનો ધમ્મક કર્યો, તો તેની ગમ વધી, તેનો અવાજ સાંભળવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. અવાજ દાને પડ્યો. અચાનક સ્મૃતિ જાગૃતિ થઈ અમદાવાદ સંબંધી પેલી બય કર રાત્રિ સાંભરી, જે રાત્રિ તેણે રામપ્રસાદ પાસે પ્રેમબિક્ષા ભાગી દુરાચરણના પંથ સ્વીકાર્યો હતો, જે દિવસે તેણે કુદનલાલ અને ત્રિનાર્તિનાં પવિત્ર નામ પર પાણી ફેરવ્યું હતું, તે દિવસે સાંભર્યો રામપ્રસાદ વાતચીત કરી રહ્યા બાદ પાછો ફર્યો. અચાનક તેની નજર હેમ પર પડી. તેની તક્ષણ નજરે હેમને ઓળખી, અર્થોનાં અંતર ભેદી હેમની મૂર્તિ તેની સમક્ષ ખડી થઈ. હેમે તેના પર કુદનલાલ મુજબો હતો, હેમે તેનો અપ્રત્યય તમજવ્યો હતો કુદનલાલ અને ત્રિનાર્તિની આગળ બદનામ કર્યો હતો, પણ એ બધાંની નાચે હેમનો કુદરૂપિત દવસ હતો. એ રામપ્રસાદ સારી રીતે સમજતો હતો. આજે હેમનો ચહેરો જોતાં જ તે સમજી ગયો કે ગમે તેમ હો પણ આજે હેમનો ચહેરો ખાચ વર્ષની બાલિકા જેવો બનો ગયો છે, દૃઢક ઉંડા શોકમાં પડી કૃતકર્મના પરતાવો કરતી રોમ તેવો જણાય છે.

તેણે ધામેથી કહ્યું, “કાણુ હેમ બ્હેન !”

હેમે મોં છપાવ્યું રામપ્રસાદે બોલ્યું કે હેમન આંખમાંથી આંસુ વધ્યો જાય છે.

રામપ્રસાદે પૂછ્યું, “બ્હેન ! રડે છે સા માટે, પચાતાપ કરે છે ? આજે પચાતાપથી તને આંખો વળાવી હોય તો તેમ કર ! પણ બ્હેન હું તને કશી મદદ કરી શકું તેમ છે ન તને મારી ચદદના જરૂર હોય તો કરારે કહે !”

હેમે કહ્યું, “ભાઈ, હવે હું મારા કર્મોથી આપને મોં કમાડતાં

‘અચકાઈ છું. મેં દુનિયા પર આવી માત.પાનું નામ લજવ્યું છે, મારે માટે હવે દુનિયામાં રહેવું ઉચિત નથી. હવે મને કોણ પ્રહણ કરશે ?’

રામપ્રસાદે દહ્યું “ જી હેન ! જો તું ખરા અનઃકરણી પસ્તાની હોય તો હજી પવિત્ર થવાની આશા છે. જીવાની દિવાન છે, તેમાં ન કરવાનાં કૃત્યા થાય છે, પણ અતે પસ્તાવો થાય છે. ”

રામપ્રસાદે હેમને બધી દકીકન પૂછી, હેમે રડતાં રડતાં બધું દહી સંભગાવ્યું. રામપ્રસાદે જાણ્યું કે હેમને માટે મુશ્કેલી રહેવું યોગ્ય નથી. અમદાવાદમાં સ્નાન સંધરે નેમ નથી. કુદનલાલને વિનોદિની પર બધો આધાર રાખવો જોઈએ. તેણે દહ્યું, “ જી હેન, અમદાવાદ આસરે. ”

હેમે દહ્યું “ તમે જે યોગ્ય લાગે તે કરો. ”

રામપ્રસાદે હેમને લઈ અમદાવાદ ગયો. અનાથાશ્રમના સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને મળી થોડા રોજ હેમને ત્યાં રાખવાની પેરવી કરી. કુદનલાલને તો ન મળ્યો. કોઈએ જણાવ્યું કે બંને સ્ત્રીપુરુષો થોડાં વર્ષો થઈ શી જઈ રહ્યાં છે.

થોડા રોજ અનાથાશ્રમમાં રહેવાનું જણાવી રામપ્રસાદે મુંઝઈ મયો,

પ્રકરણ ૨૧ મું

ઉપસંહાર

હરિપ્રસાદ વિજયલાસને સાસરે આવ્યો. પોતાનાં અને પુત્રનાં દુર્ભાગ્યની મર્મસ્પર્શી કહાણી કહી સંભળાવી. વિજયના સસરાએ કશે જવાબ ન આપ્યો. જમ્યા બાદ તેણે કહી દીધું કે “મારાથી કશી મદદ થઈ શકશે નહિ. હું તો મારી દીકરીને વિધવા થએલી માની બેઠો છું. દેદી, ખૂની અને લખાડ જમાઈ કરતાં જમાઈ ન હોય, અગર મરી જાય એ વધુ સાફ છે.”

હરિપ્રસાદે ધણા કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ તેમને દયા ન આવી. તે ન છૂટકે મોહનપુર આવ્યો.

રમણસુંદરી પાંખો ત્રાડી નાખી હોય ને પાંખી જેવી રીતે તરફડે તેવી રીતે તરફડવા લાગી. પ્રભાવતી તેને સાન્તવના આપતી બેસી, “એક વખત રામપ્રસાદભાઈને ખબર આપી જુઓ ને !”

રમામુંદરીએ કહ્યું, “ખબર આપ્યે શો દહાડો વળવાનો હતો. તે વિનયનો ખચાવ કરશે ? હું સત્યાનાશ વાળનારી છું, મેં ખધે કાંટા વાવ્યા છે. ના-ના-તેને ખબર ન આપતા.”

પરંતુ પ્રભાવતીએ તે તરફ ધ્યાન ન આપતાં છૂપી રીતે બધી વિગત રામપ્રસાદને લખી જણાવી. ચાર પાંચ દહાડા થયા છતાં પત્ર ન આવ્યો. પ્રભાવતી મુંઝાવા લાગી.

રામપ્રસાદ આફ્રિકામાં કામ સંપૂર્ણ કલકત્તા ગયો હતો, વળતી વેળા કદ્યાણુ આગળ હેમની મુલાકાત થતાં અમદાવાદ ગયો હતો, ત્યાંથી મુંબાઇ પાછા ફરતાં બે ત્રણ દહાડા વીત્યા હતા. એટલે હરિપ્રસાદ અને પ્રભાવતીના પત્રો તેને લખી મળ્યા નહોતા. તે મુંબાઇ આવ્યો એટલે બીજી ટપાલ સાથે એ બે પત્રો પણ તરંગિણીએ તેના હાથમાં આપ્યા. બીજા કાગળો વાંચ્યા બાદ આ બે અપરિચિત અક્ષરવાળા પત્રો હાથમાં લીધા. પત્રોના અક્ષર પરથી કેના પત્રો હશે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કંઈ સ્પષ્ટ ન પડી. છેવટે હરિપ્રસાદનો પત્ર ઉઘાડ્યો. પણ કોણે ઉઘાડ્યો છે, તે જાણવા માટે તેણે પત્રને છેડે સહી તરફ નજર ફેરવી. પરંતુ આ નામ કેનું ! પત્રને છેડે લખ્યું હતું-તારો પિશાચભાઈ હરિપ્રસાદ.”

રામપ્રસાદ કંપી ઊઠ્યો, આટલે દિવસે શું વિધાતાએ દયા કરી ! આટલે દિવસે શું ભાઈએ મને યાદ કર્યો ? તેણે આનંદથી ઉજળતા હૃદયે પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો. પણ થોડી લીટીઓ વાંચી ન વાંચી ત્યાં તો આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. આગળ વાંચતાં આંખમાંથી આંસુની રેશ ચાલી. હરિપ્રસાદે પોતાની બધી હાલત આજેકુળ ભાષામાં

આણેખી હતી. છેવટે પોતે કરેલાં કૃત્યોની માફી માગી બહુ બૂઝી જઈ આવી સ્થિતિમાં મદદ કરવાની આજીજી કરી હતી.

રામપ્રસાદ ચિંતાતુર નેત્રે દાગળ સામું જોઈ રહ્યો. થોડીવારમાં તેણે પોતાનું દર્શન નફા કરી લીધું. તેણે નફા કર્યું કે “બાપજી મારાપર ગમે તેટલો જીલમ કર્યો હોય, તેથી શું? તેઓ અત્યારે પમ્તાય છે, અવસ્થા ફરવાથી મારી મદદ માગે છે, તો પછી મારી ફરજ છે કે મદદ આપવી. સ્વાર્થ મનુષ્યને આંધળો બનાવી દે છે, દિતાક્ષિત-હાનશૂન્ય બનાવી દે છે. તેઓ સ્વાર્થના મોહમાં પડી મારા પ્રત્યે અગામી રીતે વર્ચા, પણ મારે બૂઝી જવું ન જોઈએ કે નેઓ મારા કહોદ્દર છે. એક જ માતાના ગર્ભમાં અમે રહ્યા છીએ. એક કોલીના છીએ! ગમે તેમ થાય પણ મારે તેમને મદદ કરવી જ જોઈએ. શુભ આ બીજો પત્ર કેવો છે?”

રામપ્રસાદ નવાઈપૂર્વક બીજો પત્ર વાંચવા લાગ્યો. પત્ર પ્રભાવ-લીના હતો, તેમાં વિજય સંબંધી બધી ગિગન જણાવી હતી. તથા તેને બનાવવા માટે આચાર્ય કર્યો હતો. એટલામાં તે દલાડાની ટપાલ આવી. ટપાલવાળે એક કવર રામપ્રસાદના હાથમાં આપ્યું. પરખીડિયાં થરના અક્ષર તદ્દા અપરિચિત જણાયા. તેણે એકદમ કવર ફેડ્યું. લખનારનું નામ વાંચ્યું. પત્રને હેડે વિજયલાલની સહી હતી. રામપ્રસાદનાં આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પત્ર વાંચવા માંડ્યો.

“કાકા!”

હું બહુ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું. મારા પર ખૂનનો આરોપ છે. મારો કેસ શેતનમાં નોંધાયો છે, અત્યારે હું જેલમાં સડું છું.

ને આપ કુમા કરી મારી વારે નહિ ધાઓ તો હું જરૂર ફાંસીએ લટકીશ.

પિતાજી મને કંઈ મદદ કરી શકે તેમ નથી. તેઓ અત્યારે બિખારી બની ગયા છે, તેની પાસે કોડી પણ નથી, તે મારો બચાવ કેવી રીતે કરી શકે ? આપને નવાઇ લાગશે પણ હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે તેમની પાસે કોડી પણ રહી નથી. હું અમાગીઓ છતાં સમજ્યો છું કે અધર્મનો પેસો કદી રહેતો નથી. આપને છેતરી, કાકામા ને બિખારી બનાવી મેળવેલા પૈસા કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયા, તેનો પતો પણ નથી. તેમની જમીન હરરાજ થઈ છે. વડિ-લોપાર્જિત મિલકત પણ ગમ્મ છે, અધર્મનું ફળ આવું જ હોય. તે માટે જ કહું છું કે તેઓ મને મદદ કરવાને શક્તિમાન નથી. અત્યારે આપ જ મારો આશરો છો. મારાં માથાપે આપની પ્રતિ જે વર્તણૂક ચલાવી છે, એ બધું હું જાણું છું. માણસ માણસ તરફ જે વર્તણૂક ન ચલાવે તેવી વર્તણૂક તેમણે તમારા તરફ ચલાવી છે. તેણે પોતાના સહોદર બાઈને નિરસાર્યો છે, તોપણ હું-એવા નરાચમ પિતાનું સંતાન-આપની મદદ માગું છું કેમકે મને ખાત્રી છે કે આપ મને મદદ કરશો જ. આપને હું બરાબર ઓળખું છું. આપ દેવ છો. સ્વાર્થ-ત્યાગી મદાપુરુષ છો. આપ નક્કી મને મદદ કરશો જ. મારાં માથાપની વર્તણૂક માદ લાવી આપ મારાથ વિમુખ્થ થતા નહિ. મેં પણ બાળપણમાં આપના તરફ ઓછો જીવંત મુજબો નથી. હું મારી કુમાતાનું કુસંતાન છું, તે ધખને હું બાળક હતો, માનું જોઈ બધું શીખતો. તેથી તે વખતે મેં જે કંઈ કર્યું તે માટે મારો બહુ દોષ ન જ અણખ. કાકા! મારો પર દયા કરશો. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ મરીબ

ને દુઃખી પર દયા ગમી છે, કેટલાંય દુઃખીને આપે બચાવ્યાં છે. જો આપને મારાં માઆપનાં કૃત્યો અને મદદ કરતાં અટકાવતાં હોય તો અને નિરાધાર, નિઃશ્રિન, દુઃખી માની મદદ કરશો. માગ જોવો દુઃખી આ સંસારમાં કેણુ હશે ? અને મદદ કરશો. જરૂર મદદ કરશો એ કાકા !!

“ હું દુરાચારી છું. કુમાર્ગી છું, છતાં મેં ખૂન તો નથી કર્યું, એ નક્કી છે. ઘટનાયોગે હું ખૂની તરીકે પકડાયો છું. મારો કેસ ચલાવનાર કોષ્ટ નથી. અને તેથી જ મને ફાંસીની સજા થવાનો પ્રેરપ્રેરો સંભવ છે. જો હોશિયાર વકીલ કે બેરીસ્ટર મારો કેસ હાથમાં લે તો જરૂર મારો છૂટકો થાય તેમ છે. હું ખરેખર નિરપરાધી છું જો કૃપા કરી અને આ સંકટમાંથી બચાવશો તો જરૂર હું પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહું છું કે એ માર્ગે કદી નહિ જાઉં. દુરાચારનો માર્ગ મેં જોઈ લીધો છે, એ કાટાવાળા માર્ગે કદી નહિ જાઉં. માઆપના પાપી આદર્શથી, સુશિક્ષાને અભાવે કુસંગને લીધે મારી આ સ્થિતિ થઈ છે. આપ અને તાવી જોજો. એક વખત તક આપજો, હું નક્કી આપની પરીક્ષામાં કુંદન નીચડીશ.

“ કાકા ! મારું રક્ષણ કરો. મારાથી ફાંસીને લાકડે નહિ લટકાય. જો આપ દયા નહિ કરો તો નકી આ નિરપરાધી દંડારો, શાંસીઓ લટકારો, અન્યાયી રીતે મરણશરણુ થશે. હવે વધારે શું લખું. જે લખ્યું છે તે પરથી આપને ખબરું સમજશે. આપ અને બચાવવાની જલદી પેરવી કરો. ”

લી.

“ વિજયલાલ ”

પત્ર વાંચનાં રામપ્રસાદ તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. આજે ઉપરાઉપરી ત્રણ અપરિચિત અક્ષરૈવાળા પત્રો, તેમાંની અચિન્ત્ય હકીકત અને એ હકીકતને યોગે કરવાની તૈયારીઓ એટલી બધી હતી કે રામપ્રસાદ થોડીવાર તો દિગ્મૂઢ બની બેઠો. તે વિચારવા લાગ્યો. “ ભગવાનનો કેવો ન્યાય ! ધનગર્વિત, પુત્રકન્યાથી વિંટળાએલા મોટાભાઈની આ શી દશા ! આજે પોતે પૈસા વિના ટળવળે છે, પુત્ર જોલમાં સડે છે, ફાંસીની રાહ જોતો બેઠો છે. હાય ! માણસ જો સારા અવસરનો સહવ્યવહાર કરી શકતાં હોય તો આવું પરિણામ આવે ! ઐશ્વર્યના મદથી ગાંડા બની માણસો અંધભાવે પાપના કાદવમય રસ્તે ન જતાં હોય, ન વળતાં હોય તો કેવું સાફ ? પ્રભુ આટલા બધા જીલમો ક્યાં સુધી સહન કરે ? ”

તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો. પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરી લીધું. તેણે પોતાનો નિશ્ચય તરંગિણી અને હરિલાલને કહ્યો. તેઓએ આનંદપૂર્વક એ નિશ્ચયને વધાવી લીધો.

રામપ્રસાદ તરત જ સાહેબ પાસે દોડ્યો. એકાદ માસ સુધી ઓશિસમાં હાજર નહિ રહી શકાય એમ કહી એક માસની રજા લીધી. સાહેબે રજાનું કારણ જાણ્યાબાદ બહુજ આનંદપૂર્વક રજા આપી અને પોતાની મદદની જરૂર પડે તો ખુશીથી આવવાની મરજી બતાવી. રામપ્રસાદ સાહેબનો આભાર માની મુંબાઈના એક વિખ્યાત બેરિસ્ટરને ઘેર પહોંચ્યો. બધી વાત કરી રહ્યા બાદ બેરિસ્ટરે વિજયને મળવાની જોલના ઉપરિ પાસે રજા મગાવી. બપોરે બેરિસ્ટર અને રામપ્રસાદ વિજયને મળવા ગયા. વિજયને સુખે બધી વાત સાંભળી. એ વાતનો સાર આ પ્રમાણે હતો—વિજય અને ત્યાં સુધી દુરાચારી

બંનેયો હતો. મુંબઈના જોગમીઠામાં રહેતી લક્ષ્મી નામની નેસ્વાના કુર્મમમાં રસ્યો હતો. તે તેને ત્યાં વારંવાર જતો આવતો. ખૂન થકું તે ગત્રે વિજય તેને ઘેર આવ્યો હતો. આખી રાત તેને ઘેર રહ્યો હતો. દારૂના ઘેનમાં આખી રાત ત્યાં જ પડ્યો રહ્યો હતો. સવારમાં નિસો ઉઠ્યો તો પડખે લક્ષ્મીનું મુઠકું પડ્યું જણાયું. તેનું મળું કાપી નાખવામાં આવ્યું હતું. લોહીથી પથારી લાલ થઈ રહી હતી. વિજયે ધાંટા પાડ્યા, આજીબાજીની સ્ત્રીઓ દેડી આવી. પોલિસ આવી પહોંચી. વિજય ખુતી ઠર્યો. પોલિસ તેને કેદ કરી અમર બાડાંની કોટ-ડીમાં રહેવા લાગ્યો. કેસ ચાલ્યો એન્જિસ્ટ્રેટ કેસ શેસનમાં નાંખ્યો. ત્યારથી તે જેલમાં સડ્યા કરતો હતો.

બધી વાત સાંભળ્યા બાદ એન્જિસ્ટર સાહેબે તેને ધાગળ આપી. રામપ્રસાદ ને એન્જિસ્ટર બદલ આવ્યા. પોતપોતાને ઘેર ગયા.

શેસનમાં વિજયનો મુકદ્દમે ચાલ્યો. એન્જિસ્ટરની ફોશિયારીથી સામા પક્ષની દલીલો ઊડી ગઈ. વિજયનો અપરાધ સાબીત ન થવાથી જુરીએ તેને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકવાની અરજ કરી. શેસન બંડને તેને છોડી મૂક્યો.

રામપ્રસાદ આ કામમાં એટલો બધો મુંઝાયો હતો કે હરિપ્રસાદ અમર પ્રભાવતીને બધા સમાચાર લખી જણાવવાની તેને કુરસદ મળી નહોતી. કેવળ એક પોસ્ટકાર્ડમાં પોતે બધી પેરવી કરતો હોવાના સમાચાર લખી જણાવ્યા હતા. કોર્ટમાંથી છૂટનાં જ તેણે હરિપ્રસાદ પરે તાર કર્યો. હરિપ્રસાદને તાર મળ્યો. તાર વાચતાં તેની આંખોમાં આનંદનું વહેવા લાગ્યું. તે બહિષ્કારી મદદ કંઈ બમવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

બીજે વિશે મોઘનપુર જવાનું નક્કી કરી રામપ્રસાદ ઘેર આવ્યો. વિજયને તરબિણીએ નવરાઝ્યો, જમાડયો, રામપ્રસાદ બાજરમથી નવાં કપડાં લાવ્યો. વિજય ઠાકાની કૃપાથી નવો જન્મ પામ્યો.

બીજે દિવસે અગિયાર વાગ્યાની ગાળીમાં વિજય સાથે રામપ્રસાદ આંટોડ રોડને દાબર થયો. અમદાવાદની ટિકિટ લઇ બંને જણા માઠીએ બેઠા. માઠી ચાલવા લાગી. રામપ્રસાદની નજર સામા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલા એક ગૃહસ્થ પર પડી એ ગૃહસ્થ કુંદનલાલ પોતે હતો. રામપ્રસાદે તેની પાસે જઈ નમસ્કાર કરી પૂછ્યું, “ મેઠા-બાઈ ! કેમ છો ? ”

કુંદનલાલ રડી પડ્યો. હઠી ઢિભો થયો, રામપ્રસાદને બેઠી પડી બોલ્યો. “ રામપ્રસાદ ! જ્યારથી મેં તને રજા આપી ત્યાંથી મેં શાંતિ બોગવી નથી, તું નિરપરાધી છે, તેની બને ખાત્રી થઇ છે. મેં એ પાપિષ્ઠાની જાળમાં ફસાઇ તારા જેવા નિર્દોષને હેગન કર્યો તેનું ફગ બને બરાબર મળ્યું છે. એ અભાગણીએ માફ નામ બોલ્યું છે. એનું મેં ક્યારનું સ્નાન કરી નાખ્યું છે. જે પિનામાનાનો સ્નેહ તણ, સ્વામીને તરછોડી ખીજની સાથે નાસી જાય તેની ખરેખર બહુ ખૂંટી દસા થતી જોઇએ. તે ગમ ત્યારથી હું પશ્ચાતાપની આગમાં સળગી રહ્યા છું. મારી તખીયત બગડી છે. મેં ધાર્યું હતું કે કાશીવિશ્વનાથનાં ચરણમાં શાંતિ મળશે. હું દાશી જઈ રહ્યો, પણ શાંતિ ક્યારથી મળે ? હું પાછો અમદાવાદ જાઉં છું. તારી બાબી કાશીમાં છે. અમદાવાદ બસની વ્યવસ્થા કરી પાછો કાશી જઈશ. કાશીવિશ્વનાથને ચરણે આત્મા ઢાળીશ. મને ખાત્રી છે કે અંતે શાંતિ મળશે. બાઈ, હું

મૂર્ખ હું, તું દેવ છે, મહાપુરુષ છે. તારો મદિમા હું સમજી ન શક્યો. અને ક્ષમા કર. આ પશ્ચાત્તાપ કરતા મોટાભાઈને ક્ષમા કર. ”

એમ કહી તેણે રામપ્રસાદના બે હાથ પકડ્યા. રામપ્રસાદ બોલ્યો, “ એ શું કહ્યો છે. મોટાભાઈ ? શાની ક્ષમા માગે છે ? હું તમારો નાનો ભાઈ છું, આપે ગુસ્તામાં આવી થોડાં કડવાં વચ્ચેનાં ક્ષણો તેથી શું થઈ ગયું ? મારી પાસે ક્ષમા માગી અને અપરાધી આ માટે કરો છો ? મારા પર આપે જે કષ્ટકાર કર્યો તે હું આ જીવનમાં કદી નહિ ભૂલું. આપના જેવા ધર્મિષ્ઠને ઘેર આવી હું આપનાં દુઃખનો કારણબૂત થયો એ અને બહુ લાગી આવે છે. વિશ્વસૂદાની સૃષ્ટિ બહુ દુર્ગોચી છે. પણ મોટાભાઈ ! હવે ગઈ ગુજરી સંભાર્યો શો કાયદો ? હેમનો પતો મળ્યો છે, તે ખરા જિગરથી પશ્ચાત્તાપ કરી રહી છે. તેને આપ કાશી લઈ ગયો વિશ્વનાથનાં ચરણમાં તેને ચિરશાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા દો. ”

કુંદનલાલ નવાઈ પાગ્યો, “ શું હેમનો પતો મળ્યો, કેવી સ્થિતિમાં, ક્યાં ? કેવી રીતે ? ”

રામપ્રસાદ-એ બધી વિગતમાં ઉતરવાની શી જરૂર છે ? તમારી સાથે તેને લઈ ગયો. ટકુ જ માગું છું, તેને સાસરામાં સ્થાન મળે તેમ નથી. તમારા સિવાય તેની ગતિ નથી. પાંચ વર્ષમાં તેને પુષ્કળ અનુભવ મળ્યો છે, તમારે તેના સિવાય બીજું છોકરું નથી. ”

કુંદનલાલ-પણ ભાઈ અમે તો આજ છીએ ને કાલ નથી, અમારા પછી તેને કાલ સંભાળશે.

રામપ્રસાદ-તે વખતે હું એ બહેનને રક્ષણવા નહિ દેઉં. તમને આરી પ્રાર્થના છે કે તેને લઈ ગયો.

કુંદનલાલ-અત્યારે હેમ ક્યાં છે ?

રામપ્રસાદ-અમદાવાદમાં અનાથાશ્રમમાં.

કુંદનલાલ બાળકની પેઠે રડવા લાગ્યો. હેમની દુર્દશા જોઈ તેને બહુ લાગી આવ્યું. તેણે કહ્યું, “દેવ ! તારાં વચન હું કેવી રીતે ક્લેશી કરું. હું તેને લાઇ જઈશ. વિશ્વનાથ તેને સન્મતિ આપો.

અમદાવાદ આવ્યું. કુંદનલાલ અને રામપ્રસાદ અનાથાશ્રમ તરફ ગયા. વિજય પણ સાથે ગયા. કુંદનલાલ હેમને બેટ્યા, રડ્યા, હેમ રામપ્રસાદ તરફ નજર કરી બોલી, “બાપુ ! આ મદાપુરુષનાં હું શું વખાણુ કરું ! એના જેવા ભાઇ હોવાથી જ હું દૂધવા જતાં તરી છું. હવે માંડે હૃદય સ્વચ્છ થઇ ગયું છે.”

રામપ્રસાદ હેમ અને કુંદનલાલને દિલ્હી મેલમાં રવાના કરી દેશમાં જવા તૈયાર થયો. કુંદનલાલે અમદાવાદનું ઘર રામપ્રસાદના નામ પર ચૂકવેલી આપ્યું. રામપ્રસાદે એ ઘર હેમના નામપર ચઢાવી આપવાનું જણાવ્યું પણ હેમે પોતે વાંધા લીધા. કુંદનલાલે રામપ્રસાદની મરજી નહોતી છતાં ઘર તેમાંનાં બધાં રાયરચીલાં સહિત રામપ્રસાદને સોંપ્યું.

ગાઠીમાં બેઠા પછી વિજયલાલે રામપ્રસાદને પૂછ્યું. “કાકા, એ કોણ હતું ?”

રામપ્રસાદે કુંદનલાલમાં બધી ઇતિહાસ કહ્યો. મોહનપુર જવાનું સ્ટેશન આવ્યું. અને ગાઠીપરથી ઉતરી મજૂરને માથે બાર ચઢાવી મોહનપુર તરફ ગયા.

આજે મોહનપુરમાં દેસાઇને ધેર આનંદના કુવારા છૂટ્યા છે. રામપ્રસાદ વિજય સાથે ધેર આવે છે, એ સમાચાર પ્રથમથી જ બહો-

આડવામાં આવ્યા હતા. મૃત્યુના કેળીઆમાંથી પુત્રને પાછો કરતો જોઈને આનંદ ન થાય ! રમાસુંદરી વારંવાર રત્ના બણી જોયાં કરે છે. દરિયસાદનાં અંતઃકરણમાં આનંદ ઉછળી રહ્યા છે. તે અતિ સંયમ રાખી બધો આનંદ અંતરમાં દબાવી ગંભીર બની બેઠો છે. વિપત્તિમાંથી છૂટેલો પુત્ર ઘેર આવે છે, પોતાના બે જુલમે દેશ ત્યાગી સહોદર ઘેર આવે છે, આજે પ્રથમની ભૂલો સુધારી તેને હૃદયમાં દબાવીશ, જૂના અપરાધોની માફી માગીશ. બને બાકીઓ પ્રેમપર્વક બેઠશું, આવા આવા વિચારો કરતો દરિયસાદ ગંભીર બની બેઠો છે.

એ સમયે રામપ્રસાદે બહારથી પોકાર કર્યો, “ મોટા બાપા ! ” વિજયલાલે કંપના સૂરે કહ્યું. “ પિ-ત્તા, મા, ” રમાસુંદરીએ ટોટી આવી મમદારમાંથી પાછા ફરેલા પુત્રને છાતી સરસો ચાપ્યો. દરિયસાદે પોતાના દુર્ગળ દાયવડે રામપ્રસાદને ગાઢ આલિંગન કર્યું. કેવું સુખ ! કેવો આનંદ ! મિત્રનમાં કેવું સુખ છે ! દરિયસાદે બણી લીધું કે બાકીને બેટવાથી જે સુખ ઉપજે છે. તેવું સુખ લગ્નરો રૂપીઆની કમાણીમાં નથી. આવી આનંદદાયક શાન્તિ બીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી.

રમાસુંદરીનું દુર્ગળ શરીર આનંદની લાગણી સમાવી શક્યું નહિ. તે કંપતી કંપતી પુત્રના બોળામાં બેમાન ઘર્ષ પડી. વિજયે બીજીથી સ્મિત પાડી કહ્યું, “ એા. કાકા ! સત્યાનાથ વળ્યું ! માને આ શું થયું ? ”

રામપ્રસાદ તે તરફ ગયો. રમાસુંદરીનાં મોં પર પાણી પાંદડું. થોડીવારમાં તેને ખાત આપ્યું. તેણે અંખો ઉપાડી બેઠું. રામપ્રસાદે ક્રેડ માર્યું. બોળામાં લીધું છે. તે તેનાં મોં પર પાંદડું પાળ

ખિસેડી નામે છે. પોતાના કુષ્ટા વડે માળ કોરા કરે છે. વિજય પાસે ખેટા, ખેટા-પવન નામે છે. પ્રભાવતી પાણીનો લેટો લઈ એક બાજુએ ખેડી છે. દૂર દરિયામાં ખેટો છે. આખો ઉઘાડી આ દરિય જોઈ તેણે પાછી આખો મીઠી દીધી. તે વિચારવા લાગી “ જો આવી રિથ- નિમાં માઈ મેન થાય તો કેવું સાઈ ! આજે મારે માટે કેવો આનંદ- નો દિવસ છે ! મેં મારાં પોતાનાં કૃત્યોથી આ આનંદ મુખ્યે હવે. મેં પોતે જ પોતાનાં ને પારદાં કર્યા હતાં મારા જેવા પાપિષ્ઠા આ દુનિયામાં કેણુ દશે ? ”

રામપ્રસાદે પૂછ્યું, “ બાબી ! કેમ છે ? હવે જરા સાઈ લાગે છે ? ”

રામસુંદરી ખેડી થઈ. તે ગડતી ગડતી રામપ્રસાદના દાથ પકડી બોલી. “ બાઈ ! હું બહુ પાપી છું હું તમારી સમક્ષ લાખો ગુનાથી ગુનદગાર બની છું. તમે મને ક્ષમા આપશો ? હું તમારાથી મોટી છું, તમારી વડીલ છું, એટલે તમારા પગમાં માથું નમાવતી નથી. પણ જો તેજ ન હોત તો આ માથું તમારા ચરણમાં નમત. ”

રામપ્રસાદ તેને પ્રણામ કરી બોલ્યો. “ એ બધી વાત જવા દો. બાબી ! ક્ષમા શાની માગો છો ? કદાચ તમે બમથી કુદાર્ય કર્યું હોય તો તેનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત થયું છે. હવે એ બધી વાત ભૂલી જાઓ. વિવિધ કારણે આવ્યો છે, તેને ક્ષમા મુખી થાઓ. જૂનાને જવા દો, ચાલો હવે આપણે નવો સંસાર માંડીએ. ”

રામપ્રસાદે પછી રામપ્રસાદે પ્રભાવતીને નમસ્કાર કરી સરખા કુસળ સમજાવ્યું.

માથમાં માથુસો રામપ્રસાદને મળવા આવવા લાગ્યા. રામપ્રસાદે

બધાની સાથે વાતચીત કરી રજા આપી. સૌભાગ્યચંદ અને માણસો પહેલાં આવ્યાં હતાં. તેણે પ્રભાવતીને શંકવાની મના કરી. બધાને પોતાને ઘેર જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું પોતે તે સંબંધી તૈયારી કરવા ઘેર ગયાં.

આ પ્રમાણે આનંદમાં દિવસો વીતવા લાગ્યા. રામપ્રસાદને પ્રભાવતીની સારવારથી રમાસુંદરી તથા હરિપ્રસાદ થોડા રોજમાં સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત થઇ ગયાં. મનની શાંતિ સિવાય હોશિયાર વૈદ પથ્ય કંઈ કરી શકતો નથી. હરિપ્રસાદ અને રમાસુંદરીને મનની શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. હવે તેને કોઈ પથ્ય દવાની જરૂર ન રહી.

રામપ્રસાદની રજા પૂરી થવા આવી. તે ધરની વ્યવસ્થા કરી વિજયને સાથે લઈ મુંબઈ ગયો, પ્રભાવતી રામપૂર જવા તૈયાર થઈ. જતી વખતે રમાસુંદરીએ તેને કહ્યું કે “ જ્ઞેન : મેં ગમે તેટલા મુના કર્યા હોય છતાં હું તારી જોડાણી છું. એ વાત વીસરી જતી નહિ. મને બૂલતી નહિ. બોલાવવા માણસ મોકલું કે તરત આવજો.”

વિજયને રવભાવ સુધરી ગયો છે. પહેલાંનો વિજય અલારના વિજય કરતાં તદ્દન જુદો હોય તેમ જણાતું હતું. રામપ્રસાદે તેને ધણે વળગાડી દીધો છે. તે હરિલાલને ત્યાં જમે છે, જે કંઈ પગાર આવે તે બધો મહિને મહિને ઘેર મોકલી દે છે. અત્યારે તેને જોઈ કોઈ પણ માણસ અગાઉ તે ખરાબ માણસ હતો એમ ધારે નહિ.

હરિપ્રસાદે ઘેર રહી રામપ્રસાદના પૈસાથી એક નાના પાયાપર વેપાર શરૂ કર્યો છે. અનાજ ખરીદી વેચવાનો ધંધો ધીમે ધીમે આજીવન વધ્યો છે. ધારે ધારે પ્રથમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી જાય છે.

દિવાળીના તહેવાર પર રામપ્રસાદ તરંગિણી સાથે ઘેર આવ્યો છે. પ્રભાવતી પણ મેહનપુર આવી છે. ઘણા દિવસે સુધા પણ આપને ઘેર આવી છે. રામપ્રસાદ વિજયને સાસરે જઈ તેની વહુને તેડીલાવ્યો છે. તેના મોઢે જમાનનાં વખાણુ સાંભળી વિજયના સસરાએ પોતાની દોકરીને મોકલવાની ના પાડી નથી.

ઘણા દિવસે દેસાઇજીને ઘેર આનંદની રેલ ચાલવા લાગી. ધર-માંનાં બધાં આનંદસાગરમાં નહાય છે. પુણ્યના સ્પર્શથી છળ્યાં, અદે-ખાઈ વગેરે અદૃશ્ય થઈ ગયું છે.

રમાસુંદરી હવે ખરી ગૃહિણી થઈ છે. પેલી સ્વાર્થી, ગિલાસિની રમાસુંદરી કે જેણે સુખી સસારનં દુઃખી કરી મૂક્યો હતો, તે એ દુઃખી આગમાં વિશુદ્ધ થઈ છે. હવે તે સમજી ગઈ છે કે સ્વાર્થીમાં સુખ નથી. સુખ છે પરમાર્થીમાં. આત્માને ભોગ ભોગવાવી સંતુષ્ટ કરવામાં સુખ નથી પણ આત્મત્યાગમાં સુખ છે. તે એકલી બધું કામ કરે છે. પ્રભાવતી કામ કરવા જાય છે તો તે હસતી હસતી તેના હાથમાંનું કામ ખૂંટવી લે છે. બધાને જમાડી, બધાને તૃપ્ત કરી પોતે જમે છે. દુઃખ, ગરીબાઈ અને દુર્દશાની આગમાં તપી તેના બધા દોષો સળગી ગયા છે. હવે તે વિશુદ્ધ કાંચન બની છે. હવે તેનું તેજ સિન્ધુ શાંત, રમણીય બની બધાંને સંતોષ પમાડે છે.

પાંચ વર્ષમાં તો પાછી પહેલાંના જેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. વળી આબરૂ જમી. વિજયને એક પુત્ર થયો છે. હરિપ્રસાદ અને રમાસુંદરી-નો આનંદ માતો નથી.

એ વર્ષ થમાં હરિલાલ મરણ પામ્યા છે. મનોરમા દોકરી તથા

જમાઈ સાથે મુંબઈ રહે છે. મુકતા હજી જીવતી છે. રામપ્રસાદનાં છોકરાંને ઉછેરી મોટાં કરે છે. છોકરાં પણ મુકતા સાથે હળી ગયાં છે.

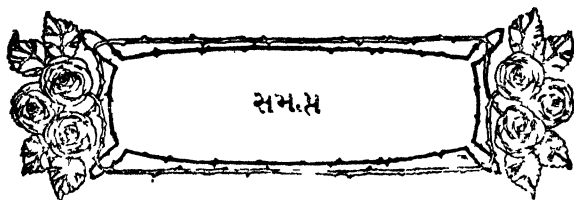
સરયૂ વીરમગામમાં છે, દેવીદાસ તેને પ્રભાવતી પાસે વારંવાર મોકલતા નથી. તે કહે છે કે “વહુ તો અમારા ઘરની લક્ષ્મી છે. તે ન હોય ત્યારે અમારાં ઘરમાં અંધાઈ ધન થઇ જાય છે. અમે બધા અરધા ભૂખ્યા રહીએ છીએ. સરયૂની પેટે આમહૂપૂર્વક જમાડનાર બીજું કોણ છે ? અમે તેને છોડી ક્યાં જઈ રહીએ. ” આમ હોવાથી સરયૂ પ્રભાવતી પાસે ઘણે દહાડે એકાદવાર આવી જતી. કેવળ રામપ્રસાદ જ્યારે મોહનપુર આવતો ત્યારે ત્રણચાર રોજ માટે સરયૂ પોતાનાં છૂંયાંછોકરાંને લઈ આવતી. સરયૂ તે સાક્ષાત્ અનપૂર્ણા જ હતી. તેના આવવાથી આખા ઘરમા આનંદની રેલ ઉઠતી.

બીજાનું હિત કરવામાં તત્પર રહેતાં માણ, પુત્ર પૌત્રાદિકને છોડી છ માસ થયાં પરલોક સિધાવ્યાં છે. તારાચંદ અને સૌભાગ્યચંદે તેની પાછળ સારી રીતે દાડો-પાણી કર્યાં છે. રામપ્રસાદે એ ખર્ચના અરધા ભાગ આપ્યો છે.

અમે આ સ્થળે અમારી નવલકથાની પૂર્ણાકૃતિ કરીએ છીએ. હરિપ્રસાદ ઉતરતી વયમાં પુષ્કળ કમાયો, એ બધી કમાણી રમાસુંદરીને આપવા તૈયાર થયો. ઝોટલે રમા બોલી ઉઠી કે હવે મને એ જાળમાં ન ગુંથવો ! રૂપીઆની ગરમી સહેવી મુશ્કેલ છે. એ ગરમી ન વેઠાવાથી એક વખત ગાંડીતૂર બની ગઈ હતી અને ગાંડાઇમાં ને ગાંડાઇમાં ઘરમાં આમ લગાડી હતી. હવે એ બધું મારાથી દૂર રાખો. પૈસો

પેદા કરવો એ પુરુષનું કામ છે. સ્વામી, પુત્ર, અતિથિ વગેરેની સેવા કરવી એ સ્ત્રીનું કામ છે. ”

હરિપ્રસાદે હસતાં હસતાં કહ્યું, “જે સંસારમાં રામપ્રસાદ જેવો આદર્શ છે, તે સંસારમાં કોઇનાં પદરખલનની સંભાવના નથી. ”

છપાય છે

આ પુસ્તક પછી ૩ જ વર્ષનું બીજું
પુસ્તક ૧૮૫૦ ના બળવો, ભા-૨ નો
આપવામાં આવશે.

અંગક સમારક ગ્રંથમાળા

વાર્ષિક લવાજમ ૫-૪-૦

પ્રવેશ ફી ૧-૦-૦ શરૂઆતમાં

પહેલું વર્ષ

૧ ગાળ રામકૃષ્ણ	પૃ. ૪૦૦	૩-૪-૮
૨ સિરાજદૌલા	પૃ. ૫૦૦	૩-૮-૮
૩ દિલ્લના હીરા	પૃ. ૨૨૫	૧ ૪-૦

બીજું વર્ષ

૧ વજીરનંદિની ગુલશેખર	પૃ. ૪૦૦	૨-૮-૦
૨ મીર કાસિમ	પૃ. ૩૦૦	૨-૦-૦
૩ બાગવાનાં ઇતિહાસ ભા. ૧	પૃ. ૬૨૫	૪-૮-૦

ત્રીજું વર્ષ

૧ રમાસુંદરી	પૃ. ૩૧૬	૨-૮-૦
૨ બાગવાનાં ઇતિહાસ ભા. ૨.	પૃ. ૭૦૦	છપાય છે
૩ નારાયણી	પૃ. ૩૦૦	છપાય છે

પાછલા વર્ષનાં સેટો ખલાસ થઈ જવા આવ્યા છે; ૧૯૨૨ ના અને ૧૯૨૩ ના સેટના રૂ. ૬-૪-૦ લેવામાં આવે છે. પ્રવેશક ફી નો રૂ. ૧) વધે

લખો:- લાલશકર અવરાજ જોશી.

યુગધર્મ

તંત્રી:—ડૉ. સુમન્ત મહેતા.

રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્ર, આરોગ્ય અને કેળવણી, સંસ્કૃતિ અને જીવનચરિત્ર વગેરે અનેક વિષયો અર્થતુ:--

ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ પંક્તિનું

યુગધર્મ

દર પૂર્ણિમાએ છદાર પડે છે.

દેશપરદેશના ઇતિહાસો. મનન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો. સાંપ્રત રાજનિતિ, પુસ્તકપત્રિય, જ્ઞાનગોચરી, નાંધ વગેરે આ માસિકના નિયમિત અંગો છે તે ઉપરાંત જૂદા જૂદા વિષયો પર જ્ઞાનપ્રસ્થ, પ્રૌઢ અને વિચારપ્રેરક લેખો દર માસે પ્રકટ થાય છે. દિહરતા લેખકો અને સગીન વિચારકોને અતિ ઉપયોગી

કાર્કન આઠપેજી, ગ્લેઝ કાગળ. દર માસે પૃષ્ઠ ૭૨ થી ૮૦ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦, પરદેશના રૂ. ૮-૮-૦

નવું વર્ષ આસો માસથી શરૂ થાય છે.

નમૂનાના અંક માટે દશ આનાની ટિકિટો ખીડો અથવા ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો.

યુગધર્મ કાર્યાલય, ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ

વાંચો નવીન પ્રકાશ નવું સાહિત્ય વાંચો

“લાયબ્રેરીમાં ખાસ રાખવા લાયક રસીક નવલકથાઓ”

વાંચો અને સ્નેહી મિત્રોમાં વંચાવો

શું ? નીચેનાં પુસ્તકો તમારી લાયબ્રેરીમાં છે કે ?

ન હોય તો આજેજ લખો, નીચેના ડેકાણે.

એક વખત વાંચ્યા પછી પુરી કિંધા સીવાય છોડવાનું મન થયે નહિ

“જન સમાજમાં ખાસ વખણાયેલી”

લયકર લેદ બા. ૧-૨ એક સત્ય ધટનાને આધારે લખાયેલી ડીટેક્ટીવ નવલકથા, મુંબઈમાં બનતા હનરો કાવાદાવાનો ચિતાર. દારૂ-ડીઆ ખૂની અને પાપીઓની નીચતા, નીતી અને ન્યાયનું ખૂત કરતા શરીફ બદમાશોનાં કાળા કૃત્યો, નીર્દોશ અખાતને ફનાવવાના અમલકારીક પ્રયોગો, તથા એવા મનુષ્યોને અજળ રીતે થતા અસરકારક શિક્ષાઓનો હૃદયભેદક ચિતાર આપ્યો છે. બા. ૧-૨ સાથે છતાં કિંમત ૨-૮-૦

દુર્ભાગીદારા ખંડ ૧-૨-૩ એક સ્ત્રીનું કરણાજનક રહસ્ય વાંચવું હોય, પાપીઓના નીચ કૃત્યો જોવા હોય, તો જરૂર વાંચો. ખંડ ૧-૨-૩ સાથે પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૦૦ ઉપરાંત સોનેરી બાઈન્ડીંગ છતાં કિંમત ફક્ત ૩-૮-૦

ત્રેમધેલી પત્રા (ઇતિહાસીક નવલકથા) ૩-૮-૦ મોહનલાલ પીતાંબરદાસ શુક્લેશ્વર કાલ્યાણદેવીરેડ મુંબઈ નં. ૨

કુટુંબીનું કારસ્થાન બા. ૧-૨ પાપી મનુષ્યોના કૂર કૃત્યો,
સત્યનો જય દુષ્ટની ખુવારી વિગેરે ખામ વાંચવા લાયક અદ્ભૂત નવલ
કથા પાકું સોનેરી ખાઇ-ડીંગ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૫૦ ઉપરાંત છતાં કિંમત
દરેક ભાગના ૨-૮-૦

સ્નેહલગ્નની સુંદરી બા. ૧-૨-૩ એક સસારીક
નવલકથા, જેમાં કહેવાતા ફક્ત નામનાજ અસ્થાના ભોપાળા વિગેરે-
ની અજબ રીતની ચાલાકી જોવી હોય તો જરૂર વાંચો બા. ૧-૨
કિંમત ૩-૮-૦

ચાલીસ ચહેરાનો માણસ આ અદ્ભૂત ડીટેક્ટીવ નવલકથા
આજ સુધીમા પ્રકટ થયેલી ડીટેક્ટીવ નોવેલો કરતાં જુદાજ પ્રકારની
છે જેમાં એક ચોર ભયંકર અકાંગ ડહાવગીર, પોલીસની આખમાં
ધોળે દિવસે ધુળ નાંખી, બલભક્ષા ડીટેક્ટીવને હાંસલનાર ત્રણે ક્ષણે
પોતાના ચહેરાને અજબ રીતે બદલનાર, પણ તેના જીવનમાં એક
યુવતિના મુખ દર્શનથી થયેલી ગેબી અસરનો અમત્કાર પુર્ણ ચિતાર
આપ્યો છે ડીટેક્ટીવ નોવેલ હોવા છતાં તેમાં શૃંગાર, કરુણા, વિગેરેનો
આબેહુમ ચિતાર આપ્યો છે. સોનેરી ખાઇ-ડી. પૃષ્ઠ ૪૦૦ છતાં
કિંમત ૩-૮-૦

તે સિવાય દરેક જાતના પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું-લખો,

મોહનલાલ પીતાંબરદાસ

બુકસેલર એન્ડ કમીશન એજન્ટ

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨

શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક ખોરાક મેળવવ.નું પ્રકૃત એકજ મથક.

ડે. ગોડજીદાસ તેજપાલ હાઇસ્કુલની સામે, મન્હેલ સ્ટીટ—મુંબઈ ૨
અમારા ચાલુ આડકોન: લ ભાર્થે દમેશાંને માટે દરેક બુધવાર
તથા રવીવારે જમણુ આપવામાં આવશે.

માસ ઉંચ વર્ણના હિંદુ ગૃહસ્થોને જમવાની સગવડ
અનિયમિત જમનાર ગૃહસ્થો માટે કુપન બુકની સગવડ રાખ-
વામાં આવી છે.

પાસ	એક ટંકના	કુપન બુક.
માસ એકના રૂ. ૨૫-૦-૦	રૂ. ૧૭	ટંક ૬૦ ના ૩૦-૦-૦
અડધા માસના રૂ. ૧૨-૮-૦		ટંક ૩૦ ના ૧૬-૦-૦
અડવાડીઆના રૂ. ૭-૦-૦		ટંક ૧૫ ના ૯-૦-૦

વધુ ખુલાસા માટે મેનેજરને મળો:—

લી. ધી કેશરી હિંદુ લોજ

